

**Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С.,
Погорільська Н.І.**

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Міністерство освіти і науки України
Національний авіаційний університет
Гуманітарний інститут
Кафедра авіаційної психології

Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С.,
Погорільська Н.І.

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих
навчальних закладів

Київ - 2010

УДК
ББК
П

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № від)

Рецензенти:

Балл Георгій Олексійович – член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України;

Татенко Віталій Олександрович - член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України;

Панок Віталій Григорович – кандидат психологічних наук, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН і МОН України.

Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І.

П Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 270 с.

ISBN

У навчальному посібнику викладено теоретичні та практичні основи психології сім'ї, узагальнено досвід психологічної допомоги сучасній родині. Запропонований матеріал знайомить з метою, задачами та методами по роботі із сім'єю.

Особливістю навчального посібника є розроблені до кожної теми практичні заняття і практикум з підібраним психодіагностичним інструментарієм, методиками корекції дитячо-батьківських та сімейних відносин, наявність навчальної та робочої програм із завданнями для самостійної підготовки і контролю, що дає змогу використовувати його для стаціонарної, заочної та дистанційної форм навчання. Це забезпечує кредитно-модульну оцінку підготовки психологів освітнього-кваліфікаційного рівня – бакалавр.

Посібник буде корисним для психологів, педагогів, соціологів, працівників інших професій по роботі із сім'єю, а також – для студентів, магістрів та аспірантів.

ISBN

ЗМІСТ

Передмова.....

МОДУЛЬ I. Розвиток сім'ї та шлюбу в сучасному світі. Соціально-психологічна модель сімейних взаємин

Тема 1. Історичні зміни сім'ї та шлюбу.....
1.1. Історія розвитку шлюбних стосунків від прадавності до сучасності.....
1.2. Національні особливості сімейних стосунків.....
1.3. Особливості розвитку української сім'ї.....

Тема 2. Соціально-психологічна модель сімейних відносин.....
2.1. Типи сімей .....
2.2. Функції та рольова структура сім'ї.....
2.3. Форми сімейних стосунків.....

Тема 3. Формування подружньої пари.....
3.1. Теорії вибору шлюбного партнера.....
3.2. Періоди формування подружньої пари
3.2.1. Кризові ситуації в сім'ї.....

Тема 4. Адаптація й сумісність подружжя у сім'ї.....
4.1. Сумісність партнерів.....
4.2. Подружні конфлікти.....

ЗАКРІПЛЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ ПО МОДУЛЮ I. Розвиток сім'ї та шлюбу в сучасному світі. Соціально-психологічна модель сімейних взаємин

МОДУЛЬ II. Основи сімейного консультування.....

Тема 5. Основні психолого-педагогічні моделі батьківсько-дитячих взаємовідносин.....
5.1. «Психоаналітична» модель сімейного виховання
5.2. «Біхевіористична» модель сімейного виховання
5.3. «Гуманістична» модель сімейного виховання.....

Тема 6. Батьківське відношення до дитини: визначення, типи, вплив на психічний розвиток.

6.1. Психологічні механізми впливу батьків на особистість дитини

6.2. Типи і стилі сімейного виховання

Тема 7. Сімейні міфи та сімейні історії

7.1. Сімейні міфи, історії, легенди – співвідношення понять.

7.2. Генограма сім'ї

7.3. Прабатьки у системі сімейних взаємин

7.3.1. Особисті відносини прабатьків, їх дітей та онуків

Тема 8. Сім'я як розвиваюче середовище для дитини з

обмеженими можливостями.....

8.1. Характер сімейного виховання як показник психологічної

адаптації матерів дітей з психофізичними порушеннями.....

Тема 9. Сімейного консультування .....

9.1. Специфіка сімейного консультування.....

9.2. Основні стадії сімейного консультування.....

9.3. Теоретичні моделі сімейного консультування.....

9.4. Консультування сім'ї з приводу складностей у взаєминах з дітьми.....

9.4.1. Консультування сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей.....

9.4.2. Консультування сім'ї з приводу приниження гідності дитини, із суїцидальними та летальними тенденціями.....

9.4.3. Консультування сім'ї з приводу психодинамічної неконгруентності особистості дитини.....

9.5. Консультування в ситуації розлучення.....

9.6. Методики корекції дитячо-батьківських взаємин

ЗАКРІПЛЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ПО МОДУЛЮ II.

Основи сімейного консультування..

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ ДО ДИСЦИПЛІНИ „ПСИХОЛОГІЯ

СІМ'Ї”.....

ЗАНЯТТЯ 1.Тема: Становлення психології сімейних

відносин.....

ЗАНЯТТЯ 2. Тема: Психологічні умови оптимізації стосунків у дошлюбному, компоненти психологічної готовності до шлюбу.....

ЗАНЯТТЯ 3. Тема: Сім'я як соціальний інститут, вплив особистісних особливостей на стійкість шлюбу.....

ЗАНЯТТЯ 4. Тема: Фактори та умови сімейного благополуччя.

ЗАНЯТТЯ 5. Тема: Особистісна та соціальна ідентичність подружжя в процесі розлучення. Міфи про сім'ю та сімейні ролі

ЗАНЯТТЯ 6. Тема: Психологічні моделі батьківсько-дитячих взаємин типи та нові тенденції.

ЗАНЯТТЯ 7. Тема: Психологічні особливості батьківського ставлення до дитини

ЗАНЯТТЯ 8. Тема: Особливості подружніх взаємин у сім'ях, які мають дитину-інваліда

ЗАНЯТТЯ 9. Тема: Сімейне консультивання

ПРАКТИКУМ.....

Психологічні особливості та відмінності подружжя

Методика діагностики темперамента Я.Стреляу.....

Морфологічний тест життєвих цінностей.....

Методика „Ціннісні орієнтації М.Рокича.....

Методика «Соціальний інтелект» Дж.Гілфорда, М.Саллівена

Методика діагностики самооцінки Ч.Д.Спілбергера, Ю.Л.Ханіна

Методика «Знаходження кількісного вираження рівня самооцінки» (за С.А.Будассі)

Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі

Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО) В.Шутца

Характерологічний опитувальник К.Леонгарда

Методика діагностики соціально-психологічних установок

особистості у сфері мотивації і потреб О.Потьомкіної

Методика «Діагностика комунікативно-характерологічних

особливостей особистості» (Л.І.Уманський, І.А.Френкель,

А.Н.Лутошкін, А.С.Чернишов)

Методика виявлення уявлень подружжя про рольову структуру їх сім'ї Ю.Є.Альшиной, Л.Я.Гозмана, О.М.Дубровської..

Тест вимірювання установок у подружній парі

Ю.Є.Альшиной.....

Подружні конфлікти й задоволеність шлюбом

Методика „нормативний опір” Е.Г.Ейдемільера та
В.В.Юстицького.....

Методика „Типовий сімейний стан” Е.Г.Ейдемільера та
В.В.Юстицького.....

Опитувальник «Спілкування в сім’ї» (Альошина та ін.,1987)

Методика «Розподіл ролей у сім’ї».....

Методика «Шкала сімейного оточення» (Купріянов, 1985)

Методика «Шкала сімейної адаптації та згуртованості»

Методика діагностики подружніх відносин В.П.Левкович,
О.Е.Зуськова....

Тест-опитувальник задоволеності шлюбом

Визначення узгодженості сімейних цінностей і рольових установок
у подружній парі.....

Методика «Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях»
(Ю.Є.Альошиної, Л.Я.Гозмана, О.М.Дубовської).....

Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного
захисту у спілкуванні В.В.Бойко

Методика діагностики стресостійкості і соціальної адаптації Холмса
і Раге

Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії й
сімейної психотерапії

Методика оцінки сексуального профілю

Методика «Психологічний клімат сім’ї»

Дитячо-батьківські взаємовідносини

Методика „Незакінчені речення” Сакса і Леві

Методика «психологічна проникливість» М.І.Сологуба

Методика «Батьківсько-дитячі взаємини у підлітковому віці» -
батьки очима підлітка

Методика «Дитячо-батьківські стосунки у підлітковому віці»
(ДБСП)

Список використаних джерел.....

Додаток А. Навчальна програма з дисципліни «Психологія сім’ї»

Додаток Б. Робоча навчальна програма з дисципліни «Психологія
сім’ї»

*Сім'я – це те первинне середовище,
де людина повина навчатися творити добро...
В.Сухомлинський*

ПЕРЕДМОВА

Психологія сім'ї – міждисциплінарний напрямок у психології, який вивчає проблеми шлюбу і сім'ї і включає широке коло досліджень в області соціології, економіки, етнографії, історії, педагогіки, юриспруденції тощо.

Вперше систематичне вивчення психології сім'ї було започатковано у кінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст. в США. Швидке зростання досліджень призвело до того, що у 60-70-х рр. почало активно дискутуватися питання про можливість виділення досліджень в області сім'ї в окрему науку. Однак, у зв'язку з тим, що даний об'єкт у кожній із наук розглядається зі своєї специфічної точки зору, це питання залишилося відкритим.

Представлений навчальний посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів і написаний на основі кредитно-модульної системи згідно з програмою дисципліни «Психологія сім'ї», затвердженої Міністерством освіти України.

Структура книги побудована за принципами особистісно-орієнтованого навчання, діалектичними принципами професійної діяльності психолога, відповідно до вимог наукового психологічного знання і академічних положень про психологічну службу.

Мета посібника – ознайомити студентів (читачів) з основними підходами в галузі психологічної допомоги сім'ї, методами та техніками, що є найбільш доцільними під час діагностики та у консультативній роботі із сім'єю.

Даний посібник розкриває суть психологічних досліджень сім'ї, які включають: вивчення факторів, які впливають на якість шлюбу, цикл розвитку сім'ї, рольову структуру сім'ї, розподіл влади між членами сім'ї, подружнє спілкування, установки на шлюб і сім'ю, детермінанти вибору шлюбного партнера, ефективність різних паттернів виховання, психологічні особливості батьків та їх дітей тощо. В окрему тему дослідження виділено

вивчення процесу і ефективності сімейного та шлюбного консультування.

Широкий спектр даних, якими оперує психологія сім'ї є основою для формування різного роду соціальних і психологічних програм та рекомендацій, спрямованих на допомогу сім'ї. Вони служать джерелом розробки наукових принципів підготовки спеціалістів, які працюють із сім'єю, здійснюючи корекційний вплив як на сім'ю в цілому так і на окремих її членів. Розроблені та подані практичні заняття допоможуть студентам здобути навички проведення сучасних форм допомоги сім'ї.

Під час написання книги колектив авторів ставив перед собою наступні завдання: підкреслити актуальність пошуку вирішення проблем у сучасній сім'ї, позначити деякі із усталених наукових парадигм, відобразити основні тенденції і деякі із можливих напрямків розвитку наукової дисципліни, лаконічно вкласти весь багатомірний аспект вивчення проблеми у рамки вимог кредитно-модульної системи.

Посібник буде корисним для психологів, педагогів, соціологів, працівників інших професій по роботі із сім'єю, а також – для студентів, магістрів, аспірантів, які опановують навчальні дисципліни «Психологія сім'ї», «Психологія особистості», «Психологія спілкування», «Конфліктологія» тощо.

МОДУЛЬ 1. Розвиток сім'ї та шлюбу в сучасному світі. Соціально-психологічна модель сімейних взаємостосунків

Нещодавно в Україні з'явилося нове свято – Міжнародний День сім'ї, який відзначається 15 травня. Для українського народу родина завжди була однією з найбільших цінностей. Кожна сім'я, кожна родина є унікальним утворенням суспільства, яке зазвичай має свої турботи і свої проблеми, та не зважаючи на все - прагне до щасливого життя та сімейного благополуччя.

Гармонійна родина – є найвищою цінністю, яка робить життя кожної людини щасливим, повноцінним та плідним. Вчені-практики визначають сім'ю - як справжню школу людських взаємовідносин, у якій людина росте, розвивається і вдосконалюється.

У сучасному світі в розвитку шлюбних взаємовідносин настають періоди, коли постає багато запитань та проблем у цьому утворенні. Щоб зрозуміти сучасний стан шлюбу, необхідно зрозуміти традиції, стиль життя, уявлення про роль та значення сім'ї, систему виховання дітей в історичному контексті, тобто прослідкувати зміни, які здійснювалися протягом минулих сторіч [(В.І.Зацепін, Брак и сім'я)].

Тема 1. Історичні зміни сім'ї та шлюбу

1.1. Історія розвитку шлюбних стосунків від прадавності до сучасності

Сім'ї й шлюбу присвячено безліч досліджень зі стародавності до наших днів. Ще античні мислителі обґрунтовували свої погляди на шлюб і сім'ю, критикували типи родини свого часу й висували проекти їх перетворення.

Наука має у своєму розпорядженні велику й достовірну інформацію про характер сімейних взаємовідносин в історії розвитку суспільства. Зміни у сім'ї еволюціонували від проміскуїтету (безладних статевих зв'язків), групового шлюбу, матріархату й патріархату до моногамії. Сім'я переходила від нижчої форми до вищої, відповідно тому як суспільство піднімалося по щаблях свого розвитку [(Силиєва)].

Науковці-етнографи виділяють в історії людства три епохи: дикість, варварство й цивілізацію. Кожна з них має свої суспільні інститути, домінуючі форми відносин між чоловіком і жінкою, свої родини.

Про динаміку сімейних відносин в історії розвитку суспільства відомо завдяки швейцарському історичу І.Я.Бахофену, який написав книгу «Материнське право» (1861), шотландському юристу Дж.Ф.Мак-Леннану, автору дослідження «Первісний шлюб» (1865), американському етнографу Л.Г.Моргану автору книги «Первісне суспільство» (1877 р.) та ін.

У прадавні часи чоловіки та жінки керувалися лише біологічними імпульсами, тому для ранніх щаблів суспільного розвитку була характерна безладність статевих стосунків, чоловіки та жінки вступали у статеві стосунки один з одним, брати з сестрами, батьки зі своїми дітьми тощо. Такий безладний засіб стосунків називають *промискуїтетом* (від лат. *promiscuis* – змішаний, загальний).

Первісне суспільство іноді називають родовим. *Рід* – це, зазвичай, сукупність людей, що походить від одного загального пращура. Але в первісному суспільстві у представників родів було відсутнє уявлення про пращурів, а родинність засновувалася на уявленні про загальний тотем. Тому, щоб зрозуміти розвиток шлюбних відносин необхідно розглянути такі явища як ендогамія та екзогамія.

Ендогамія – біогенна дошлюбна форма співмешкання між чоловіками та жінками, шлюб всередині роду, коли кожна жінка роду належала кожному чоловіку цього роду, і навпаки, кожний чоловік – кожній жінці.

Конфлікти у взаємостосунках на сексуальному підґрунті поступово стали загрозою існуванню родів. І, у визначені періоди, було введено *статеве табу* – повна заборона на статеві зв'язки всередині роду, а також жорстоке покарання для його порушників. Таке явище також називають *агамною заборонаю* або *агамія* (а – не, гамос – шлюб). Табу інцесту (заборони на кровозміщення) дослідив Е.Вестермарк. Він довів, що ця потужна соціальна норма зміцнювала сім'ю шляхом регулювання статевих стосунків.

У результаті таких змін чоловіки та жінки починають шукати випадкові статеві стосунки з представниками інших родів

та спільнот. У суспільстві з'являються нові *екзогамні* зв'язки між чоловіками та жінками. *Екзогамія* - це явище, яке характеризується пошуком статевих партнерів поза родом, ця вимога є похідною від ендогамії статевих стосунків всередині роду. У результаті екзогамії, народжувалися більш здорові та життєздатні діти. З'явилася **кровоно** родинна сім'я: шлюбні групи були розділені на покоління, статевий зв'язок між батьками й дітьми був виключений. Рід складався з половин, що виникають у ході з'єднання двох лінійних екзогамних племен, або фратрій (дуально-родова організація), у кожній з яких чоловіки й жінки не могли одружуватися один з одним, а знаходили собі пару серед чоловіків і жінок іншої половини роду. Групи чоловіків і жінок жили поруч і склалися в «комунальні шлюби» - кожний чоловік вважав себе чоловіком всіх жінок.

Під час переходу від дитинства до зрілості існував обряд ініціації: підліток складав іспит (душевний і фізичний) і переходив у чоловічу або жіночу групу. Перехід юнаків у чоловічу групу психологічно мав більш складний характер. Це було наслідком того, що людина належала до складу групи, до якої належала мати і, взаємостосунки ще не були персоніфіковані, тобто існували взаємини не „особистість-особистість”, а „група-група”.

Жінка в групі займала особливе становище. Через стосунки, засновані на високому положенні жінок у суспільстві (гетеризм) пройшли всі народи в напрямку до індивідуального шлюбу й сім'ї. Діти знаходилися в жіночій групі, оскільки біологічне батьківство в таких умовах встановити було важко, практично неможливо, тому родинність велась по материнській лінії й тільки **діставши** певного віку діти переходили в групу до чоловіків. Груповий шлюб існував до кінця кам'яного століття [(В.Дружинін, Сім'я)].

Пізніше склалася пуналуальна сім'я - груповий шлюб, який охоплював братів з їхніми дружинами або групу сестер з їхніми чоловіками. У такій сім'ї виключався статевий зв'язок між сестрами й братами. Спорідненість визначалася по материнській лінії, батьківство було невідомо, діти належали до роду, до якого належала мати, батько й мати мали роздільне господарство, тобто те, що було добуто на полюванні, те, за рахунок чого чоловік утримував жінку й дітей відривалося від роду, до якого належав чоловік. Таким чином, з самого початку свого існування сім'я

входила в протиріччя з більш широкою спільнотою – родом [(В.І.Зацепін)].

Поступово подружня пара стає в змозі самостійно утримувати дітей, вести господарство, особливо з виникненням землеробства. Тому, наприкінці бронзового та залізного століття, сім'я відокремлюється від роду. Все більше відповідальність за забезпечення й здоров'я дітей покладається на батька, поступово до батька переходить і влада. Ведуча роль у родині переходить від жінки до чоловіка. По своїй суті *патріархат* був пов'язаний зі спадкоємним правом, тобто із владою батька, а не чоловіка. Завдання жінки зводилося до народження дітей, спадкоємців батька. Від неї вимагалось дотримання подружньої вірності, оскільки материнство завжди очевидно, а батьківство - ні.

Патріархальна сім'я існувала не тільки у формі *моногамії* – один чоловік та одна дружина, а також і полігамії. *Полігамний* шлюб визначався тоді, коли один чоловік мав право володіти декількома дружинами. Така форма шлюбу передувала парному шлюбу, а в деяких країнах існує і досі. У теперішній час в деяких племенах Індії, Тибету, Південної Америки можна зустріти *поліандрію* – багатомужжя, це сім'ї в яких жінка займає досить високе положення.

У кодексі вавилонського царя Хаммурапі за кілька тисячоліть до нашої ери була проголошена моногамія, але разом з тим закріплена нерівність чоловіків і жінок. Паном у моногамній родині став чоловік-батько, зацікавлений у тім, щоб утримувати власність у руках кровних спадкоємців. Склад родини значно обмежувався, від жінки вимагалася найсуворіша подружня вірність, а перелюбство жорстоко каралося. Чоловікам, однак, дозволялося брати наложниць. Подібні закони видавалися в давні й середні століття у всіх країнах. Таким чином, законодавчим порядком закріплювалася нерівність між чоловіками та жінками.

Багато вчених-етнографів відзначали, що завжди як антитеза моногамії існувала проституція. У деяких суспільствах була поширена так звана релігійна проституція: вождь племені, священник або інший представник влади мав право провести з нареченою першу шлюбну ніч. Панувало переконання, що священник, користуючись правом першої ночі, освячував шлюб.

Великою честю для молодят вважалося, якщо правом першої ночі користувався сам король.

У дослідженнях, присвячених проблемам родини, простежуються основні етапи її еволюції: майже у всіх народів рахунок споріднення по матері передував рахунку споріднення по батьку; на первинному шаблі статевих відносин поряд з тимчасовими (короткими й випадковими) моногамічними зв'язками панувала широка свобода шлюбних стосунків; поступово свобода статевого життя обмежувалися, зменшувалося число осіб, що мають шлюбне право на ту або іншу жінку (або чоловіка); динаміка шлюбних взаємовідносин в історії розвитку суспільства полягала в переході від групового шлюбу до індивідуального.

В XIX ст. з'являються емпіричні дослідження емоційної сфери сім'ї, потягів і потреб її членів (насамперед роботи Фредерика Ле Пле). Сім'я вивчається як мала група із властивим їй життєвим циклом, історією виникнення, функціонування й розпаду. Предметом дослідження стають почуття, **пристрасті**, розумове й моральне життя.

Далі дослідження взаємостосунків у родині концентруються на вивченні взаємодії, комунікації, міжособистісної згоди, близькості членів родини в різних соціальних і сімейних ситуаціях, на організації сімейного життя й факторах стійкості родини як групи (роботи Ж.Піаже, З.Фрейда та їх послідовників).

Е.Еріксон описує німецьку родину початку XX ст. як конфліктну групу внаслідок заперечення батьківського авторитету. Це проявилось у юнацьких екстремістських рухах, бандах, належності до містико-романтичних культур Генія, Раси, Природи тощо.

Найбільшим проявом краху **нормальної сім'ї** стала сім'я у СРСР. Тоталітарна держава позбавила людей соціальних та економічних можливостей забезпечувати сім'ю й нести за неї відповідальність, виховувати дітей, взяла відповідальність за все й замінила батька собою [(В.Дружинін)].

Зміни у взаємостосунках батьків і дітей також трансформувалися протягом історії. Розрізняють шість стилів відношення до дітей: *інфантицидний* - дітовбивство, насильство (зі стародавності до IV ст. н.е.); *кидаючий* - дитину віддають годувальниці, у чужу сім'ю, у монастир та ін. (IV-XVII ст.);

амбівалентний - діти не вважаються повноправними членами сім'ї, їм відмовляють у самостійності, індивідуальності, «ліплять» по «образу й подоби», у випадку опору жорстоко наказують (XIV-XVII ст.); *нав'язливий* - дитина стає ближчою до батьків, її поведінка строго регламентується, внутрішній світ контролюється (XVIII ст.); *соціалізуючий* - зусилля батьків спрямовані на підготовку дітей до самостійного життя, формування характеру; дитина для них - об'єкт виховання й навчання (XIX - початок XX ст.); *допомогаючий* - батьки прагнуть забезпечити індивідуальний розвиток дитини з урахуванням її схильностей і здатностей, налагодити емоційний контакт (середина XX ст. - теперішній час).

Розвиток суспільства детермінував зміну системи цінностей і соціальних норм шлюбу й родини, які підтримують розширену сім'ю, соціокультурні норми високої народжуваності були витиснуті соціальними нормами низької народжуваності.

1.2. Національні особливості сімейних стосунків

До середини XIX ст. родина розглядалася як вихідна мікромодель суспільства, соціальні відносини були похідними від сімейних. Саме суспільство трактувалося дослідниками як поширена родина, причому як патріархальна родина з відповідними атрибутами: авторитарністю, власністю, субординацією тощо.

В етнографії накопичений великий матеріал, що відображує національні особливості відносин у родині.

Для сім'ї у Древній Греції характерним були: табу інцесту; домінування моногамії; багаточисельність родини; патріархат (домінування батька над дружиною, дітьми, співмешканками). Чоловікам належала більшість прав, а жінки за зраду піддавалися суворій карі. Мешканець Спарти міг віддати свою дружину будь-якому гостеві, якщо той забажає, діти інших чоловіків, які народжувалися від таких зв'язків, залишалися в сім'ї, якщо це були здорові хлопчики.

У сім'ях Древнього Риму віталася моногамія, але позашлюбні зв'язки були поширені; шлюб існував винятково для дітородіння, у відповідності до законів римського права; велике значення надавалося весільній церемонії, надзвичайно коштовній

та продуманій до дрібниць; авторитет батька був винятковим, діти підкорялися тільки йому; жінка вважалася частиною майна чоловіка.

Великий вплив на інститут сім'ї в багатьох країнах світу мало християнство. Церковна доктрина освячувала моногамію, сексуальну чистоту, цнотливість, піддавала анафемі сім'ї, де декілька дружин або декілька чоловіків. Однак на практиці духівництво не завжди додержувалося церковних канонів. Церква звеличувала невинність, помірність при вдівстві, добродесний шлюб. Шлюби християн з іновірцями вважалися гріховними. Ліберальне відношення до них було лише в період раннього християнства, оскільки вважалося, що за допомогою шлюбу християнин може навернути до щирої віри ще одну людину.

На ранньому етапі християнства шлюб вважався приватною справою, а потім закріпилася норма вступу до шлюбу за згодою священника. Наприклад, вдова не могла знову вийти заміж без благословення священника.

Церква регулювала й сексуальні стосунки. У 398 р. Карфанеським собором було ухвалене рішення, за яким дівчина повинна зберігати невинність три дні й три ночі після весілля. Тільки за умови сплати церковного збору було дозволено вступати у статеві стосунки.

Формально християнство визнавало духовну рівність жінки й чоловіка, але у дійсності деякі категорії жінок - вдови, незаймані, що служили у монастирях і лікарнях - мали авторитет у суспільстві, перебували у привілейованому положенні.

У Росії сімейні стосунки стали об'єктом вивчення лише в середині XIX ст. Джерелами дослідження служили давньоруські літописи й літературні твори. Історики Д.Н.Дубакін, М.М.Ковалевський та ін. здійснили глибокий аналіз сімейно-шлюбних відносин у Древній Русі. Особлива увага приділялася вивченню сімейного кодексу «Домострою» - літературного пам'ятника XVI ст., виданого у 1849 р.

Із середини 50-х рр. психологія родини почала відроджуватися, з'явилися теорії, що пояснюють функціонування родини як системи, мотиви вступу до шлюбу, що розкривають особливості подружніх і батьківсько-дитячих відносин, причини сімейних конфліктів і розлучень; почала активно розвиватися

сімейна психотерапія (Ю.А.Альошина, А.С.Спиваковська, Е.Г.Ейдемільер та ін.).

Нормативна дохристиянська модель російської сім'ї включала батьків і дітей. Відносини між матір'ю і батьком або були конфліктними, або будувалися за принципом «домінування-підпорядкування». Характерним був для сім'ї того часу конфлікт поколінь, протистояння батьків і дітей. Розподіл ролей у сім'ї припускав відповідальність чоловіка за зовнішнє, природнє, соціальнє оточення, жінка ж була бiльше включена у внутрішній простір родини. Статус одруженої людини був вище, ніж статус самотньої. Жінка мала волю як до шлюбу, так і в шлюбі, влада чоловіків - чоловіка, батька - була обмежена. Жінка мала право на розлучення й могла повернутися в сім'ю батьків.

З виникненням християнської моделі родини (XII-XIV ст.) чоловік став безроздільно панувати в родині, всі були зобов'язані йому підкорятися. Чоловік як голова сім'ї був зобов'язаний нести тягар відповідальності, дружина смиренно посідала друге місце, займалася рукоділлям, домашньою роботою, а також вихованням і навчанням дітей. Мати й дитина були відособлені, але разом з тим відчували незриму й грізну владу батька.

«Виховуй дитя в заборонах», «люблячи сина, збільшуй йому рани» - написано у «Домострої». Головні обов'язки дітей - абсолютна слухняність, любов до батьків, турбота про них у старості.

У сфері міжособистісних відносин чоловіка й жінки домінували батьківські ролі над ролями еротичними, останні не зовсім заперечувалися, але визнавалися малозначними.

До сімейних задовольень, за «Домостроєм», відносяться: затишок у будинку, смачна їжа, пошана й повага з боку сусідів; засуджуються блуд, лихослів'я, гнів. Осуд людей значимих, шановних вважався страшним покаранням для сім'ї. Залежність від людської думки - основна риса національного характеру сімейних відносин на Русі. Соціальному оточенню потрібно було демонструвати сімейне благополуччя й заборонялося розголошувати сімейні таємниці, тобто існувало два світи - для себе й для людей.

У росіян, як і в усіх східних слов'ян, довгий час переважала велика сім'я. Сім'ї включали діда, синів, онуків і правнуків. Кілька

шлюбних пар спільно володіли майном і господарювали. Керував сім'єю найбільш досвідчений, зрілий, працездатний чоловік, що мав владу над усіма членами родини.

На початку XVIII ст. у Росії нормативною стала індивідуальна родина із двох-трьох поколінь родичів по прямій лінії.

На межі XIX-XX ст. дослідниками була зафіксована криза сім'ї, супроводжувана глибокими внутрішніми протиріччями. Втрачається авторитарна влада чоловіка, сім'я втрачає функції домашнього виробництва. Нормативною моделлю стає нуклеарна родина, що складається із чоловіка, жінки й дітей.

У східній і південній частинах дореволюційної Росії сімейне життя будувалося відповідно до патріархальних традицій: зберігалися сім'ї, де був один чоловік і декілька дружин, необмежена влада батька над дітьми, тощо. У деяких народів існував звичай брати калім - викуп за наречену. Нерідко батьки нареченої й нареченого уклали угоду ще в дитинстві або навіть до їхнього народження. Поряд із цим практикувалося викрадення наречених. Викрадаючи або купуючи дружину, чоловік ставав її повноправним власником. Доля дружини була особливо тяжкою, якщо вона потрапляла в сім'ю, де у чоловіка вже було кілька дружин. У мусульманських сім'ях серед дружин існувала певна ієрархія, що породжувала суперництво й ревності. У східних народів розлучення було привілеєю чоловіка, й здійснювалося дуже легко: чоловік просто виганяв дружину.

Протягом тривалого часу зберігалися пережитки родового ладу й полігамії у багатьох народностей Сибіру, Півночі й Далекого Сходу. Люди знаходилися під сильним впливом шаманів.

1.3. Особливості розвитку української сім'ї

Український народ протягом століть виробив сталу традицію звеличення шлюбу, сім'ї, домашнього вогнища. У його міфології була навіть божественна пара – Лада і Ладо, котра освячувала сімейні узи. Родинному життю завжди надавалося надзвичайно великого значення, бо саме у подружньому коханні, у продовженні роду вбачався сенс існування людини. Відповідно серйозним було і ставлення до підготовки молоді до шлюбу.

Вважалося, що створення сім'ї – то справа не лише молодих та їх батьків, а й громадськості, і звичайно ж, церкви. Християнська церква впливала на шлюб та родину через власну систему «**рачування** душі» - покаяння та сповіді, застосовуючи, крім того численні епітимійні засоби (*епітимія* – церковне покарання через тривалі молитви, піст, поклони). Єпитимії накладалися за викрадення нареченої, за весілля без вінчання, за порушення шлюбної угоди, за шлюб з іновірцями, близькими родичами чи свояками, за втрачену дівочу честь, за народження позашлюбної дитини тощо. Українські шлюбно-сімейні стосунки також пройшли своє становлення через общинні шлюбні спілки, коли парубки й дівчата віддалялися від своїх родин, жили спільним життям до шлюбу і належали до різних родів, через ендогамію (заборону шлюбу в середині роду).

Народна етика виробила цілу систему уявлень щодо прав парубків та дівчат, зокрема на чергу й вік одруження. Зазвичай право у цьому плані було категоричним: першим ходити на вечорниці, як і одружуватися, мали право старші діти. Щоб підкреслити їхній пріоритет, існували спеціальні чини – старший парубок і старша дівка, і ніхто з молодших братів та сестер не міг заступати їм дорогу. Особливо ретельно ставилися до черговості дівування. Старша сестра завжди краще одягалася, а молодшій залишалися обноски; коли приходили гості завжди частувала їх старша сестра, а молодшу, як правило, спроваджували з хати; у недільні та святкові дні старша сестра не працювала. На «вулицю» сестри мали ходити разом, але молодша не мала права розмовляти з хлопцями, грати або жартувати з ними, тобто мусила весь час перебувати «у тіні». І це не випадково, бо якщо першою одружувалася молодша сестра, старшу могли вже і не взяти заміж. Проте були у шлюбній практиці і порушення усталених норм. Наприклад, коли старший син виявлявся неслухняним, батько дозволяв парубочити молодшому синові, обходячи старшого, або коли старший ішов служити до війська, наступний за віком брат перебирав право на парубкування. Траплялися порушення черговості і в зв'язку зі смертю батька, коли не було кому врегулювати усталений порядок. За дотриманням норм часто стежили не тільки старші в родині, а й громадськість, яка різко засуджувала порушників сімейного права.

Традиційно здійснювався підбір шлюбного партнера. Віддавали перевагу людині, яку добре знали, - саме це і зумовлювало локальний принцип добору.

Становлення сім'ї в Україні розкривається через історію розвитку культури країни, через норми стосунків між чоловіками та жінками, через конкретні етапи життя етногрупи. Пам'ятки Київської Русі («Повчання Володимира Мономаха», «Слово про закон, благодать та істину» Іларіона, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Слово про Ігорів похід», численні берестяні грамоти) допомагають глибше зрозуміти моральні, релігійні, економічно-правові засади становлення сім'ї протягом X-XIII ст.

Історики доводять, що в X-XIV ст. жінка мала право у виборі нареченого, на відмову батькам або сватам небажаного нареченого, на рівноправний із чоловіком статус при укладанні шлюбу, а в XIV-XVII ст. – право на свою частку у спадщині, її використання згідно з власною волею. Ці права мали як українки, що належали до вищих верств населення, так і прості селянки.

Зберігалось свідчення про сватання князя Володимира Святославовича до полоцької княгині Рогніди: «...не хочу за сина рабині, - зреагувала вона, - за Ярополка хочу». Датована XI ст., відома берестяна грамота (№374 за сучасним каталогом) містить зізнання: «Піди за мене. Я ж тебе хочу, а ти мене».

В Уставі князя Ярослава Володимировича є положення про те, що батьки, які прагнуть насильно видати доньку заміж або забороняють шлюб з обранцем, мають як покарання сплатити певну суму гривень на користь казни. Якщо наречений відмовлявся від шлюбної домовленості, то мав сплатити «три гривні за сором» (досить висока плата, яка дорівнювала вартості коня). Володимир Мономах наставляв своїх синів:

«І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину...
Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою».

Як засвідчив Нестор-літописець, «поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив наречений по молоду, а приводив її ввечері; а позавтра приносили..., що за неї дадуть».

З літописів відомо, що ще за часів княгині Ольги у разі весілля молодий, який не належав до правлячої верхівки, мав

сплачувати тільки хутро або гроші. Князі Давньої Русі не мали права «першої шлюбної ночі», яке було поширеним у середньовічній Європі та на сході України. Існували певні обмеження на кількість шлюбів (не більше двох) та на розлучення. Зрада дружини вважалася вагомою підставою для розірвання шлюбу.

«Правда» Ярослава Мудрого свідчить про правові та моральні норми укладання шлюбів у Київській Русі. Шлюби між чоловіками і жінками різних соціальних станів були не дуже популярними, проте у разі статевих стосунків зі служницею і народження нею дитини вона отримувала економічну підтримку й опіку. Жінка могла відхилити шлюбні домагання, не дати згоди на заручення. Після отримання згоди починали підготовку до весілля. Ритуал розрізання сиру на кусочки та його куштування означав укладання шлюбної угоди – домовленості між батьками про день заручин. З XIII ст. домовленості фіксували своєрідною шлюбною угодою. Порушення цнотливості не було пересторогою укладання шлюбу.

Головними осередками спілкування та підбору шлюбних пар в Україні були вечорниці, котрі можна сміливо вважати своєрідною школою підготовки молоді до сімейного життя. На вечорниці збиралися, як правило, в хаті удовиці чи одинокої літньої пари. Дівчата приносили прядиво, вишивання чи плетіння, і кожна намагалася якомога краще показати свою майстерність. Праця чергувалася з розвагами: танцями, піснями, жартами, іграми, під час яких відбувалося знайомство дівчат із хлопцями.

Протягом всієї історії Україна не знала патріархальної сім'ї, яка була основним типом сімейного устрою на Сході і на Заході. Статеворольова поведінка українок у сім'ї та суспільстві була далекою від залежності і підпорядкування чоловікові. Жінка вільно з'являлася сама по собі або з чоловіком у товаристві та суспільстві, брала участь у святах, впливала на справи родини, громади. Особливо шанували становище вдови, коли та не брала шлюб удруге: вона ставала головою родини, громади замість чоловіка, матеріально і психологічно опікувала дітей.

Культурні традиції Київської Русі у сфері шлюбно-сімейних відносин набули розвитку за часів Козацької республіки. У книзі «Українська жінка в XVI-XVII ст.» М.Мірза-Авакянц на основі

аналізу архівних документів (Актів про шлюбне право і сімейний побут тощо) наводить переконливі факти демократичних традицій у шлюбно-сімейних стосунках.

Шлюбний договір спочатку укладали усно, а з XVII ст., і письмово, якщо молодим надавали у придане землю. Однією з особливостей тогочасних майнових відносин була практика надання молодій *материзни* – частки землі, яка передавалась у спадок тільки по жіночій лінії. Земля здебільшого була питанням, навколо якого вибудовувалася система шлюбної угоди та шлюбних звичаїв.

Повнолітньою жінку вважали з 15 років, чоловіка - з 18 років. Коли дівчина виходила заміж, за нею давали посаг у грошах або інших цінностях, щоб забезпечити її матеріально на випадок розлуки або вдівства. У шлюбі майно чоловіка та жінки було спільним, без згоди дружини чоловік не міг нікому його передавати.

Попри вимогу закону, щоб дівчата виходили заміж лише з благословення батьків або опікунів, у народі вважалось гріхом силувати дітей до шлюбу. Завдяки вільному обранню чоловіка чи дружини за взаємною згодою українська жінка у подружжі не втрачала своєї індивідуальності і користувалась пошаною та довірою у сім'ї. Беручи шлюб і посідаючи почесне становище у родині, жінка хоч і обирала прізвище чоловіка, проте не втрачала свого титулу і не відкидала свого прізвища. Ознакою самостійності заможної жінки була печатка, на якій карбували її герб та ім'я.

Демократичність традицій, ідеї «вільностей», незалежності, що завжди жили в українській суспільній думці, а особливо поширилися з часів Запорізької Січі, зумовлювали демократичні тенденції у міжстатевих стосунках чоловіків та жінок.

Українська етнокультура розкриває глибинні архетипні уявлення про фертильність (плодючість), чуттєвість, зближення, сутність парубання та продовження роду. Об'єктивізація архетипів у народних шлюбно-сімейних символах, обрядах, звичаях, фольклорі дає підставу для тверджень про егалітарність (рівність) шлюбно-подружніх стосунків, свободу від поневолення чи силування. У свідомості українців сенс сімейного життя українці вбачають не лише у пошуку іншої половини, а й у гармонійному співіснуванні з нею. У шлюбно-сімейних стосунках,

диференційованих за характером статевоповідної діяльності, чоловік і жінка не переставали бути людьми з розвинутою індивідуалізацією статевих ролей. Особливості шлюбно-сімейних взаємин простежуються в етимології слів: подружжя - від «дружити», «поділяти Я»; весілля – від «веселитись», «радіти»; шлюб – від староукр. «злюб», «кохання»; спільник – від «з половини», «рівноправ'я»; одружитись – «побратися з...».

У «Збірці українських приказок та прислів'їв», зібраних 1929 р. у Полтаві (А.Багмет, М.Дашченко, К.Андрущенко), у розділі 5 «Побут. Сім'я» є таке: «Нема кращого друга, як вірна супруга». Найкраща спілка – чоловік та жінка. Чоловік жінці – краще рідної матері; жінка чоловікові – краще рідного батька. Чоловік та жінка – одне діло, одне тіло, один дух. Чоловік з жінкою, що борошно з водою. Чоловік і жінка – одне болото. Нащо клад, як у чоловіка з жінкою ад. Чоловік здуріє – пів дому згорить, а жінка здуріє – усе пожежею піде. Чоловік та жінка – пара волів: куди один, туди й другий. Хозяйка в дому – покрова всьому. Без жінки, що без кішки, а без чоловіка, що без собаки».

На різних шаблях історії домінуючою в шлюбно-сімейних стосунках була пошана до волі жінки, партнерство статей, взаємна довіра [(Гендерна психологія Т.В.Говорун, О.М.Кікінежді; с.120-127)].

Ознаки сучасної української сім'ї набули своїх особливостей внаслідок історичного розвитку, соціально-економічних та культурних умов нашого суспільства. Протягом останнього часу, за соціологічними даними, в українських сім'ях відмічалось підвищення коефіцієнту нестабільності шлюбів. У 2002 році на 100 укладених шлюбів припадало 58 розлучень. Як наслідок, виникало багато неповних сімей, повторних шлюбів з різними формами взаємостосунків, збільшення дітей - соціальних та біологічних сиріт, важких дітей тощо.

Відповідно до статистичних даних органів реєстрації актів цивільного стану громадян Міністерства юстиції (квітень, 2008), в Україні відмічається тенденція до зменшення кількості розлучень. Це підтверджує поступове зменшення кількості українців, які виявляють бажання розірвати шлюб.

Протягом першого півріччя 2009 року в Україні розірвали шлюб 69 тис. подружніх пар, це на 15 відсотків розлучень менше,

ніж за перші шість місяців 2008 року та на 20 відсотків менше у порівнянні з аналогічним періодом 2007 року. При цьому кількість розлучень традиційно на 20-40 відсотків менша, ніж кількість укладених шлюбів. Ця позитивна тенденція також є сталою і фіксується з року в рік.

Якщо виходити зі статистичних даних, найміцніші сім'ї в Україні проживають в Закарпатті, де кількість шлюбів з року в рік у 2,5-3 рази перевищує кількість розлучень.

Схожі показники з початку 2009 року зафіксовано у більшості західних регіонів країни. Зокрема, в Івано-Франківській, Львівській, Рівненській та Тернопільській областях співвідношення кількості шлюбів до кількості розлучень склало 2,5 до 1.

Найбільше ж весілля за півроку було справлено у Донецькій області (11093 шлюби), Дніпропетровській області (8521 шлюб), Львівській області (6852 шлюби), Харківській області (6786 шлюбів), Одеській області (6760 шлюбів), у Києві (6395 шлюбів).

З цієї ж причини найбільша кількість розлучень була зареєстрована практично в тих же регіонах - у Донецькій області (7248), у Дніпропетровській області (5548), у Харківській області (4210) та у м. Київ (4343).

Проблема репродуктивного здоров'я українського населення, пов'язана не тільки з соціально-економічними умовами. Падіння народжуваності відзначалося з 1986 року. Нагадаємо, у квітні 1986 року в Україні сталася техногенна катастрофа - вибух на Чорнобильській АЕС, при цьому країна займала далеко не останнє місце серед інших країн за кількістю абортів.

За підсумками 2009 року народжуваність в Україні склала близько 530 тис. дітей (у той час як у 2008 році 510 тис. дітей), також зазначено, що зросла кількість сімей, в яких налічується 2 і 3 дитини, а, середній вік, коли жінки народжують, змінився з 22 до 25 років.

Проблемою сучасної української сім'ї є також конфліктність і пов'язані з нею жорстокість і насильство в сім'ї. За результатами опитувань, таких сімей біля 80-90%, проблеми виникають з питань виховання дітей, їх навчання, а також високі показники міжособистісної конфліктності й невміння поводити

себе в різних ситуаціях. В основі цих явищ лежить порушення духовних основ сім'ї [(Кісарчук З.Г)].

Отже, ці тенденції підводять до висновку, що сучасна українська сім'я знаходиться в кризі як соціальний інститут. Серед наслідків порушеного шлюбного інституту в умовах загальної і духовної кризи Г.І.Онищенко виділяє збільшення ролі суб'єктивних соціально-психологічних чинників регуляції подружніх взаємин: відповідності особистісного досвіду проживання подружжя в батьківській сім'ї винесених звідти норм, правил, уявлень про сім'ю; відповідності індивідуальних особливостей, ціннісних орієнтацій (правильний вибір партнера); особистісної зрілості і готовності до шлюбу і до засвоєння сімейних ролей, переборення власного егоїзму тощо.

Таким чином, **вітчизняні науковці**, на сьогоднішній день, виділяють ряд підходів до вивчення проблеми функціонування шлюбу.

Інституційно-кризовий (А. Антонов, Ю. Солодніков, В. Терьохін, В. Переведенцев, W. Goode, N.Glenn та ін.). Шлюб розглядається не тільки як відповідальність двох індивідуумів один перед одним, але і як взаємна відповідальність двох родів, що поєднується в новій родині; родина розглядається як культурна спільнота людей, яких пов'язує єдність життєвих цінностей, уявлень, а також схожість позиції у взаєминах із суспільством й окремими індивідами. Велика кількість методик і процедур розроблена і в соціології і в психології, але систематизація цієї багатомірної дослідницької техніки в межах цього підходу не завершена.

Інституційно-трансформаційний підхід (О. Здравомислова, С. Голод, S. Vem, M. Noppe, G. Hofstede, A. Oakley та ін.). Інститут родини є базовим для підтримки соціальної системи, а його стан є найважливішим критерієм суспільного здоров'я. Сім'я – це мала група, де задовольняється багато важливих особистісних потреб людини. У задоволенні таких потреб полягає сенс психологічних і соціально-культурних функцій сім'ї. Трансформація цих функцій в процесі модернізації сім'ї викликає зміни в житті сімей, в потребах її членів, характері взаємодії сім'ї з оточуючим середовищем, зовнішнім світом і, таким чином, призводить до зміни в усьому

ланцюжку особистість-сім'я-суспільство [(О.Здравомислова,1992 р.)].

Сімейно-центрований, соціологізаторський (Н.Трикоз, В.Гаврилюк, О.Гурська, О.Іванова, Л.Карцева, Т.Парсонс та ін.) полягає в тому, що зміна соціальних умов, зміна соціальних суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що механізм відтворення ціннісних орієнтирів перестає бути ведучим, і запускає адаптаційні механізми. Наприклад, як соціальний конфлікт всередині самого молодого покоління, так і внутрішній психологічний конфлікт, що переживають конкретні молоді юнаки та дівчата, для яких батьківський досвід стає прикладом того як «не потрібно жити», а новий взірєць є недосяжним. Цей підхід дозволяє розглядати динаміку сімейних відносин з позицій нелінійності, нерівноваженості, з урахуванням кризових періодів.

Системний підхід (А.Варга, Г.Будинайте, Д.Валлерстайн, Г.Вебер, Ф.Даттіліо, J.Haley, D.Jackson, G.Levinger та ін.), сформований в межах системної сімейної психотерапії. Даний підхід ґрунтується на двох положеннях: 1) ціле більше ніж сума його частин; 2) всі частини й процеси впливають і обумовлюють один одного. Сім'я собою представляє диференційоване ціле, підсистеми якого складають окремі члени, або декілька членів сім'ї, пов'язаних спільним господарством, а головне стосунками. Ці стосунки називають родинно-сімейними. Кожна сімейна система має свої специфічні функції.

На сьогоднішній день проблемам шлюбу – батьківства – спорідненості приділяють велику увагу не тільки в теорії, але й на практиці. У роботах відомих дослідників Ю.И.Альшиної, В.Н.Дружиніної, С.В.Ковальнової, А.С.Співаковської, Э.Г.Ейдемелер та інших учених підкреслюється, що сім'я прямо або опосередковано відбиває усі зміни, що відбуваються у суспільстві, хоча й має відносну самостійність, стійкість. В останні роки зв'язок сім'ї із суспільством послабився, що негативно вплинуло як на сім'ю, так і на суспільство в цілому, і вже відчувається потреба у відновленні колишніх цінностей, вивченні нових тенденцій і процесів, а також в організації практичної підготовки молоді до сімейного життя.

Психологія сім'ї розвивається у зв'язку із завданнями профілактики нервових і психічних захворювань, а також

проблемами сімейного виховання. Питання, розглянуті сімейною психологією, різноманітні: це проблеми подружніх, батьківсько-дитячих відносин, взаємин зі старшими поколіннями в родині, напрямки розвитку, діагностика, сімейне консультування, корекція відносин тощо.

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук - соціології, економіки, права, етнографії, психології, демографії, педагогіки тощо. Кожна з них у відповідності зі своїм предметом вивчає специфічні сторони функціонування й розвитку сім'ї. Економіка - споживчі аспекти сім'ї й участь її у виробництві матеріальних благ і послуг. Етнографія - особливості укладу життя й побуту сімей з різними етнічними характеристиками. Демографія - роль сім'ї в процесі відтворення населення. Педагогіка – її виховні можливості.

Інтеграція цих напрямків вивчення сім'ї дозволяє одержати цілісне уявлення про сім'ю як про соціальне утворення, що сполучає у собі риси соціального інституту й малої групи.

Психологія сімейних стосунків зосереджує увагу на дослідженні закономірностей міжособистісних відносин у сім'ї, внутрісімейних відносин (їхньої стійкості, стабільності) з позицій впливу на розвиток особистості. Знання закономірностей дозволяють проводити практичну роботу з сім'ями, діагностувати й допомагати перебудовувати сімейні взаємини.

У психолого-педагогічній, філософській, соціологічній літературі основні характеристики сучасної сім'ї представлені як:

- перевага світських, цивільних шлюбів, ріст числа церковних шлюбів;
- воля вступу у шлюб й розірвання шлюбу;
- рівноправність чоловіків і жінок у шлюбі;
- збільшення кількості нуклеарних сімей;
- створення здебільшого одно-дводітної сім'ї.

Вирішувати сімейні проблеми, уникати та розуміти їх причини, а також змінити відношення до себе та оточуючих допомагає сімейна психотерапія та сімейне консультування. Сімейне консультування – це короткотривалий процес, який в основному спрямований на допомогу і підтримку сім'ї у розв'язанні актуальних, ясно усвідомлюваних проблем, які нещодавно проявились.

Сімейна психотерапія – це комплекс психотерапевтичних прийомів та методів, які спрямовані не тільки

на актуальні сімейні ситуації, а мають на меті аналіз минулого сім'ї, сімейну реконструкцію тощо.

Актуальним напрямком у розвитку психології сімейних відносин є розробка її методологічних основ, опора на які дозволяє уникнути фрагментарності, випадковості, інтуїтивності. Найпоширенішим на теперішній час вважають саме системний підхід, сімейні відносини являють собою структуровану цілісність, елементи якої взаємозалежні, взаємообумовлені. Це подружні, дитяче-батьківські, дитячо-дитячі, прабатьківські-батьківські прабатьківські-дитячі відносини.

Тема 2. Соціально-психологічна модель сімейних вземин

Соціально-психологічна модель сімейних відносин відображає: типологію сімей, структуру, форми, функції, ролі, стилі виховання, а також проблеми сучасної сім'ї. Слід відмітити, що на сьогоднішній день психологія сім'ї має велику кількість досліджень, які здійснювалися на ґрунті різних підходів.

Сім'я являє собою складну систему стосунків, об'єднуючи не тільки подружжя, але й їх дітей, а також родичів чи юридично прирівняних до них людей. *Сім'я* – найважливіша форма організації особистісного побуту, заснована на подружньому союзі (шлюбі) та родинних зв'язках, тобто стосунках між чоловіком та дружиною, батьком і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, які живуть разом і ведуть спільне господарство. Також *сім'ю* визначають як малу соціальну групу суспільства, що виконує ряд серйозних функцій, важливих як для членів сім'ї, так і для суспільства в цілому.

Шлюб, за визначенням соціологів, - це форма стосунків між чоловіком і дружиною, що історично змінюється і через яку суспільство упорядковує і санкціонує їх статеве життя, а також вбачає їх подружні та батьківські права і обов'язки. Термін подружжя, зазначає З.Г.Кісарчук, означає особистісну взаємодію чоловіка і дружини, що регулюється моральними принципами та властивими їй цінностями і передбачає рівноправність і симетричність моральних обов'язків і привілей подружжя.

2.1. Типи сімей

Спроби створити типологію сім'ї у психології, соціології, етнографії робилися багато разів, але єдиної класифікації не існує, тому ми наведемо найбільш розповсюджені в сучасній літературі.

Соціологи на основі даних перепису населення визначають *простий нуклеарний* і *складний (розширений)* типи сім'ї. Типологізуючи сімейні структури, слід зазначити, що найпоширенішими на сьогоднішній день є *нуклеарні сім'ї* – сім'я, що складається із батьків та дітей, або тільки із подружжя.

Складна (розширена) сім'я - поєднує дві або більше нуклеарні сім'ї зі спільним господарством і складається із трьох і більше поколінь - прабатьків, батьків і дітей (онуків). Разом із чоловіками в повторних сім'ях (заснованих на повторному шлюбі) можуть перебувати діти від даного шлюбу й діти чоловіка й жінки від попереднього шлюбу, приведені ними у нову сім'ю, такі сім'ї в літературі мають назву *суміжні або змішані*.

Також, згідно даних перепису населення, великого поширення набули, а тому набули статус окремого типу, *малі сім'ї (сім'я батьки-одинаки)* – це сім'я з одним із батьків (або матір'ю або батьком) у результаті розлучення, смерті одного із подружжя, або шлюб взагалі ніколи не укладався [(Леві, 1993)].

За характером розподілу сімейних обов'язків і дивлячись на те, хто в сім'ї є лідером, виділяють наступні типи сімей (Антонов, Медков, 1996): патріархальні сім'ї – характеризуються домінуванням батька; матріархальні – таким сім'ям притаманне домінування матері; егалітарні – сім'ї, де влада розподіляється між батьком та матір'ю в залежності від ситуації.

За видами соціально-аксіологічної спрямованості [(Силяєва Є.Г. «Психологія сімейних стосунків з основами консультування»)] виділяють: *суспільно-прогресивні сім'ї*, де підтримують цінності соціуму, з існуванням єдності поглядів, гарними міжособистісними відносинами; *суперечливі* - з відсутністю єдності поглядів, де взаємини існують на рівні боротьби одних тенденцій з іншими; антигромадські – у таких сім'ях наявні протиріччя ціннісних ідеалів ідеалам суспільства.

За характером дієздатності виділяють: сім'ї з обмеженою дієздатністю (у силу психосоматичних, вікових особливостей її

члени не здатні самостійно заробляти на існування - пенсіонери, інваліди тощо).

Сім'ї з тимчасово обмеженою дієздатністю (психосоматичні, вікові особливості лише тимчасово обмежують соціально-економічну самостійність; наприклад, сім'ї, що переживають будь-який вид соціальних катаклізмів, включаючи безробіття, чи мають дітей, що не досягли працездатного віку, сім'ї інвалідів). Сім'ї з необмеженою дієздатністю (члени сім'ї мають повний спектр можливостей вписатися в соціальний простір і адаптуватися до умов, що змінюються, що не носять характеру соціального катаклізму).

Одним із важливих показників життєдіяльності сім'ї, вчені визначають активність сім'ї.

Активність сім'ї характеризує орієнтацію на нарощування й актуалізацію її ресурсів, тобто ступінь самозабезпечення й самодопомоги. Виділяють три види активності:

- власне активність (орієнтація на свої сили, висока мобільність, розвиток адаптаційних здатностей);
- обмежена активність;
- пасивність (орієнтація на утримання, низька мобільність, нерозвиненість адаптаційних здатностей).

Розрізняють сім'ї за засобами реагування на стресові, конфліктні ситуації й нормативні кризи (пов'язані з певними етапами сімейного функціонування).

В основу типології за показником психологічного здоров'я російські дослідники покладають феномен *психологічного здоров'я сім'ї* - інтегральний показник її функціонування, що визначає якісну сторону соціально-психологічних процесів родини, показник соціальної активності її членів у внутрішньосімейних відносинах, у соціальному середовищі й професійній сфері, а також стан щирсердечного психологічного благополуччя сім'ї, що забезпечує адекватну життєвим умовам регуляцію поведінки й діяльності усіх її членів. Умовою психологічного здоров'я сім'ї, як зазначає О.Кляпець, є гармонійність сімейних взаємин. Здорова сім'я вільна від дезорганізуючої внутрішньосімейної психологічної напруженості і конфліктів, не відчуває дискомфорту подружніх взаємин, має перспективи і не розпадається під впливом незначних труднощів. Це комплексний узагальнений показник соціальної

активності її членів у внутрішньосімейних стосунках, у соціальному середовищі і в професійній сфері діяльності членів сім'ї. Він відображає душевне благополуччя членів сім'ї, що забезпечує адекватну їх життєвим умовам регуляцію поведінки у спілкуванні та діяльності. Цей показник характеризує два основних типи сімей.

Благополучні сім'ї. Згідно підходу **C.Ryff**, яка, узагальнюючи концепції і підходи до розуміння проблеми психологічного благополуччя, виокремлює шість незалежних компонентів психологічного благополуччя, а саме: наявність позитивного ставлення до себе і минулого життя (самоприйняття); наявність мети і предмета, що забезпечують сенс життя (мета у житті); здатність відповідати вимогам, що пред'являє повсякдення (володіння ситуацією); наявність відчуття тривалого розвитку і самореалізації (персональне чи особистісне зростання); наявність піклування і довірливих стосунків з іншими (позитивні емоції у стосунках); здатність формувати власні судження (автономія). [(Кляпець О.Я., 2004. «Шлюбно-сімейні настановлення молоді як умова вибору здорового способу життя»)].

Проблеми у благополучних сім'ях, як правило, викликані внутрішніми протиріччями й конфліктами, які пов'язані зі змінами умов життєдіяльності в соціумі: 1) з надмірним прагненням захистити один одного, допомогти іншим членам сім'ї («поблажлива, що потурає гіперпротекція» і «надмірна опіка»); 2) з неадекватністю співвіднесення власних уявлень про сім'ю й тими соціальними вимогами, які пред'являються до неї на даному етапі соціального розвитку (труднощі сприйняття протиріч сучасного соціуму).

Неблагополучні сім'ї (проблемні, конфліктні, кризові). Психологічні проблеми виникають через незадоволення потреб одного або декількох членів родини під впливом сильних внутрішньосімейних і загальносоціальних життєвих факторів. Головною проблемою, як правило, є положення дитини у сім'ї й відношення до неї батьків. У неблагополучних сім'ях у батьків найчастіше проявляються різні психогенні відхилення: проекція на дитину власних небажаних якостей, жорстокість та емоційне відкидання, нерозвиненість батьківських почуттів тощо.

Неблагополучні сім'ї поділяють на конфліктні, кризові й проблемні [(В.С.Торохтій, 1996)].

Конфліктні сім'ї. У взаєминах чоловіка, жінки і дітей є сфери, у яких інтереси, потреби, наміри й бажання членів сім'ї приходять у зіткнення, породжуючи сильні й тривалі негативні емоційні стани. Шлюб може довгостроково зберігатися завдяки взаємним поступкам і компромісам, а також іншим зберігаючим його факторам.

Кризові сім'ї. Протистояння інтересів і потреб членів сім'ї носить особливо різкий характер і розповсюджується на важливі сфери життєдіяльності сімейного союзу. Члени сім'ї займають непримиренні й навіть ворожі позиції по відношенню один до одного, не погоджуючись ні на які поступки або компромісні рішення. Кризові шлюби розпадаються або перебувають на грані розпаду.

Проблемні сім'ї. Для них характерна поява особливо важких ситуацій, здатних привести до розпаду шлюбу. Наприклад, відсутність житла, важка й тривала хвороба одного із подружжя, відсутність засобів на утримання сім'ї, осуд за карний злочин на тривалий строк і цілий ряд інших надзвичайних життєвих обставин. У сучасній Україні це найпоширеніша категорія сімей, для певної частини яких ймовірні перспективи загострення сімейних взаємин або поява важких психічних розладів у членів сім'ї.

Важливою характеристикою сім'ї є її структура. Як інституціональне утворення сім'я має комплекс соціальних функцій і ролей, заради яких суспільство створює, підтримує й охороняє цей соціальний інститут. *Структура сім'ї* (групи) розглядається з точки зору функцій, які виконують її члени, а також стосовно міжособистісних відносин у ній. Як правило, неформальні відносини визначаються почуттями, які члени родини випробовують один до одного, а формальні - обов'язками й характерами її членів, обумовленими спільною справою й метою життєдіяльності. Описуючи структуру сім'ї, як правило, характеризують соціальні ролі (формальні і неформальні) і статус конкретних її членів, соціометричні позиції, що характеризують міжособистісні відносини. Іншими словами, дається характеристика

актуального стану формальних і неформальних стосунків між членами сім'ї.

Сім'ї як малій соціальній групі властиві динамічні параметри. Будь-які зміни життєдіяльності сім'ї (діяльність, спілкування, стосунки між її членами) можуть розглядатися як групові процеси. До групових процесів належать динамічні, тобто змінні показники соціального процесу взаємовідносин у сім'ї.

Критеріями оцінки рівня згуртованості в сімейних відносинах виступають: ступінь єдності діяльності усіх членів сім'ї, морально-психологічна єдність, відповідність особистісних й сімейних прагнень, узгодження поглядів, схожість норм та цінностей, рівень розвитку особистісних якостей подружжя (контактність, стресостійкість), зміст соціально-психологічного клімату (переважаючий настрій, ступінь поступливості, довіра, наявність уваги і піклування).

Здатність членів сім'ї до узгоджених дій – ключова характеристика, оскільки згода забезпечує необхідну спільність, єдність дій, спрямованих на досягнення мети. Ступінь узгодженості дій залежить від рівня згуртованості родини, спільних інтересів у її членів, соціальної ситуації, діяльності глави сім'ї (лідера). У той же час здатність діяти незалежно від сім'ї й впливати на її рішення характеризує соціальну силу кожного її члена як особистості. Благополуччя особистості у сім'ї забезпечує необхідні соціальні умови для її продуктивної життєдіяльності, самореалізації й саморозвитку.

Дія групового тиску - усвідомлення приналежності до сім'ї спонукує людину поводитися певним чином і відповідно до очікувань навколишніх. Індивідуальним результатом групового тиску є конформність (конформізм). Психологи фіксують наявність змін у поглядах і поведінці людини, обумовлених особливостями конкретної сім'ї.

Встановлення визначених стосунків між членами сім'ї. Соціальні стосунки можуть бути конвенціональними (формальними) і міжособистісними (неформальними). Ці два типи стосунків сполучаються в будь-якій соціальній групі.

Сімейна супідрядність – психологічна характеристика єдності та взаємозв'язку індивідів у сім'ї, що проявляється на 3-х рівнях:

1) міжособистісний рівень проявляється в емоційній привабливості членів сім'ї, а також в особливостях психологічної сумісності; 2) рівень взаємин членів сім'ї до функцій, цілей та життєвих перспектив (цінносно-орієнтаційна єдність сім'ї тощо); 3) згуртованість (показник стійкості сім'ї до деструктивних явищ).

Таким чином, родина має дві структури - *формальну й неформальну*. Вивчення цих структур (особливо неформальної) надає значиму інформацію про особливості сім'ї.

Сім'ї як малій соціальній групі притаманні різні види *комунікації*, що полягають у взаємодії, обміні інформації між членами сім'ї. Спілкування має великий вплив на якість життєдіяльності сім'ї. Як свідчать українські дослідники проблеми сімей найчастіше ґрунтуються на відсутності знань та навичок безконфліктного спілкування та конструктивного розв'язання можливих суперечностей [(Кошонько Г.А., 2005)].

Сім'я - складне утворення, багатофункціональне, але має чітку структуру, тобто сукупність постійних, стабільних зв'язків. В.А.Семиченко й В.С.Заслуженюк [(«Психологія та педагогіка сімейного спілкування», 1998 р с.11.)] виділяють наступні найсуттєвіші **характеристики структури**:

1. **Влада** та її розподіл, співвідношення між формальною (дозволеною нормами сучасного суспільства) владою і неформальним лідером.

2. **Комунікації** (взаємозв'язки), тобто розподіл інформаційних потоків у родині. В будь-якій сім'ї взаємодія між окремими її членами має різну насиченість, тривалість та якісні особливості.

3. **Рольова структура**. Вивчаючи людську поведінку, психологи виявили, що існує набір ролей, у яких ми виступаємо в родині і в суспільстві. Всі ми буваємо Дорослим і Дитиною, Жертвою і Переслідувачем, Рятівником і Батьком.

Згідно системного підходу, *структура сім'ї* - це склад сім'ї, кількість членів, а також сукупність її взаємостосунків. В поняття «структура сім'ї» входять:

- склад сім'ї;
- підсистеми різних рівнів – частини сімейної системи, що виконують у її межах відносно незалежні функції [(Браун., Кристенсен, 2001)];

- сім'я в цілому;
- підсистема батьків;
- дитяча підсистема;
- індивідуальні підсистеми.

Основні структурні параметри:

1) *згуртованість* – емоційна близькість між членами сім'ї, визначається як прихильність членів сім'ї один до одного, як емоційно члени сім'ї «пов'язані» в одне ціле;

2) *ієрархія* - характеризує стосунки домінування-підкорення в сім'ї. При дослідженні сім'ї дозволяє виявити ступінь впливу одних членів сім'ї на інших.

3) *внутрішні та зовнішні межі* – використовують для аналізу взаємостосунків сім'ї з соціальним оточенням, а також між підсистемами всередині сім'ї (індивідами, діадами, тріадами тощо), рольова структура сім'ї. Межі визначають структуру сім'ї, а тому й зміст її життя. Кожна сім'я набуває своїх власних правил, а межі таким чином набувають гнучкості й проникливості. Якщо зовнішні межі надто жорсткі, то відбувається мало обмінів між сім'єю і оточенням, створюється застій у системі. При надто слабких межах у членів сім'ї багато зв'язків із зовнішнім середовищем і мало між собою.

Характер структурних проблем:

а) *міжпоколінні коаліції*. Зазвичай, в сім'ї існують *альянси* між членами сім'ї для досягнення визначеної мети, вони є непостійними й залежать від ситуації. Але існують ситуації, коли альянси носять дезадаптивний характер (наприклад, двоє об'єднуються проти одного), тоді вони стають *коаліціями* - це угруповання із слабким членом родини проти того, хто здається більш сильним;

б) *реверсія ієрархії* – перевернуті ієрархії, коли **вертикальні коаліції стають більш сильними ніж вертикальні** (наприклад, згуртованість у коаліції між кимось із батьків і дитиною більша ніж у батьків між собою). Представник структурного підходу в сімейній психотерапії С.Мінухін виявив наступну закономірність: горизонтальні коаліції функціональні (коли об'єднуються, наприклад, брати з сестрами), а вертикальні - дисфункціональні

(наприклад, емоційно мати з дочкою знаходяться у більш близьких стосунках, ніж мати з батьком);

в) тип *незбалансованої* сімейної структури.

Сімейна система – це відкрита система, яка знаходиться в постійному взаємообміні з навколишнім середовищем. Вона є системою, що постійно самоорганізується. І як будь-яка інша система функціонує під впливом двох законів: гомеостазу і закону розвитку. Закон гомеостазу говорить: будь-яка система прагне до сталості. Стосовно сім'ї це означає, що будь-яка сім'я, у будь-який момент повинна зберігати свою незмінність. Зміни, які відбуваються у життєдіяльності сім'ї, навіть радісні, очікувані переживаються іноді членами сім'ї дуже болісно й тривалий час. За законом розвитку кожна сімейна система повинна пройти життєвий цикл – певну послідовність змін подій і стадій. Такі стадії і події проходить будь-яка сім'я (шлюб, зміна фізичного віку тощо). Таким чином, рівновага у сім'ї підтримується завдяки постійному переходу від гомеостазу до змін.

Розрізняють два рівні змін у системі: зміни першого порядку і зміни другого порядку. Зміни першого порядку – це структурні зміни (один з членів сім'ї переїхав, помер тощо). Зміни другого порядку відбуваються у взаємостосунках членів сім'ї у зв'язку зі змінами першого порядку. Наприклад, після розлучення батьків змінюється склад родини, у зв'язку зі зміною місця проживання батька, видозмінюються і сімейні стосунки як між партнерами в минулому, так і між батьком й дітьми.

Порушення структури сім'ї перешкоджає виконанню сім'єю своїх функцій, тобто порушення структури взаємостосунків є перепороною для задоволення ряду потреб одного з її членів сім'ї.

2.2. Функції та рольова структура сім'ї

У сім'ї найбільш природно задовольняються важливі особистісні потреби людини. Саме тут людина набуває необхідних соціальних навичок, опановує базові стереотипи поведінки та культурні норми, реалізує свої емоційні переваги, отримує психологічну підтримку й захист, які виникають під час контакту із зовнішнім світом [(О.М. Здравомислова)].

Психологічні функції сім'ї пов'язані з розвитком її структурної організації, особливості сімейного устрою впливають на характер взаємодії її членів між собою та із зовнішнім оточенням [(Фрімен,2001р.)].

Функція – це життєдіяльність сім'ї, пов'язана із задоволенням визначених потреб її членів. Виконання функцій сім'ї має значення не тільки для її членів та родичів але й для суспільства в цілому [(Ейдемилер та ін.,2003)].

Дослідники виділяють два основні аспекти сімейного функціонування: актуальні функціональні обов'язки, які можуть бути делеговані членам сім'ї соціальним оточенням, та поведінкові феномени й процеси, які проявляються в сім'ї через міжособистісні взаємостосунки.

Загальноприйнятої класифікації сімейних функцій на сьогоднішній день не існує, однак вчені визначають наявність взаємозалежності та взаємодоповнюваності. До функцій сім'ї відносять:

репродуктивну - біологічне відтворення й збереження потомства, продовження роду; проблема народжуваності пов'язана з протиріччям між фактором стабілізації сім'ї та умов життєзабезпечення дітей, з деформацією взаємостосунків між подружжям тощо;

виховну - духовне відтворення населення. Сім'я формує особистість дитини, робить систематичний виховний вплив на кожного її члена протягом усього життя; вона включає самовиховання подружжя, взаємовиховання. Сімейне виховання на відміну від суспільного більш емоційне; для достатнього впливу на укріплення й розвиток її членів сім'я повинна опанувати культуру шлюбно-сімейних взаємостосунків. У свою чергу, емоційність пов'язана з тим, що вона є посередником батьківської любові до дітей, яка викликає відповідні почуття дітей до батьків;

господарсько-побутову (господарсько-економічну) - підтримка одними членами родини інших: неповнолітніх, старіючих, непрацездатних; пов'язана з харчуванням сім'ї, придбанням та утриманням домашнього майна, одягу, благоустрою помешкання, створенням домашнього затишку, організацією життя й побуту сім'ї, формуванням й витрачанням домашнього бюджету. У сфері господарських справ формуються внутрішньосімейні

взаємостосунки, зміст яких визначається господарською діяльністю. У цих умовах можливо пізнати мотиваційні та вольові компоненти кожного члена сім'ї, а також визначити можливі конфліктогенні області взаємостосунків, а також варіанти їх налагодження;

рекреативну (від лат. recreatio – відновлення) - функція організації дозвілля - підтримка родини як цілісної системи; зміст і форми проведення дозвілля залежать від рівня культури, національних традицій, індивідуальних схильностей та інтересів, віку членів родини, її доходів, спрямована на підтримку фізичного стану родини, піклування про благополуччя кожного;

функцію соціального контролю - відповідальність членів родини за поведінку її членів у суспільстві, їхню діяльність, основу, що орієнтує, встановлює цінності й елементи культури, визнані в усьому суспільстві або в соціальних групах;

регенеративну (від лат. regeneratio - відродження) *або соціально-статусну*, пов'язану з наслідуванням статусу, прізвища, майна, соціального положення;

психотерапевтичну функцію або емоційної підтримки – психологічний захист кожного члену сім'ї, його емоційна стабілізація. Вона вважається відносно новою, хоча завжди була притаманна сім'ї, набуває особливої актуальності з поширенням в сучасних умовах партнерської сім'ї та зростаючою кількістю стресогенних факторів у світі;

функцію статевого регулювання – через сім'ю впорядковуються природні статеві потреби людей, які набувають форму подружніх взаємостосунків.

Найбільш важливою особливістю сімейних функцій є їх *комплексність*, яка заснована на взаємодії родичів і дозволяє поєднати й задовольнити потреби людини в сім'ї. Звичайно, потреба може бути задоволена й поза сім'єю, але це вимагає від людини додаткових енергетичних затрат для встановлення додаткових соціальних контактів з іншими соціальними інститутами та людьми.

Навайтіс визначає основні групи сімейних *потреб*:

- створення й підтримка матеріальних умов життєдіяльності сім'ї;

- пов'язані з материнством потреби у любові та опіці;
- потреба у психологічній та фізичній близькості;
- потреба у сімейному спілкуванні.

Виходячи з цього, вчені визначають такі основні сфери сімейного впливу: побут, діти, інтимність та сімейне спілкування.

Деякі автори (А.І.Харчев, А.І.Антонов) поділяють сім'ї на *специфічні (традиційні)* – такі, що впливають із сутності сім'ї та відображують її особливості як соціального явища, та *неспецифічні* – сім'ї, що вимушені або пристосовані виконувати функції у визначених історичних обставинах. До *специфічних функцій сім'ї* відносять народження (репродуктивна функція), зміст (екзистенціальна функція) і виховання дітей (функція соціалізації) – вони залишаються незалежно від змін, які відбуваються у суспільстві. До *неспецифічних функцій сім'ї* відносять накопичення та передачу власності (соціально-статусна функція), організацію виробництва та споживання, домогосподарство, відпочинок (рекреативна функція), піклування про здоров'я та благополуччя членів сім'ї, створення мікроклімату, що сприяє зняттю напруги й самозбереженню «Я» кожного (психотерапевтична функція). Ці функції відображають зміни у парадигмі життєдіяльності сім'ї в залежності від культурно-історичного розвитку суспільства.

Порушення функцій сім'ї – це такі особливості життєдіяльності сім'ї, які утруднюють або перешкоджають виконанню її функцій. Звідси виділяють два основні типи сім'ї: нормально функціонуюча (або гармонійна) сім'я та дисфункціональна сім'я.

Нормально функціонуюча сім'я – сім'я, що відповідально й диференційовано виконує свої функції, внаслідок чого задовольняє потреби в зростанні й змінах як сім'ї в цілому, так і кожного члена сім'ї (Ейдемілер). Ознаками такої сім'ї є толерантність, повага один до одного, чесність, бажання бути разом, схожість інтересів і цінностей, цьому сприяє вміння членів сім'ї вести переговори за усіма аспектами спільного життя [(А.Н.Обозова)].

Дисфункціональна сім'я – сім'я, яка нездатна задовольняти потреби своїх членів в особистісному та духовному зростанні. У таких сім'ях, згідно системному підходу, закон гомеостазу

сильніший ніж чинність закону розвитку. У таких сім'ях найчастіше зустрічаються наступні проблеми [(Ейдемільер)]:

- *помилковий вибір партнера* – очікування, що чоловік або дружина будуть нагадувати матір або батька; незакінчені стосунки з батьківською сім'єю – подружжя замість того, щоб домовлятися один з одним при вирішенні проблем, звертаються за порадою до батьків;

- *втрата ілюзій* – подружжя вступають до шлюбу заради кохання, але очікуваного щастя не мають. Потреба в опіці і домінуванні виявлялася важливішою за реальні сексуальні стосунки;

- *переживання розгубленості* – подружжя починають розмірковувати „Навіщо ми живемо разом?“, „Тому що хочемо, або мусимо?“

- *подружжя зрада й загроза розлучення* – найчастіший привід звернення до психолога, психотерапевта. Адже причина зрад та розлучень є невиконання або неналежне виконання сім'єю своїх функцій;

- *цивільний шлюб як спроба уникнення відповідальності* – юридичної, фінансової тощо.

Н.В.Малярова розкладає типи мотивацій вступу до шлюбу на три групи: одним потрібен сам шлюб; іншим потрібний вже певний тип *шлюбу* (престижність, матеріальні міркування тощо); треті – орієнтовані на іншу людину (їм потрібна, необхідна цікава саме така людина, а не інша) [(Малярова Н.В. Особенности социологического анализа семейных конфликтов.//Социологические исследования, 1984 . № 1. – С.18 – 27.)].

Дослідження Е.Г.Ейдемільер і В.Юстіцкіса виявили наступні *мотиви* вступу до шлюбу у дисфункціональних сім'ях:

- *втеча від батьків* – як пасивний протест проти батьківського авторитету. За Е.Фромом, такий шлюб - це спроба компенсувати власну порожнину замість засобу збагатити своє життя;

- *повинність* (вступ до шлюбу з почуття обов'язку) – передчасна вагітність або статеві стосунки, що супроводжуються почуттям провини і вимагають одруження;

• самотність - зустрічається у людей, які переїхали на нове місце проживання. Вони одружувалися з тими людьми, яких знали раніше або яких рекомендували товариші по службі. В інших випадках самотність була наслідком переживання екзистенціальної порожнечі;

- наслідування традицій (ініціатива батьків);
- престиж, пошук матеріальних благ;
- помста - означає, що один із партнерів був знехтуваний і з помсти одружився з іншою людиною;

- любов - також значиться в шкалі психологічних причин формування дисфункціональних сімей, тому що ймовірність зустріти людину, що повністю відповідає «еталону» мала, любов тільки формує передшлюбні пари, а надалі шлюбний союз, про що мова буде йти у «Теоріях вибору шлюбного партнера».

Таким чином, слід відмітити, що єдиного переліку основних функцій не існує. Автори зазвичай звертають увагу на групи основних потреб, які повинні задовольнятися у сім'ї та пропонують перелік функцій, виходячи із власної концептуальної моделі. Однак, схожість поглядів дослідників полягає в тому, що функції відображають історичний характер зв'язку між сім'єю та суспільством на різних історичних етапах.

Роль – це соціальна функція особистості, що відповідає прийнятним нормам, засіб поведінки людей в залежності від їх статусу чи положення в суспільстві, в системі міжособистісних стосунків.

Російські дослідники поняття «функції сім'ї» співвідносять з поняттями «сімейна роль» та «структура сім'ї». Функції сім'ї визначають як основний зміст сукупності соціальних ролей у сім'ї (Васильєва Е.К., Харчев А.Г., Маяковський М.С. та ін.). Разом із тим, деякі вчені, виділяють сімейні ролі на основі добору функцій сім'ї як малої групи та зосереджують увагу на взаємостосунках між членами сім'ї з приводу розподілу ролей, а також функціонально-рольовій структурі сім'ї.

Якщо функції сім'ї визначають зміст сімейних ролей, то для рольової структури характерним є розподіл ролей, тобто які обов'язки виконує кожний член сім'ї та на яких принципах побудовані рольові стосунки. Процес виникнення рольової

структури сім'ї є показником її становлення як соціальної спільноти, адаптації подружжя один до одного та створення спільного стилю життя. Як вже зазначалось, у *традиційній сім'ї* ролі подружжя закріплюються у відповідності з їх статтю: жінка виконує роль матері й господарки, чоловік відповідає за матеріальне забезпечення й сексуальні стосунки. В *егалітарній сім'ї* ролі розподіляються порівну.

Ю.Е.Альошина виділяє наступні основні ролі в сім'ї:

- відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї;
- господар-господарка;
- відповідальний за догляд немовляти;
- сексуальний партнер;
- організатор розваг;
- організатор сімейної субкультури (сімейні традиції);
- відповідальний за підтримку родинних зв'язків;
- «психотерапевт» сім'ї.

Проблема вибору та прийняття того чи іншого рольового зразку невідокремлена від формування взаємостосунків між членами сім'ї. Таким чином, розгляд функцій сім'ї та подружніх ролей призводять до розуміння того, що сімейні взаємостосунки не можуть складатися зразу, вони трансформуються і являються індикатором змін протягом розвитку сім'ї.

2.3. Форми сімейних стосунків

Універсальність шлюбу та сім'ї пов'язана з обов'язком кожної істоти жити за природними законами і одночасно з обов'язком індивідуума вести корисне для суспільства життя. Унікальність шлюбу та сім'ї - це емоційний та кровно-родинний потенціал, це мистецтво жити разом. Міжособистісні взаємини, серед яких шлюбно-сімейні стосунки, посідають центральне місце у багатьох українських та російських дослідників, складають психологічний простір життєвого світу особистості, визначаючи якість життя людини, обумовлюючи її суб'єктивне відчуття задоволеності собою та іншими. Саме шлюбно-сімейні стосунки забезпечують

задоволення багатьох особистісних потреб, фрустрація яких призводить до викривлення у розвитку особистості та внутрішніх конфліктів, що роздирають людину зсередини.

Розрізняють форми шлюбно-сімейних стосунків та форми розвитку сімейних відносин [(«Сімейна психологія», Шнейдер Л.Б.)].

Дослідники визначають такі форми шлюбно-сімейних взаємостосунків:

1. Шлюбно-сімейні стосунки на основі чесної контрактної системи; для таких взаємостосунків характерно: партнери уявляють чого хочуть від шлюбу, допомагають вирішувати життєво-важливі проблеми один одному, емоційна прив'язаність – але не кохання. Негативною рисою є те, що така сім'я існує як економічна одиниця – не має польоту, емоційних переживань, існує максимальна особистісна свобода, а особистісна залученість у сімейні стосунки – мінімальна.

2. Шлюбно-сімейні стосунки на основі нечесного контракту. Ознаками таких стосунків є: однобічність, коли кожний з партнерів намагається отримати свою користь від цього шлюбу.

3. Шлюбно-сімейні стосунки за примусом. При такій формі сімейних стосунків не має глибокого почуття; основою для таких стосунків може бути жалість, амбіційність або власне бажання володіти партнером; виключена свобода; психологічні основи деформовані, компроміси неможливі.

4. Шлюбно-сімейні стосунки як ритуал виконання соціально-нормативних установок, наслідування визначених суспільством стереотипів. Однак при таких формах стосунків є передумови для довгостроковості існування сім'ї та шлюбу, хоча при цьому не виключена випадковість шлюбу, а тому й випадковість розпаду.

5. Шлюбно-сімейні стосунки, освячені коханням. Вони є ідеальною формою взаємостосунків, які засновані на добровільності, повазі; діти народжуються в любові. При цьому зберігаються індивідуальність і самостійність, а також повна підтримка партнера.

Відштовхуючись від категорії «розвиток», вчені описують традиційні й квазісімейні форми розвитку шлюбно-сімейних відносин [(«Сімейна психологія», Шнейдер Л.Б.)].

Ознаками традиційних шлюбно-сімейних відносин є: одруженість (законний шлюб, юридично оформлений, фіксовані подружні відносини); обов'язкове бажання мати дітей; стабільність; чоловіча ідеологія (установка на домінування чоловіка); сексуальна вірність; гетеросексуальність; діадність.

До особливостей квазісімейних форм шлюбно-сімейних стосунків відносять: самотність, незареєстроване співмешкання, розлучення, повторні шлюби, відкритість шлюбу, тобто будова життя на основі теперішнього усвідомлений бездітний шлюб, хоча безплідність жінок є однією з найгостріших проблем сьогодення не тільки у нашій країні, але й в усьому світі. За статистикою Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я, 10% жінок 18-44 років - безплідні; 25% жінок між 18-44 роками мають певні проблеми з вагітністю; частота чоловічого фактору в загальній групі подружніх пар з безпліддям складає біля 50%.

Дослідженням шлюбно-сімейних взаємостосунків приділяють увагу багато українських дослідників, таких як Л.М.Пучкова, М.Є.Жидко, О.С.Кочарян, О.В.Волошок, О.Ю.Сидоренко, О.С.Язвинська, Н.Є.Хлопоніна та ін.

Важливу роль в організації сімейного життя відіграють шлюбно-сімейні настанови. Шлюбно-сімейні настанови формуються з раннього дитинства, в процесі соціалізації. На цей процес безпосередньо впливає батьківська сім'я, вона ж опосередковує пізніші впливи зовнішнього соціального оточення. Згідно з даними, одержаними під час дослідження шлюбно-сімейних домагань молоді, проведеного з студентами I – II курсів Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова (опитано 50 осіб), в структурі життєвих домагань шлюбно-сімейні посідають вагоме місце, а шлюбно-сімейна самореалізація є для молодих людей необхідною умовою досягнення життєвого успіху. Сучасне студентство характеризується визнанням цінності сім'ї, прагненням до матеріального благополуччя, але ці життєві домагання поєднуються з цінністю доброго здоров'я і цікавої роботи. Шлюбно-сімейні настанови студентів спрямовані на досягнення душевного комфорту, поєднання любові й поваги, народження та виховання дітей. Водночас ці дані демонструють тенденцію до створення сім'ї «закритого типу», що характеризується обмеженням спілкування поза її межами та дуже

високим ступенем близькості між її членами всередині (О.Я.Кляпець).

Отримані дані свідчать про зміни, що відбуваються в суспільній свідомості. Послаблення стереотипів, індивідуалізація взаємин, особистісна орієнтація ставлять молодих людей перед необхідністю усвідомлення власних бажань, схильностей, настанов. Молоді люди відчують необхідність реалізовувати себе в різних сферах життєдіяльності, більшість бажає розподіляти обов'язки залежно не від статі, а від особистісних прагнень. У зв'язку з тим, що стереотипний розподіл ролей більш негативно відбивається на жінці, чоловіки більш схильні захищати традиційний рольовий розподіл в сім'ї.

Форми взаємовідносин у сім'ї визначають, які проблеми можуть виникати в таких сім'ях. Здорові подружні взаємини, крім забезпечення життєдіяльності сімейного організму, обумовлюють розвиток кожного з партнерів і подружжя в цілому, благополуччя сім'ї, успішність розвитку всіх її членів окремо і разом.

У працях, присвячених проблемам шлюбу та сім'ї, спостерігається суперечливість у критеріях успішності, адаптивності та функціональності родини. З одного боку сім'я традиційно визначається через її інституційні властивості (М. Гіренко, Т. Димнова, Н. Краснов, Т. Литкіна), а з іншого – дослідники акцентують увагу на деінституційному характері подружніх стосунків (С. Голод, А. Жвінклєне, В.Пищик та ін.). Як зазначає Л. Карцева, дослідники часто не уточнюють, про що саме йдеться – про сім'ю як соціальний інститут, або малу групу, або як систему, – і це породжує велику кількість суперечностей. У цьому сенсі найбільш адекватним є системний підхід, який розглядає шлюб як цілісну систему, метою якої є, з одного боку, саморозвиток, а з іншого – стабілізація наявного стану справ.

Тема 3. Формування подружньої пари

3.1. Теорії вибору шлюбного партнера

Базова потреба особистості у прихильності та любові набуває різної спрямованості на кожному етапі розвитку та соціалізації. У ранньому дитинстві вона спрямована на близьких дорослих та свою сім'ю. З дорослішанням ця потреба розширюється та у підлітковому віці трансформується на потребу у дружбі, закоханості, потребу в інтимному спілкуванні і виступає новоутворенням цього віку. В юнацькому віці молода людина відчуває потребу у коханні і починає замислюватися, з якою людиною вона хотіла б провести усе своє життя.

Сучасна сім'я вимагає від партнерів особливих зусиль при взаємодії, готовності й здатності до здійснення цих зусиль. Багато людей приймають рішення про укладання шлюбу не усвідомлюючи відповідальності, не вміючи ефективно спілкуватися з партнером. Під впливом юнацької зачарованості вони поспішають купити обручки. Нарешті їх очікування й надії виявляються невиправданими [(Квинн. В. Прикладная психология СПб.,2000)].

Сімейне життя відкриває для людини можливості для особистісного зростання й щастя, одночасно пред'являє до нього чимало вимог. Серед факторів, які визначають стабільність молодих сімей, виділяють готовність молоді до шлюбу.

Готовність до шлюбу включає наступні аспекти:

1. Формування морального комплексу – готовність особистості прийняти на себе нову систему обов'язків по відношенню до свого шлюбного партнера, майбутніх дітей (пов'язана з розподілом ролей між подружжям).

2. Підготовленість до міжособистісного спілкування й співробітництва. Сім'я як мала соціальна група вимагає відповідності ритмів життя подружжя для нормального її функціонування.

3. Здатність до самовідданості по відношенню до партнера. Здатність до такого почуття пов'язана з якостями та властивостями альтруїзму люблячої людини.

4. Наявність якостей, пов'язаних із зануренням у внутрішній світ людини, - емпатійний комплекс. Важливість цього комплексу пов'язана з тим, що шлюб за своїм характером стає посправжньому психологічним в силу витонченості людини як особистості. У зв'язку з цим підвищується роль психотерапевтичної функції шлюбу. Реалізації цієї функції сприяє здатність до співчуття та проникнення в емоційний світ партнера.

5. Висока естетична культура почуттів і поведінки особистості.

6. Вміння конструктивно вирішувати конфлікти, здатність до саморегуляції власної психіки й поведінки [(Калмыкова Е.С. Психологические проблемы первых лет супружеской жизни // Вопросы психологии. 1983. № 3 С.83-89)].

Психологи протягом багатьох років намагалися розібратися: яким чином люди обирають шлюбного партнера? Однак єдиним змістовним узагальненням може стати визнання того, що цей процес набагато складніший, ніж представляється на перший погляд.

Одним з перших став міркувати над причинами вступу до шлюбу засновник класичного психоаналізу З.Фрейд. Його психоаналітична теорія спирається на припущення, що діти прагнуть до батьків протилежної статі. Завдяки складному несвідомому процесу вони можуть переносити любов, випробовувану ними до цього батька, на інші, суспільно схвалювані, об'єкти - на свого потенційного чоловіка й жінку. Ймовірно, що саме тому багато юнаків хотіли б зустріти майбутню супутницю життя, схожу на їхню матір, і дуже часто дівчата звертають увагу на юнаків, схожих на своїх батьків.

Бажання пояснити механізм шлюбного вибору призвело до створення ряду концепцій. Найбільше поширення й популярність у закордонній соціальній психології одержали теорії комплементарних потреб Р.Уінча (Winchov), теорія «стимульційність-роль» Б.Мурстейна, інструментальна теорія добору чоловіка й жінки Р.Сентерса, теорія «фільтрів» А.Керкгоффа й К. Девіса, «кругова теорія любові» А.Рейса.

Теорія комплементарних потреб (взаємодоповнюючих потреб) Р.Уінча полягає у тому, що протилежності притягаються, тобто у виборі партнера кожний індивідуум шукає того, від кого

очікує максимум задоволення потреб. Закохані повинні мати подібність соціальних рис і психологічно доповнювати один одного. Ця теорія не стверджує, що кожен може знайти людину, яка б повністю задовольняла його потреби. Вона допомагає розібратися, чому кожен вважає привабливими тільки деяких із усього «поля обранців». Відповідно до цієї теорії, наприклад, привабливою для владного чоловіка може бути лагідна жінка, а спокійному й м'якому чоловікові подобаються енергійні й впевнені жінки.

Інструментальна теорія добору чоловіка й дружини, розроблена Р.Сентерсом, також приділяє першорядну увагу задоволенню потреб, але при цьому стверджує, що одні потреби більше важливі, чим інші, деякі з них більше властиві чоловікам, чим жінкам, і навпаки. Згідно Р.Сентерсу, людину тягне до того, чий потреби схожі з його власними або доповнюють їх.

Теорія «стимул-цінність-роль», або «обмін і максимальна вигода» Б. Мурстейна (1976), ґрунтується на двох найважливіших постулатах. Перший полягає в тому, що на кожному шаблі розвитку взаємин партнерів міцність стосунків залежить від так званої рівності обміну. Іншими словами, відбувається своєрідний облік плюсів і мінусів, активів і пасивів кожного партнера. У результаті, хоча партнери можуть і не усвідомлювати цього, встановлюється деякий баланс позитивних і негативних характеристик кожного. Якщо активи, або стимули вступу в шлюб, перевищують пасиви, то приймається рішення про висновок подружнього союзу. Другий постулат полягає в тому, що шлюбний вибір містить у собі серію послідовних стадій, через які повинні пройти молоді люди. Той, хто не відповідає умовам кожної стадії, вибуває з «гри».

Першу фазу Б.Мурстейн назвав «стимул». Коли чоловік і жінка зустрічають один одного вперше, складається початкове враження із приводу зовнішності іншої людини, її розуму, вміння триматися в суспільстві. Відбувається сприйняття й оцінка тих власних якостей, які можуть бути привабливими для іншої людини. Якщо між партнерами виникла атракція - перше враження було привабливим, то пари переходить до другої фази - порівняння цінностей. Партнери обговорюють свої погляди на життя, шлюб, чоловічі й жіночі ролі в сім'ї, на виховання дітей тощо. Чоловік і

жінка або зміцнюють взаємні симпатії, або, зрозумівши, що в них мало спільного, поривають один з одним. Якщо взаємна привабливість, яка виникла на першій стадії, підкріплюється подібністю цінностей, то взаємини партнерів переходять у третю стадію - рольову.

У третій фазі - рольовій - партнери оцінюють сумісність ролей. Вони встановлюють, чи зможуть вони зайняти у подружньому союзі взаємодоповнюючі ролі, що дозволить їм задовольняти свої потреби. При цьому оцінюється схожість характерів й схильностей (наприклад, естравертованість або інтравертованість, однакова потреба у статевих контактах тощо), так і протилежність рис (наприклад, потреба у домінуванні й підпорядкуванні, прагнення одного піклуватися про іншого та інше). Звичайно, є люди, які, закохавшись, одружуються після нетривалого знайомства, без усяких тривог і побоювань, підкорюючись лише почуттю. Однак більшість партнерів намагаються усвідомити як достоїнства, так і недоліки один одного й, ретельно зваживши всі «за» і «проти», приймають остаточне рішення.

Ідея існування декількох стадій у процесі вибору шлюбного партнера лежить і в основі *теорії «фільтрів»* А. Керкгоффа й К.Девіса. Схематично даний процес можна представити як послідовне проходження через серію фільтрів, які поступово відсівають людей з безлічі можливих партнерів і звужують індивідуальний вибір. Перший фільтр - місце проживання - відсіває тих потенційних партнерів, з якими людина ніколи не зможе зустрітися. Потім фільтр гомогамії виключає тих, хто не підходить за соціальними критеріями. На цьому етапі людина вступає в контакти з людьми, які здаються привабливими. На наступних стадіях встановлюються подібність цінностей і сумісність рольових очікувань. Результатом проходження через всі фільтри є вступ у шлюб.

«*Кругова теорія любові*» А. Рейса пояснює механізм вибору шлюбного партнера через реалізацію чотирьох послідовних, взаємозалежних процесів.

1. Встановлення взаємозв'язку. Мається на увазі легкість спілкування двох людей, іншими словами - наскільки «у своїй тарілці» вони відчувають себе в суспільстві один одного. Це

залежить як від соціально-культурних факторів (соціального класу, утворення, релігії, стилю, виховання), так і від індивідуальних здатностей людини вступати в контакт із іншими людьми.

2. Саморозкриття. Відчуття взаємозв'язку з іншою людиною народжує почуття розслаблення, довіри й полегшує розкриття себе перед іншим. Тут також великий вплив роблять соціально-культурні фактори.

3. Формування взаємної залежності. Поступово в чоловіка й жінки виникає й розвивається система взаємозалежних звичок, з'являється почуття необхідності один одному.

4. Реалізація основних потреб особистості, якими, на думку А.Рейса, є потреби в любові, довірі, стимуляції ким-небудь її амбіцій тощо. Розвиток почуття любові йде в напрямку від першого процесу до четвертого. Безумовно, що пропуск одного з них негативно позначається на розвитку або стабільності любовних відносин.

Німецький учений Р.Зидлер також вважає, що наміру одружитися в більшості людей у європейських промислово розвинених країнах передують тривалий процес орієнтації й соціокультурного налаштування людини на шлюб і родину. На його думку, вибір шлюбного партнера можна представити як процес фільтрації. Спочатку визначається категорія соціально підходящих партнерів. Це відбувається майже «непомітно» для людини в соціальному середовищі, де вона обертається. Потім здійснюється специфічний вибір із «сукупності» можливих партнерів відповідно до психологічних, сексуально-еротичних й естетичних механізмів. При цьому велике значення надається враженням, набутих у рідній сім'ї, освіті й ранній професійній кар'єрі молодих людей.

Певні стадії вибору партнера виділяє й американський соціальний психолог Д.Адамові, що вивчав міцні студентські пари протягом шести місяців. На думку вченого, первинний потяг заснований на зовнішніх особливостях, таких, як фізична привабливість, товариськість, урівноваженість і спільні інтереси. Стосунки, які вже зав'язалися, зміцнюються завдяки реакціям оточуючих, одержанню статусу пари, відчуттю затишку й спокою в присутності один одного й дії інших подібних факторів. Потім пара вступає в стадію взаємних зобов'язань і близькості, що ще більше

притягає партнерів один до одного. Зв'язавши себе взаємними зобов'язаннями, вони вивчають погляди й цінності один одного. На цій стадії пара часто готова до того, щоб ухвалити рішення про вступ до шлюбу.

У вітчизняній та російській психології проблема вибору партнера, як і специфіка дошлюбного й передшлюбного періодів, рідко була предметом теоретичних й практичних досліджень. Окремі її аспекти висвітлювалися в роботах Б.Ю.Шапіро, А.Н.Волкової, В.І.Штильбанс, Л.Я.Гозмана, Л.П.Панкової, В.А.Сисенко, М.А.Абалакіної, М.В.Маркової (2007), Л.М.Омельченко (2006), Н.Д.Потапчук (2006).

Відповідно до зарубіжних та вітчизняних теорій у виборі шлюбного партнера, як в деякій мірі відображає теорія Мурстейна, діють три фактори, три сили притягіння: спонукання, гідність і роль. Ці сили діють послідовно на кожній фазі, і їх значення у кожній фазі змінюється. Рівновага досягається тільки у тому випадку, коли «обмін» з погляду партнерів є рівноцінним, наприклад, зовнішнє не привабливий чоловік може освідчитися більш привабливій дівчині, даючи в обмін стійке матеріальне становище. Некрасива дівчина може привабити красивого чоловіка своєю здатністю піклуватися, сексуальною спокусливістю, здатністю захоплюватися їм та бути слухняною.

Отже, емпіричні дослідження шлюбно-сімейних настанов сучасної молоді допомагають зробити висновок, що цінність сім'ї і сімейного способу життя є для юнаків і дівчат досить актуальною.

3.2. Періоди формування подружньої пари

Дослідники вказують на те, що значна кількість молодих людей пов'язує створення сім'ї з періодом закінчення навчання, з початком трудової діяльності, що свідчить про відповідальне ставлення до створення сім'ї, про прагнення молодих людей до можливості гідно утримувати родину. Серед відповідей на запитання щодо шлюбно-сімейних домагань перші місця за кількістю виборів посіли взаєморозуміння, взаємоповага, кохання, душевна близькість, наявність дітей. Найменшу кількість виборів –

можливість спілкування поза межами сім'ї та автономність [(Кляпець О.Я., 2004)]. Емпірично встановлено, що сучасна молодь спрямована на такі моделі поведінки, які передбачають відповідальність за іншу людину, за взаємини з нею. Більшість опитаних розуміє кохання як умову життя і функціонування сім'ї, народження і виховання дітей [(Ларіна Т.О., Аутоагресивна поведінка як адаптаційний механізм протидії соціальному оточенню // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К.: 2004. — Т. VI. — Вип. 3. — С. 191–195)].

У формуванні подружньої пари розрізняють два періоди: *дошлюбний* (до прийняття парою рішення про укладання шлюбу) і *передшлюбний* (до укладання шлюбного союзу).

М.А.Абалакіна обгрунтувала теоретичну модель співвідношення процесів міжособистісного сприйняття й динаміки дошлюбних стосунків. Автор виділяє три стадії позитивного розвитку відносин у дошлюбній парі. На першій стадії відбувається зустріч партнерів і формування перших вражень один про одного. Друга стадія починається, коли відносини переходять у стійку фазу, тобто і самі партнери, і оточуючі сприймають діаду як досить стабільну пару. Відносини стають більш-менш інтенсивними й характеризуються високою емоційністю. Третя стадія виникає після вирішення партнерів про вступ до шлюбу. Знижується ступінь ідеалізації, зростає задоволеність відносинами з партнером. У проміжку між першою й другою стадіями стимульні параметри, чисто зовнішні, зокрема фізична привабливість, поступаються місцем порівнянню мотиваційно-потребнісної, ціннісної або рольової сфер особистості партнера.

Емпірично доведено (**ким**), що джерелом труднощів у сімейному житті можуть стати особливості вибору партнера, характер дошлюбного й передшлюбного залицяння, ухвалення рішення про вступ до шлюбу.

При дослідженні подружньої пари (шлюбного союзу), що звернулася в психологічну консультацію, необхідно зрозуміти, що звело чоловіка й жінку разом і дотепер підтримує їх шлюб, яким образом проходив процес формування подружньої пари, як кожний з них вибирав партнера - на підставі однієї лише подібності із собою чи спираючись на більш складні емоційні фактори.

Результати багатьох досліджень показали: сукупність дошлюбних факторів, що спонукали молодих людей укласти сімейний союз, істотно впливають на успішність адаптації чоловіка й жінки в перші роки спільного життя, на міцність шлюбу або ймовірність розлучення. Такими дошлюбними факторами є:

- місце й ситуація знайомства молодих людей;
- перше враження один про одного (позитивне, негативне, амбівалентне, індіферентне);
- соціально-демографічні характеристики тих, хто збирається вступити до шлюбу;
- тривалість періоду залицяння;
- ініціатор шлюбної пропозиції: юнак, дівчина, батьки, інші;
- час обмірковування шлюбної пропозиції;
- ситуація оформлення шлюбу;
- вік майбутньої пари;
- батьки та їх ставлення до шлюбу своїх дітей;
- динамічні й характерологічні особливості чоловіка й жінки;
- відношення в сім'ї із братами й сестрами.

Встановлено, що благотворно впливають на шлюбні стосунки:

- знайомство на роботі або в навчальному закладі; взаємне позитивне перше враження;
- період залицяння від одного до півтора років;
- ініціатива шлюбної пропозиції з боку чоловіка; прийняття пропозиції після нетривалого обмірковування (до двох тижнів);
- супровід реєстрації шлюбу весільною урочистістю.

Додаткових психологічних компенсуючих заходів вимагають:

- випадковий характер знайомства. Дослідження показали, що більше 60 % благополучних сімей, коли чоловік і жінка познайомилися на роботі або на студентській лаві;
- негативне, амбівалентне й індіферентне перше враження;
- короткий (до шести місяців) або довгий (більше трьох років) період залицяння. За нетривалий час, як правило, молоді люди не можуть глибоко довідатися один про одного й перевірити правильність свого рішення одружитися, а протягом тривалого періоду залицяння часто

виникають монотонність спілкування, стереотипність у поведінці партнерів, що може привести до охолодження у стосунках - така пара або не створює сім'ю, або розпадається;

- прояв прямої або непрямой ініціативи укладання шлюбу з боку жінки (змушене або спровоковане). У першу чергу мова йде про вагітність. Ймовірність розпаду сімей з дошлюбною вагітністю приблизно в 2 рази вища в порівнянні з іншими ситуаціями, згідно досліджень. Справа в тому, що, дошлюбна вагітність порушує процес адаптації подружжя. Молоді люди фактично форсують процес освоєння подружніх ролей й пристосування до нових сімейних обов'язків. Вони відразу починають вирішувати завдання, пов'язані з народженням і вихованням дитини. З появою дитини загострюються економічні проблеми, викликаючи часті конфлікти, напруженість подружніх взаємин, і як наслідок постає питання прийняття рішення про розлучення;
- тривале обмірковування шлюбної пропозиції (більше двох тижнів);
- вік майбутньої пари. У 18 років дівчина, як правило, здатна стати матір'ю, її організм повністю сформувався, вона вже закінчила школу й визначилася у своєму подальшому житті. Але найбільш прийнятний час для заміжжя, на думку психологів, соціологів 22-23 роки. Жіноча краса досягає свого розквіту, до цього часу закінчується навчання, вже отримана професія. Чоловічий організм дозріває пізніше жіночого: до 25 років ростуть кістки, м'язи, формується характер, соціалізується темперамент. А шлюб - це початок регулярного статевого життя, часто це важке навантаження для незміцнілого чоловічого організму, і він передчасно зношується. Додаються матеріальні проблеми, складності побуту: у 18-19-літнього чоловіка може наступити глибоке розчарування в сімейному житті.

В останні роки відзначається тенденція до «дорослішання» шлюбного віку. Більше молодих людей намагаються одержати освіту, професію, мати матеріальний статок і житлові умови, а тому

вважають оптимальним для вступу в шлюб вік після 25-27 років. Однак емпірично доведено (ким), що пізній вік вступу до шлюбу також є дошлюбним чинником «ризикую».

Компенсуючих психологічних заходів на початку подружнього життя вимагають несумісність молодих людей, негативне відношення батьків та інших референтних людей до даного шлюбу, а також серйозні сварки під час залицяння.

Слід зазначити й такий фактор, як взаємини молодих людей із братами й сестрами. Існує концепція дублювання властивостей братів і сестер, відповідно до якої людина прагне в нових соціальних зв'язках, до яких відносять й подружній союз, реалізувати свої відносини до братів і сестер. У цьому сенсі подружні стосунки можуть бути *комплементарними* (взаємодоповнюючими). Наприклад, чоловік мав молодшу сестру, а дружина - старшого брата. *Некомплементарні стосунки* - якщо обоє були в батьківській сім'ї або старшими, або молодшими (у подружній парі можуть відбуватися сварки із приводу розподілу влади - кому з них бути головним, старшим, а кому молодшим), а також якщо один або обоє партнери мали тільки братів або сестер. Молоді люди, які не мали ні брата, ні сестри: у них у сім'ї була тільки одна модель - батьківський шлюб.

На процес формування шлюбно-сімейних настанов безпосередньо впливає батьківська сім'я. Детермінантами проблем у майбутньому можуть бути й моделі поведінки молодих людей, узяті з батьківської сім'ї. Згідно концепції дублювання батьківських властивостей, несвідомо партнери використовують у своїй родині модель відносин батьків. Першочерговими факторами формування особистості в сім'ї вважаються: ступінь гармонійності подружнього життя батьків, загальне сприйняття дитинства (було воно щасливим чи ні), ставлення батьків до дітей, розподіл сімейних ролей, спосіб життя, який вели батьки. Саме в дитячі роки під впливом батьків закладається програма, що підказує потім, як жити, якого партнера обрати, як будувати з ним стосунки, скільки буде дітей тощо [(Кляпець О.Я., 2004)]. Саме тому психологи рекомендують у дошлюбний період частіше бувати в батьківській сім'ї обранця, це допоможе глибше довідатися про майбутнього чоловіка.

Аналізуючи специфіку дошлюбного періоду, необхідно відзначити таке явище, як ідеалізація партнера, що також може негативно позначитися на міжособистісному спілкуванні до шлюбу й у подружніх відносинах.

Існують різні точки зору на роль ідеалізації партнера в дошлюбному періоді. По-перше, ідеалізація необґрунтовано завищує очікування, заявлені на партнера й до взаємодії з ним. Усвідомлення того, що реальна людина, з якою відбувається взаємодія, не відповідає ідеалізованому образу, відіграє деструктивну роль, приводить до глибокої незадоволеності партнером, собою, відносинами в цілому й при невмінні або небажанні налагодити взаємодію з урахуванням більше реального образу партнера приводить до розпаду відносин. По-друге, на думку А. Маслоу, у самоактуалізованих особистостей, які досягли найвищого рівня розвитку, рівня реалізації своїх потенцій, найбільше яскраво виражена здатність любити й бути коханим. Для їхньої любові характерні повна спонтанність і природність. Ідеалізація їм не властива (гуманістична психологія). По-третє, ідеалізація партнера є стимулом для розвитку його особистості, визначає для нього деяку «зону найближчого розвитку», тобто як би вказуючи, яким він може стати (конструктивна точка зору).

Однак ідеалізацію партнера відносять до дошлюбних факторів ризику поряд з раннім або пізнім віком вступу до шлюбу, романтичністю відносин, зверхністю й короткочасністю спілкування, відсутністю братів і сестер тощо.

Отже, аналіз специфіки дошлюбного періоду дозволяє сформулювати його основні функції:

1) нагромадження спільних вражень і переживань, при цьому створюється своєрідний емоційний потенціал майбутнього сімейного життя, запас почуттів, які дозволять більш успішно й менш «болісно» адаптуватися до нього;

2) більш глибоке пізнання один одного й паралельне уточнення та перевірка ухваленого рішення про можливість сімейного життя;

3) проектування сімейного життя. Цей момент найчастіше не розглядається і не усвідомлюється майбутнім подружжям. Психологи відзначають, що між партнерами необхідний інформаційний обмін з таких питань, як ціннісні орієнтації й

життєві плани; деталі біографії; уявлення про шлюб; рольові очікування й домагання; репродуктивні установки тощо.

Основою для формування сім'ї є шлюб як санкціонована суспільством форма стосунків між особами різної статі. Для кожної дорослої людини шлюб означає збагачення, наповнення свого життя новим значенням і змістом. Молоді люди вірять у те, що життя стане кращим, цікавішим після того, як вони візьмуть шлюб. Такі сподівання лежать в основі сім'ї, яку вирішили створити двоє.

Найбільш значущою для передшлюбного періоду є мотивація вступу до шлюбу. Виділяють наступні мотиви: любов, обов'язок, духовна близькість, матеріальний розрахунок, психологічна відповідність, моральні міркування. Кожний з них може виявитися ведучим, однак молоді люди найчастіше на перше місце ставлять любов.

У рамках психологічної науки систематичний аналіз проблем любові почався в 40-і рр. ХХ ст. Перші роботи про кохання були в основному теоретичними, у наші дні з'явилося значно більше емпіричних досліджень.

У філософській енциклопедії поняття *любов* визначається як морально-естетичне почуття, що виражається в **безкорисливому й айльтруїстичному** прагненні до свого об'єкта. Специфічним змістом цього почуття, з погляду філософів, є самовідданість, самовіддача й виникаюча на цій основі духовна близькість.

Психологи вважають *любов* виборчим ставленням до представника протилежної статі як до унікальної цілісної особистості. Спрямованість на об'єкт любові не повинна бути односторонньою, егоїстичною й припускає ототожнення себе з об'єктом любові, заміну «я» на «ми» (але без втрати своєї індивідуальності).

У сучасній психології існують моделі любові, які умовно розділені на «песимістичні» і «оптимістичні». Теоретики *песимістичного напрямку* підкреслюють момент залежності закоханого від об'єкта його любові й зв'язок любові з негативними переживаннями, насамперед зі страхом любові. Любов, відповідно до авторів «песимістичних» моделей, робить людину тривожною і залежною, заважає її особистісному розвитку. Один партнер неначе «розчиняється» в іншому, втрачаючи свою індивідуальність. У

такій парі не відбувається заміни «я» на «ми». У граничних випадках любов може бути симптомом особистісної патології.

Німецький психолог Х.Шельський вважає, що коли очікування любові стає першочерговим мотивом шлюбу, головний сенс сімейного життя з його побутовими проблемами, доглядом за дитиною, нерідко призводить до пошуку нового кохання.

«*Оптимістичні*» моделі любові пов'язані з концепцією А.Маслоу й інших представників гуманістичної психології. Любов у цих моделях характеризується зняттям тривожності й повним психологічним комфортом. Наріжним каменем «оптимістичних» моделей є **увгнення про незалежність** закоханого від об'єкта любові, що сполучається з позитивною установкою на нього. На думку теоретиків «оптимістичного» напрямку, така любов робить людей щасливими й забезпечує можливість особистісного росту.

Л.М.Панкова виділяє три стадії у виникненні **любові**. Перша - інтерес, симпатія, потяг. Цього цілком достатньо для першого наближення, для появи дружби між юнаком і дівчиною. Ці почуття можуть бути тривалими, недомовленими, романтичними або буденними, але вони завжди дуже приємні, піднімають настрій, хоча поки ні до чого не зобов'язують, підвищується життєвий тонус, активізуються особисті дії по самовдосконаленню.

Друга - замилювання, захопленість, закоханість, пристрасть. Ці почуття створюють певну напруженість, вони завжди хвилюють, але стомлюють. Пристрасть або повинна згаснути, або одержати задоволення. Якщо почуття одного підігриваються й заохочуються іншим, можливість перетворення дружніх стосунків у любовний роман стає реальністю. Далі все залежить від виховання, культури, вольових компонентів, моральних успіхів тощо, тобто від самої особистості.

Третя - поклоніння, повага, відданість. Можна відчувати пристрасть, але любити не поважаючи людину не можна. На цій стадії любов приводить чоловіка й жінку до ухвалення рішення про вступ у шлюб.

Любов, що пройшла всі три фази розвитку, і є індивідуальне почуття на все життя.

Л.Я.Гозман вважає, що виникнення емоційних відносин, у тому числі й любов, можна пояснити міжособистісною атракцією (привабливість одного для іншого). Він використовує результати

емпіричного вивчення міжособистісної атракції, які показують, що сильними детермінантами її є подібність аттитюдів і вираження об'єктом атракції свого позитивного відношення до суб'єкта при високій самооцінці кожного.

С.В.Ковальов вважає, що мотивація укладання шлюбу складається з п'яти типів: любов, духовна близькість, матеріальний розрахунок, психологічна відповідність, моральні міркування. Любов і духовна близькість, доводить він, впливає на задоволеність шлюбом. Ці мотиви не повинні існувати окремо. Під романтичним покровом любові ми дуже часто забуваємо, що чоловік і жінка зобов'язані виконувати звичайні для кожної подружньої пари функції, і що вже в медовий місяць у них виникнуть питання із цього приводу. Матеріальне забезпечення, догляд за дітьми тощо, призводять до загибелі ілюзій, руйнування зачарованості, що веде до пошуків любовного партнера поза шлюбом і до подружньої невірності.

Як показує практика, дуже часто жагуча дошлюбна любов не є запорукою успішного сімейного життя в майбутньому. Сильні емоції можуть перешкодити орієнтації партнерів на особистісні характеристики або будуть носити другорядний характер, вони зменшують точність взаємин й взаєморозуміння, сприяють ідеалізації партнера.

Виділяються також різні стани у стосунках передшлюбної пари: любов, закоханість, часткова любов. *Любов* - це дружба, ніжність, пізнання внутрішніх достоїнств, прийняття й розуміння індивідуальності партнера, детермінант особистісного зростання.

Э.Фромм розглядав любов як уміння, почуття й вольовий акт: «Любові треба вчитися, поступово оволодівати її теорією й практикою». Зріла любов є однією з найбільш важливих людських емоцій, яка означає єднання при індивідуальних вчинках. Любов - це активна сила, що характеризується турботою про іншу людину, відкритістю, повагою й розумінням іншої людини. Еротична любов, для того щоб бути дійсно любов'ю, повинна ґрунтуватися на наступній передумові: треба любити виходячи зі своєї сутності й переживати виходячи із сутності іншого. Любов насамперед повинна бути вольовим актом. Любов - не тільки почуття, це й рішення, і суд, і обітниця.»

Закоханість характеризується концентрацією уваги на зовнішніх даних партнера (закохатися в очі), його суспільному становищі тощо.

У ситуації *часткової любові* відносини в парі будуються в основному на сексуальному потязі партнерів один до одного.

Існують так звані пастки любові. *Пастки любові* - це те, що людиною інтерпретується як любовне почуття, але насправді до любові не має відношення. Дослідники вказують на такі.

Пастка неповноцінності. Непевна у собі людина, невдаха в сфері міжособистісних відносин може інтерпретувати почуття, що виникло до того, хто добре до неї ставиться, виявляє увагу й турботу, як любов. Але це скоріше подяка, а не любов.

Пастка жалості. У цю пастку найчастіше «потрапляють» жінки й чоловіки, які найчастіше потурають іншим.

Сексуальний комфорт. Це пастка для тих, хто вважає, що сексуальна гармонія - основний детермінант подружньої гармонії. Гармонію в інтимних стосунках вони помилково інтерпретують як любов.

Спільність інтересів - особливо в значимих видах діяльності дуже часто також може бути прийнята за любов.

Отже, формування подружньої пари - складний процес, який часто супроводжується різними труднощами й проблемами. Добре, якщо молоді люди самостійно знайдуть ефективні шляхи виходу із цих проблем, у протилежному випадку їм необхідна психологічна допомога з питань психологічної готовності до укладання шлюбу, яку вони можуть отримати у психологічній консультації.

3.2. Кризові ситуації у сім'ї

Соціологи виділяють наступні стадії розвитку подружніх стосунків:

1. Подружнє життя до народження дітей.
2. Подружжя з маленькими дітьми.
3. Подружнє життя з дітьми, що подорослішали й часто залишають батьківську родину.
4. Подружнє життя після того, як діти відокремилися від батьків.

Для кожного періоду сумісного життя притаманні свої завдання, з якими подружжя повинно впоратися, типові проблеми, які вимагають свого вирішення. Труднощі виникають при переході від однієї стадії до іншої, коли подружжя невзможі налагодити й зберегти попередні принципи й поведінку, що мали місце раніше. Тому основним завданням роботи психолога стає допомога членам сім'ї пристосуватися до умов і потреб нового етапу розвитку шлюбу.

У процесі вивчення сімейного функціонування й організації психосоціальної допомоги сім'ї необхідний облік нормативних (співвіднесених з конкретним етапом життя сім'ї) криз. Різноманіття сімейних систем істотно утруднює проблему аналізу стадій подружніх і сімейних стосунків, однак деякі найбільш типові варіанти виділити можна.

Дослідники виходять із того, що подружні стосунки постійно розвиваються й змінюються. Час від часу у стосунках чоловіка й жінки можуть виникати деякі «непередбачені» зміни, однак існує й ряд закономірних, «нормативних» змін, типових для розвитку шлюбу в часі. На зміну романтичній любові в період залицяння й «медового місяця» приходять реалістичне розуміння шлюбу. Нерідко справа доходить до конфронтації ідеалістичних уявлень про шлюб і партнера з реальними «дріб'язками» повсякденного побуту. Після народження дітей з'являються нові радості й турботи. Окремі стадії розвитку подружніх стосунків відповідають періодам виховання дітей, їхнього відділення від батьків і можливого відходу з дому. Найбільш відома система «стадій», де як основна ознака їхнього розмежування використовується наявність або відсутність дітей у сім'ї, а також їх вік. Е.Дюваль (E.M.Duvall, 1957), наприклад, виділив наступні фази в життєвому циклі сім'ї:

- ✓ Зустріч майбутнього чоловіка й жінки, їх емоційний потяг один до одного.
- ✓ Прийняття й розвиток нових батьківських ролей.
- ✓ Прийняття в родину нової особистості (дитини). Перехід від діадних відносин чоловіка й жінки до стосунків у трикутнику.
- ✓ Введення дітей у поза сімейні інститути.
- ✓ Прийняття підліткового віку дітей.
- ✓ Експериментування з незалежністю.

- ✓ Підготовка до відходу дітей із сім'ї.
- ✓ Відхід дітей із сім'ї, прийняття їх відходу, життя чоловіка й жінки «очі в очі».
- ✓ Прийняття факту відходу на пенсію й старості.

У сучасній психології відома періодизація Е.К.Васильєвої, яка виділяє 5 стадій життєвого циклу сім'ї:

1. Від народження сім'ї до народження дитини.
2. Народження й виховання дітей.
3. Закінчення виконання сім'єю виховної функції.
4. Діти мешкають з батьками й хоча б одна дитина не має власної сім'ї.
5. Подружжя мешкає окремо, або з дітьми, що мають власні сім'ї.

При використанні періодизації стадій розвитку подружніх відносин відмічають відсутність однозначної часової шкали, тому часто використовують періодизацію Fanta: молодий шлюб, шлюб середнього віку, шлюб зрілого віку, шлюб літнього віку.

Молодий шлюб триває менш п'яти років. Вік чоловіка й жінки - від 18 до 30 років. У цей період вони звикають одне до одного, купують меблі й предмети побуту, часто не мають власної квартири й живуть із батьками одного з них. Згодом з'являється квартира, що поступово обставається, будується власне домашнє господарство. Чоловік і жінка очікують дітей, з народженням яких виникають обов'язки, пов'язані з турботою про них. У професійній області молодий чоловік і жінка тільки здобувають яку-небудь кваліфікацію, поступово вони досягають певного положення, адаптуються до нової сімейної обстановки. Дружина якийсь час перебуває в декретній відпустці. Спільне життя вимагає чималих витрат, у тому числі психологічних, тому їх матеріально й «морально» підтримують батьки.

Шлюб середнього віку триває 6-14 років. У цей період люди економічно активні, займають стабільне суспільне становище й позбавлені необхідності придбання квартири, меблів тощо. Вік подружжя від 30 до 45-50 років. У домі вже немає маленьких, діти - школярі або студенти - стають все більш самостійними. Дружина крім обов'язків по дому може значно більше часу віддавати професійної діяльності.

Шлюб зрілого віку настає після 15 і триває до 25 років. Вік партнерів 45-60 років. В цьому віці знижується швидкість психічних процесів, зменшується здатність опанування нового. У сім'ї вже дорослі діти, чоловік і жінка залишаються наодинці або звикають жити з сім'ями дітей й виховувати онуків.

На початку цього етапу подружнього життя звичайно настає клімактеричний період, який часто супроводжується у жінок підвищеною напругою, тривожністю, лабільністю психічних процесів. В кінці етапу з виходом на пенсію у партнерів змінюється стереотип їх життя, але все це компенсується великим об'ємом накопиченого життєвого досвіду.

Для *шлюбу літнього віку* характерне зниження продуктивності праці й збільшення проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Шлюб, як правило, стабільний. Чоловік і жінка потребують допомоги й бояться втратити один одного. Відносини між ними такі, якими вони склалися протягом довгого спільного життя. У цей час уже важко що-небудь змінювати. Звуження соціальних контактів іноді підсилює тиск на дорослих дітей, особливо при спільному їх проживанні, що може служити причиною виникнення конфліктів. Конфлікти між партнерами можуть бути відбиттям їх конфлікту з «молодими» через різне відношення до них.

Особливе питання - стадії повторного шлюбу. При розлученні майже неминуче з'являється почуття втрати, виникає відчуття непотрібності. На перший погляд може здатися, що «покинутість» почуває тільки той, для кого розлучення з'явилося «несподіванкою», однак сам ініціюючий задовго до ухвалення остаточного рішення про розлучення переживає ті ж негативні почуття. Як і будь-яке горе, розлучення переживається в кілька стадій: перший шок, депресія й відродження. Кожна стадія вимагає часу й активної реакції. Проскочивши якусь із них, наприклад «закривши очі» за допомогою алкоголю або поверхневої закоханості, людина прирікає себе на несподіване повернення в неперезиту стадію.

Розлучення як явище часто пов'язане з тим досвідом міжособистісних стосунків, що чоловік і жінка засвоїли у своїх батьківських сім'ях. Діти розлучених батьків найчастіше підсвідомо провокують розлучення й у своїх родинах. Це «порочне

коло» можна спробувати розірвати, проаналізувавши свій і батьківський стилі сімейних стосунків. Такий аналіз здійснюється за допомогою сімейного психолога або психотерапевта.

Знаходження й самостійний аналіз своїх помилок допоможе не просто їх побачити, але й усвідомити, щоб уникнути повторення надалі. Досвід, тих хто став щасливим з другої або з третьої спроби, стимулює й підштовхує до нових шлюбів, а потім нових розлучень. До того ж існує така думка, що кожний новий шлюб - як нове життя, і тому людина, що змінила декількох чоловіків або дружин, прожила кілька життів.

Переваги повторного шлюбу в порівнянні з першим полягають у тому, що партнери вже не розраховують на «вічну», романтичну любов і підходять до шлюбу більш раціонально. Вони частіше відчують вдячність за все гарне, що їм надає другий шлюб, намагаються зберегти його, активніше його оберігають. Якщо ж дисгармонія в сімейних стосунках виникає знову, чоловік і жінка більше підготовлені, мотивовані до корекції своїх взаємин і якщо буде потреба - легше йдуть на розрив.

Однак у невротиків, осіб з патологічними рисами характеру в другому шлюбі спостерігається той же невдалий вибір партнера, відзначаються ті ж помилки, які привели до розпаду першого шлюбу. Нормальні, адаптивні особистості частіше роблять правильні висновки з попередньої невдачі, вибирають для другого шлюбу більш адекватного партнера або поведуться більш свідомо.

Отже, шлюбний союз у своєму розвитку переживає ряд етапів, що супроводжуються так званими нормативними кризами. Загальний характер цих криз, однак, не визначає їх гостроту й серйозність. Багато чого залежить від бажання й культури міжособистісних стосунків чоловіка й жінки, їх здатності переглядати свої помилкові уявлення, прагнення підтримувати психологічно благополучні, здорові стосунки з іншими членами сім'ї. Наявність усвідомленої установки на спільний з партнером розвиток, своєчасне виявлення змін у взаєминах дозволяють подружжю керувати своєю поведінкою. Неуважність до процесів розвитку один одного, зміні потреб та інтересів партнера ставить родину на межу розпаду. Розлучення як крайній варіант вирішення виникаючих сімейних протиріч може стати конструктивним

досвідом, якщо людина усвідомлює необхідність зміни власних уявлень про себе, інших людей, сімейне життя.

Тема 4. Адаптація та сумісність подружжя

4.1. Сумісність партнерів

Як відомо, адаптація (соціальна) – процес активного пристосування індивіда до соціального середовища, в якому він перебуває. У кожного індивіда адаптація до подружнього життя відбувається залежно від ціннісних орієнтацій, обраних цілей і можливостей їх досягнення в конкретних умовах. Швидкість і ефективність адаптації до подружнього життя залежить від особливостей впливу кожного партнера на нове соціальне середовище, участі в спільному житті, потреб і мотивів поведінки та розподілу сімейних ролей.

У процесі адаптації виділяють два рівні – біологічний та психологічний. *Біологічний рівень* – це пристосування організму до умов фізичного середовища, які можуть бути стійкими або змінюватись. *Психологічний рівень* – трансформація не тільки спілкування й діяльності, але й зміна особистості молодих партнерів, перебудова потребнісно-мотиваційної сфери, формування нового рівня самосвідомості, нових зв'язків з новим соціальним оточенням.

Процес адаптації має на меті вирішення наступних завдань:

- 1) формування структури сім'ї;
- 2) розподіл функцій (ролей) між чоловіком і дружиною;
- 3) формування загальних сімейних цінностей.

Вчені-дослідники визначають рольову і міжособистісну адаптацію. Завдяки бажанню партнерів й реалізується можливість пристосуватися один до одного.

Рольова адаптація – це узгодженість і зміна уявлень в залежності від взаємних рольових очікувань. Ролі можуть розподілятися традиційно, де чоловік виконує інструментальні функції, а жінка – експресивні, та егалітарно (порівну).

Міжособистісна адаптація – сукупність психологічної, духовної і сексуальної адаптації.

Шлюбно-сімейну адаптацію розглядають як поступовий процес пристосування подружжя один до одного, до сімейного життя, в результаті якого повинен сформуватися стійкий сімейний устрій, розподіл побутових та психологічних ролей, сформований стиль спілкування та відпрацьовані прийоми вирішення й профілактики конфліктів, визначені взаємостосунки з оточуючим середовищем [(Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности//Вопросы психологии. 1989 № 1 с.98)].

Весь процес адаптації складає єдність двох компонентів:

- Пристосування до шлюбного партнера. Тому актуальним залишається питання мотиваційних компонентів, що регулюють процес адаптації на початкових етапах становлення сім'ї.
- Пристосування до вимог сімейного життя. Це питання невід'ємне від питання сумісності подружжя у шлюбній парі. Сімейна сумісність як здатність членів сім'ї узгоджувати свої дії, оптимізувати взаємостосунки в різних областях й видах спільної діяльності утворює багато рівнів.

Перший рівень – це фізична й психофізіологічна сумісність, що передбачає тілесну сумісність, сумісність темпераментів, узгодженість сенсомоторних дій. Другий рівень – сексуальна сумісність.

Сексуальна несумісність подружжя може стати причиною сварок і конфліктів й призвести до розлучення. Постійна фізична й емоційна незадоволеність призводить до роздратованості й може перейти в депресивні й невротичні розлади. Як пише Г.В.Старшенбаум, екстраверти раніше ніж інтраверти починають статеве життя, мають сексуальні контакти частіше та з більшою кількістю партнерів. Для них характерні сильний статевий потяг й сексуальна збудженість, виражена сексуальна винахідливість, діапазон використання техніки й умов проведення статевого акту. Вони надають великого значення еротичній любовній грі, швидше звикають до сексуальних стимулів й тому потребують частої зміни ситуації й партнерів. Вони легко виражають свої сексуальні почуття, отримують більше задоволення від своєї сексуальності й не відчувають у зв'язку з цим тривоги і сумнівів. Їх сексуальні установки відкриті, агресивні й гармонійні.

Стримані й загальмовані інтраверти характеризуються більш пуританським та ортодоксальним відношення до сексу. Вони схильні до індивідуалізації, тонким і стійким сосункам з акцентом на вірність, відданість й надійність, що часто супроводжується психологічними проблемами.

Особливо несприятливим є сполучення агресивних партнерів або, навпаки, пасивно-підкорених типів:

- Жінка-мати й чоловік-син. Вона захоплюється слабкими, хворими, невдахами, прагне опікати їх. Він психічно й фізично інфантильний, залежний, тривожний, примхливий. Вона навчає його сексуальним секретам, а він довготривалими й частими статевими актами задовольняє партнершу.
- Агресивна жінка й чоловік мазохистського типу. Вона любить підкоряти чоловіків, носить чоловічу зачіску, одягається як чоловік. Він схильний до ідеалізації «сильної фінки», підкреслює її неперевершеність і свою залежність від неї, намагається заслужити її прихильність.
- Агресивний чоловік й жінка мазохистського типу. Він схильний до елементів насильства, його судження безапеляційні, пестоші грубі й чуттєві, він любить завдавати біль і страждання. Вона прагне підкоритися «сильному чоловіку», хоче розчинитися в ньому, уявляє в своїх фантазіях, як він оволодіє нею, очікує в його пестошах напору, брутальності.
- Чоловік-батько й жінка-дочка. Він цікавий, імпазантний, має великий життєвий і сексуальний досвід, гарний психолог, знаток жіночої душі, турботливий і делікатний. Вона інфантильна, схильна до ідеалізації й обожнювання партнера. В пестошах цінує мистецтво, надає перевагу віддаватися партнеру, схильна до психологічних збуджуючих впливів: речових, музичних тощо. Він передає свій багатий сексуальний досвід, а вона позитивно діє на його сексуальність своєю молодістю й піклуванням.

До інших категорій сексуальної несумісності партнерів відносять невідповідність будови тіла чоловіка й жінки: їх геніталії диспропорційні й статевий акт стає важким і болісним; також визначають наявність статевих дисфункцій партнерів, наприклад, імпотенція, фригідність.

Третій рівень – інтелектуальна сумісність. Чим ширше коло обговорюваних питань, чим частіше молоді люди вдаються до їх обговорення, тим більша ймовірність побудови ними в майбутньому гармонійних стосунків у родині. Порушення загальної комунікації, як правило, результат того, що подружжя не має взаєморозуміння, тобто їх розмови одноманітні.

Четвертий рівень – сумісність характерів. Від характеру подружжя залежать міжособистісні стосунки, а також емоційно-психологічний клімат у сім'ї. Чи буде конкретний шлюб благополучним або неблагополучним, стабільним чи не стабільним нерідко залежить від характерів партнерів. Своєрідність людини виявляється у характері людини. Як відомо, *характер* – це сукупність індивідуальних психічних властивостей, які проявляються у типовій для даної особистості діяльності, які відбиваються у типових обставинах і визначаються відношенням особистості до цих обставин [загальна психологія. Петровський]. Окремі властивості характеру взаємопов'язані і утворюють цілісну й своєрідну єдність. Визначна організація якостей і властивостей утворюють структуру характеру.

Дослідники стверджують, що про сумісність не може бути мови, якщо партнер: не може брати на себе відповідальність, в тому числі й фінансову; емоційно невірноважений, у зв'язку з перенесеною в дитинстві травмою; емоційно холодний (не вміє любити та відповідати на любов); постійно знаходиться в стані депресії або поганому настрої; жорстокий, легко розлючується (може застосувати силу); має сексуальні розлади, схильний до подружньої невірності; має пристрасть до алкоголю, наркоманії, сексу, азартним іграм; ще не прийшов до тями після попереднього роману. О.А.Каденко (2007) у дослідженні причин подружньої дезадаптації також зазначає, що дезадаптуючу роль відіграють наявні в подружжя дисгармонійні риси характеру та особистості: найчастіше у чоловіків це залежність, заниження самооцінки, незрілість особистості, злобність, егоїзм та черствість, у жінок – егоцентризм, небажання адаптуватися до оточення, невірність, брехливість (Подружня дезадаптація та позашлюбні сексуальні зв'язки. Причини, механізми формування, прояви, психокорекція та психопрофілактика. : Дис... д-ра наук: 19.00.04 - 2007.).

Відомо, що характер людини після 30 років не змінюється, але здорова особистість, використовуючи вольову регуляцію, може звести до мінімуму прояв своїх недоліків. Саме тому помилковою є думка про те, що людину у шлюбі можна змінити. Особистість може змінитися тільки маючи на це власне бажання і також за власним бажанням вона може регулювати свою поведінку.

П'ятий рівень – узгодженість функціонально-рольових очікувань. Прийнято вважати, що узгодженість структури ролей та розподіл ролей серед партнерів забезпечує стабільність і благополуччя сім'ї. Відповідність рольових очікувань одного шлюбного партнера рольовим домаганням іншого визначаються як рольова адекватність подружжя. Оцінка подружжям рівня конфліктності в певній сфері сімейно-рольової взаємодії визначається в залежності від того, наскільки рольова поведінка шлюбного партнера співпадає з рольовими очікуваннями стосовно нього як виконавця певної сімейної ролі [(Хлопоніна Н.С., 2007 р., Вплив рольових очікувань на характер сімейного спілкування)].

Шостий рівень – ціннісно-орієнтаційна єдність. Майже з перших років подружнього життя індивідуальні цінності відіграють велику роль у подружніх стосунках. У кожного є інтереси, потреби, мета існування й засоби досягнення цієї мети і вони є найважливішими у житті. Якщо майбутній партнер не поділяє пріоритетів іншого, подружній союз не має шансів на успіх, навіть якщо в інших сферах люди ідеально підходять один одному. [(Злагодух В.В., Лесик В.В., 2009)]. Також, узгодженість ступеня значущості в багатьох сферах сімейних цінностей виявляється у загальній ціннісній узгодженості подружжя. Тенденція до узгодженості в ціннісному, а також у функціонально-рольовому плані може свідчити про особливу спрямованість на партнера, яка характерна для узгодженої пари і виявляється у прагненні відповідати очікуванням партнера. Спрямованість на партнера може виконувати роль позитивного сімейного мотиватора, який виявляється у прагненні керуватися у сімейно-рольовій взаємодії інтересами шлюбного партнера, членів сім'ї та потребами сім'ї як цілого [(Хлопоніна Н.С., 2007)].

Сьомий рівень сумісності – особистісна й соціальна зрілість подружжя. Для гармонійного шлюбу необхідна особистісна й соціальна зрілість, підготовленість, активність й

стійкість у професійній сфері, здатність матеріально забезпечувати сім'ю, готовність піклуватися про виховання дітей. Психологічно зрілих партнерів відрізняє почуття обов'язку, відповідальність за свою сім'ю, витримка, гнучкість, працелюбність та делікатність.

Таким чином, гармонію сімейно-шлюбних стосунків з погляду на особистісні параметри визначають кілька основних елементів:

- ✓ емоційна сторона подружніх стосунків, ступінь прихильності;
- ✓ подібність їх уявлень, бачень себе, партнера, соціального миру в цілому;
- ✓ подібність передбачає у кожного з партнерів модель спілкування, поведінкові особливості;
- ✓ сексуальна й психофізіологічна сумісність партнерів;
- ✓ загальний культурний рівень, ступінь психічної й соціальної зрілості партнерів, збіг систем цінностей чоловіка й жінки.

Велике значення у сімейно-шлюбних стосунках мають ціннісна й психофізіологічна сумісність подружжя. Всі інші види сумісності або несумісності піддаються динамічним змінам і можуть змінюватись у процесі взаємної адаптації членів сім'ї або в ході психокорекції та психотерапії. Ціннісна й психофізіологічна несумісність не піддається або дуже важко піддається корекції.

Психофізіологічна, і зокрема сексуальна, несумісність здатна призвести до розпаду шлюбу. А неузгодженість цінностей у взаємодії людей, особливо в повсякденних контактах, призводить до майже незворотного руйнування спілкування й подружніх взаємин. Тут важливо, з одного боку, наскільки різні оцінюючі критерії чоловіка й жінки, а з іншого боку - наскільки індивідуальні критерії відповідають загально визнаним. Можна говорити про подвійну гармонію, коли ціннісні установки чоловіка й жінки збігаються між собою та із загальноприйнятою системою цінностей; про збіг поглядів із загальноприйнятою системою цінностей тільки одного із подружжя; про відповідність ціннісних критеріїв обох партнерів загальноприйнятим цінностям при одночасній диференціації їх точок зору; про подвійну диференціацію, коли системи цінностей розходяться й інтереси обох не ототожнюються із загально визнаними критеріями.

За відсутності якої-небудь із цих груп передумов сумісності не відбувається оптимальна адаптація або вона відбувається повільно, гармонія подружнього союзу порушується.

Основним завданням дослідження сумісності є встановлення закономірностей цього явища. Критерієм сумісності за **Обозовим** і **Обозовою** можуть слугувати вибір партнера для спілкування, задоволеність взаємостосунками, характер міжособистісних почуттів. У зв'язку з цим російські дослідники виділяють три основних підходи до вирішення завдання сумісності: структурний, функціональний, адаптивний.

Структурний підхід орієнтований на пошук оптимальних сполучень характеристик членів сім'ї; їх визначають як гармонія, відповідність характеристик партнерів. Структурний підхід ґрунтується на тому, що сумісні партнери утворюють стійку, адаптивну й ефективну структуру. Згідно емпіричних досліджень, сумісність є подібністю або відмінністю (контрастом) характеристик партнерів. При цьому, ті властивості, що ґрунтуються на вроджених особливостях партнерів, скоріше контрастні, ніж подібні. Таким чином, сумісність чоловіка і дружини виявляється у здатності утворювати гармонійну пару, яка має ознаки цілісності, урівноваженості, завершеності.

У *функціональному підході* до дослідження сумісності, суттєвою є реалізація партнерами функцій і ролей. Прийняття ролі, згідно досліджень лідерства у соціальній психології, залежить від особистісних якостей індивіда, групи й ситуації. Звідси мірою сумісності виступає рольова узгодженість.

Третій підхід – *адаптивний* – орієнтований на дослідження не сумісності, а її результатів: позитивних міжособистісних взаємостосунків, ефективного спілкування. З причин можливості корекції характеристик партнерів і покращення міжособистісних стосунків цей підхід має велике практичне значення, тобто пошук ресурсів адаптації є шляхом до гармонізації шлюбу.

У сучасній науковій літературі існує значна кількість робіт, у яких мова йде про дослідження феномену внутрішньосімейної адаптації, функціонування сім'ї та її порушень (JG.McGee, 2003; Н.Г.Пшук, 2003; С.Т.Агарков, 2004, 2006; В.А.Абрамов, С.І.Табачніков, В.С.Підкоритов, 2004; В.В.Кришталь, Б.В.Михайлов, Н.А.Марута, Л.Ф.Шестопалова, 2006). Знайома

також проблема аналізу факторів сімейного благополуччя-неблагополуччя, проблем адаптації тощо. Складність сім'ї як соціальної системи й психологічної спільності людей різної статі, віку, соціальної й професійної приналежності призводить до того, що спроби виділення повного списку таких факторів можуть виявитися неуспішними.

4.2. Подружні конфлікти

Як визначають вчені, *конфлікт* - це усвідомлене зіткнення, протидія мінімум двох людей, груп, на основі їх взаємно протилежних, несумісних потреб, інтересів, цілей, типів поведінки, стосунків, установок, істотно значущих для особистості й групи.

Конфлікти соціально обумовлені й опосередковані індивідуальними особливостями психіки людей. Вони пов'язані з гострими емоційними переживаннями – афектами, з дією пізнавальних стереотипів - способів інтерпретації конфліктної ситуації, і одночасно із гнучкістю й «винахідливістю» особистості або групи в пошуках і виборі шляхів конфліктного, тобто ведучого до посилення конфлікту, поведінки.

Учасники сімейних конфліктів часто не є протиборчими сторонами, що адекватно усвідомлюють свою мету, скоріше вони жертви власних неусвідомлюваних особистісних особливостей і неправильного, не відповідної реальності, бачення ситуації й самих себе. Для сімейних конфліктів характерні вкрай неоднозначні й тому неадекватні ситуації, пов'язані з особливостями поведінки людей у конфліктах. Поведінка, що демонструється часто маскує щирі почуття й уявлення про конфліктну ситуацію, а також один про одного. Так, за грубими й гучними зіткненнями чоловіка й жінки можуть ховатися прихильність і любов, а за підкресленою ввічливістю - емоційний розрив, хронічний конфлікт, іноді й ненависть.

Для попередження й розв'язання сімейних конфліктів, необхідно враховувати такі особливості.

1. Сімені конфлікти відрізняються особливим предметом, специфіка конфліктів обумовлена унікальністю сімейних взаємостосунків. Важливою особливістю сімейних стосунків є їх основний зміст, що полягає у міжособистісних стосунках (любов,

родинність), а також у правових та моральних обставинах, пов'язаних з реалізацією функцій сім'ї.

2. Сімейні конфлікти мають різні причини, найважливішими з яких є:

- обмеження свободи й активності, самовираження членів сім'ї;
- девіантна поведінка одного або декількох членів сім'ї (вживання психоактивних речовин тощо);
- наявність протилежних інтересів, прагнень, обмеженість можливостей для задоволення потреб одного з членів сім'ї (на його думку);
- авторитарний тип взаєностосунків, що склалися у сім'ї;
- авторитарне вторгнення родичів у подружні стосунки;
- сексуальна дисгармонія у шлюбі тощо.

Під час аналізу сімейних конфліктів важливо враховувати соціальні фактори мікро- та макро- середовища. До факторів мікросередовища належать: погіршення матеріального становища сім'ї, зайнятість одного або обох партнерів на роботі, неможливість нормального працевлаштування подружжя або інших членів сім'ї, довготривала відсутність житла, відсутність можливості влаштування дітей у дитячі установи тощо.

3. Протікання конфлікту як процесу характеризується чотирма основними стадіями (К.Витек, 1988; Г.А.Навайтис, 1995):

- ✓ виникнення об'єктивної конфліктної ситуації;
- ✓ усвідомлення об'єктивної конфліктної ситуації;
- ✓ перехід до конфліктної поведінки;
- ✓ вирішення конфлікту.

Сімейні конфлікти відрізняються підвищеною емоційністю, швидкістю протікання кожної стадії, формами протидії (докори, образи, сварки, сімейний скандал, порушення спілкування тощо), а також засобами їх розв'язання (досягнення згоди, примирення, взаємні поступки, розлучення тощо).

Конфлікт стає реальністю тільки після усвідомлення протиріч, тому що тільки сприйняття ситуації як конфліктної породжує відповідну поведінку (із цього випливає: протиріччя можуть бути не тільки об'єктивними, але й суб'єктивними). Перехід до конфліктної поведінки - це дії, спрямовані на досягнення своїх цілей, і блокування досягнення протилежною стороною її прагнень і намірів. Істотно, що й дії опонента також повинні

усвідомлюватися ним як конфліктні. Ця стадія пов'язана із загостренням емоційного тону взаємин і прогресуючою їх дестабілізацією. Однак дії учасників виконують одночасно й своєрідну пізнавальну функцію, коли ескаляція й розвиток конфлікту призводять до більш глибокого, хоча й не завжди більш точного розуміння ситуації.

Суттєвою особливістю сімейних конфліктів є важкі соціальні наслідки. Нерідко конфлікти можуть закінчуватися трагічно, призводити до різних захворювань, особливо важкі наслідки конфлікти мають для дітей.

Класифікація конфліктів

I. За суб'єктом	Подружні конфлікти	Весь спектр сімейних конфліктів
	Між батьками й дітьми	Помилки у вихованні дітей; ригідність сімейних стосунків; вікова криза
	Між родичами	Авторитарне вторгнення батьків
II. За джерелом	Цінності	Наявність протилежних інтересів, потреб
	Позиційні	Боротьба за лідерство в сім'ї, незадоволення потреби у визнанні значимості «Я» одного з членів сім'ї
	Сексуальні	Психосексуальна несумісність подружжя
	Емоційні	Незадоволені потреби у позитивних емоціях (відсутність піклування, уваги й розуміння з боку членів сім'ї)
	Господарсько-побутові	Протилежні погляди на ведення домашнього господарства й участь у цьому процесі кожного з партнерів, важке матеріальне становище
III. За поведінкою конфліктуючих сторін	Відкриті (коректна розмова, взаємні биття посуду)	Індивідуально-психологічні особливості членів сім'ї; виховання, зміст і причина конфлікту.

	Прихований (демонстратив не мовчання, різкі жести, погляди, що невербально повідомляють про незгоду)	_____//_____
--	---	--------------

Сімейні конфлікти звичайно пов'язані з прагненням людей задовольнити ті або інші потреби або створити умови для їх задоволення без врахування інтересів партнера. Причин для цього дуже багато. Це й різні погляди на сімейне життя, і нереалізовані очікування й потреби, брутальність, неповажне ставлення, подружня невірність, фінансові труднощі тощо. Конфлікт, як правило, породжується не однією, а комплексом причин, серед яких умовно можна виділити основну – наприклад, незадоволені потреби чоловіка й жінки.

Класифікація конфліктів на ґрунті незадоволених потреб чоловіка й жінки (В.А.Сисенко, 1983, 1989).

1. Конфлікти, що виникають на основі незадоволеної потреби в цінності й значимості свого «Я», порушення почуття достоїнства з боку іншого партнера, його зневажливе, неповажне відношення.
2. Конфлікти, психічні напруження на базі незадоволених сексуальних потреб одного або обох чоловіка й жінки.
3. Психічні напруження, депресії, конфлікти, сварки через незадоволену потребу одного або обох чоловіка й жінки в позитивних емоціях: відсутність ласки, турботи, уважності, розуміння гумору, подарунків.
4. Конфлікти, сварки, пов'язані із пристрастю одного із подружжя до спиртних напоїв, азартних ігор та інших гіпертрофованих потреб, що призводять до неощадливих і неефективних, а часом і марних витрат коштів сім'ї.
5. Фінансові розбіжності, що виникають на основі перебільшених потреб одного із подружжя в розподілі бюджету, змісту сім'ї, внеску кожного з партнерів у матеріальне забезпечення сім'ї.
6. Конфлікти, сварки, незгоди через незадоволення потреб чоловіка чи жінки в харчуванні, одязі, у будівництві житла тощо.

7. Конфлікти у зв'язку з потребою у взаємодопомозі, взаємопідтримці, у співробітництві з питань поділу праці в сім'ї, ведення домашнього господарства, догляду за дітьми.

8. Конфлікти, сварки на ґрунті різних потреб та інтересів у проведенні відпочинку й дозвілля, різних хоббі.

Використання категорії «потреба» в теорії подружньої конфліктності дозволяє перейти до мотивів та інтересів, негативним і позитивним емоціям, до аналізу різних видів депресивних та інших патологічних станів, неврозів, джерелом яких можуть бути сімейні безладдя. Категорії стабільність-нестабільність шлюбу, його конфліктність-безконфліктність також залежать від задоволення потреб чоловіка й жінки, особливо емоційно-психологічних.

За ступенем небезпеки для сімейних уз конфлікти можуть бути:

- ✓ безпечними - виникають при наявності об'єктивних труднощів, втоми, дратівливості, стану «нервового зриву»; раптово почавшись, конфлікт може швидко завершитися. Про такі конфлікти часто говорять: «До ранку все пройде»;
  - ✓ небезпечними - розбіжності виникають через те, що один із подружжя повинен, на думку іншого, змінити лінію поведінки, наприклад, стосовно родичів, відмовитися від якихось звичок, переглянути життєві орієнтири, прийоми виховання тощо, тобто ставиться проблема, що вимагає вирішення дилеми: поступатися чи ні;
  - ✓ особливо небезпечними - приводять до розлучень.
- Зупинимося докладніше на мотивації конфліктів.

1. Не зійшлися характерами - мотив «чисто» психологічний. Гострота конфліктів та їх частота, сила емоційних вибухів, контроль за власною поведінкою, тактика й стратегія поведінки чоловіка й жінки в різноманітних конфліктних ситуаціях залежать від індивідуальних особливостей характеру.

Кожна людина вибирає способи, прийоми й методи діяльності, виходячи з особливостей свого характеру. Вони й формують індивідуальний стиль поведінки в трудовій і побутовій сферах життя. Під *індивідуальним стилем діяльності* розуміють систему прийомів і способів дії, характерну для даної людини й доцільну для досягнення успішного результату. Про це необхідно пам'ятати

й не прагнути «перевиховати», «переробити» іншого партнера, а просто самому врахувати або пристосуватися до властивостей його натури, його індивідуального стилю.

Однак деякі недоліки характеру (демонстративність, авторитарність, нерішучість тощо) самі по собі можуть бути джерелом конфліктних ситуацій у сім'ї. Є риси, які призводять до руйнування шлюбу поза залежністю від прагнення партнерів пристосуватися, наприклад, езопові риси характерів чоловіка й жінки. Їх концентрація на своєму «Я» - дефект морального розвитку - один з факторів дестабілізації шлюбного життя. Звичайно чоловік і жінка бачать тільки егоїзм свого партнера, а власного не помічають. «Боротьба» з іншими впливає з помилкової життєвої позиції, з помилкового розуміння моральних стосунків з іншими людьми.

2. Подружні зради й сексуальне життя в шлюбі. Зрада відбиває протиріччя між подружжям, вона є результатом різноманітних психологічних факторів. До зради призводять розчарування шлюбним життям, дисгармонія статевих відносин. На противагу зраді, невірності, *вірність* - це система зобов'язань перед шлюбним партнером, які регулюються моральними нормами й стандартами. Це переконаність у цінності, значимості прийнятих на себе зобов'язань. Часто вірність асоціюється з відданістю й пов'язана з бажанням партнерів зміцнювати свій власний шлюб і взаємини.

Важливо розуміти, що сексуальна потреба може бути посправжньому задоволена тільки на тлі позитивних почуттів і емоцій, які можливі за умови задоволення емоційно-психологічних потреб (у любові, у підтримці й збереженні почуття власного достоїнства, психологічній підтримці, захисту, взаємодопомозі й взаєморозумінні). Якщо в шлюбі не задовольняються емоційно-психологічні потреби особистості, підсилюється відчуження, накопичуються негативні почуття й емоції, більшої ймовірності набуває шлях до зради. Чоловік і жінка не розуміють один одного, сваряться або просто йдуть «на сторону».

3. Побутове пияцтво та алкоголізм. Це традиційний мотив розлучень. Алкоголізм - типова наркоманія, що сформувалася на базі регулярного вживання спиртних напоїв протягом ряду років. Хронічний алкоголізм варто відрізнити від побутового пияцтва, що

обумовлено ситуаційними моментами, дефектами виховання, низькою культурою. Якщо в боротьбі з побутовим пияцтвом досить заходів суспільного впливу, то хронічний алкоголізм, що приведе до психічних розладів і ряду інших захворювань, має потребу в медичному лікуванні.

Зловживання алкоголем одного із подружжя створює в родині ненормальну атмосферу й постійне підґрунтя для конфліктів, скандалів. Виникають психотравмуючі ситуації для всіх членів сім'ї й особливо для дітей. Різко зростає ризик захворювання нервово-психічними розладами, збільшується ймовірність народження дітей з різними відхиленнями й аномаліями. З'являються матеріальні труднощі, звужується сфера духовних інтересів, частіше проявляється аморальна поведінка. Чоловік і жінка усе більше віддаляються один від одного.

Аналіз показує, що у внутрішньосімейному конфлікті найчастіше винні обидві сторони. Залежно від того, який внесок і який образ чоловік і жінка вносять у розвиток конфліктної ситуації, виділяють кілька типових моделей поведінки чоловіка й жінки в міжособистісних внутрішньосімейних конфліктах (В.А.Кан-Калик, 1995).

Перша - прагнення чоловіка й дружини самоствердитися у сім'ї, наприклад, у ролі голови. Нерідко тут негативну роль відіграють «добрі» поради батьків. Ідея затвердити себе «по вертикалі» неспроможна, оскільки суперечить розумінню сім'ї як процесу психологічного й господарського співробітництва. Прагнення до самоствердження звичайно охоплює всі сфери взаємин і заважає тверезо оцінювати те, що коїться в сім'ї. Будь-яке висловлювання, прохання, доручення сприймаються як зазіхання на свободу, особистісну автономію. Щоб піти від цієї моделі, доцільно розмежувати сфери керівництва різними ділянками життя у сім'ї й здійснювати його колегіально, при розумній **координованості**.

Друга - зосередженість чоловіка й жінки на своїх справах. Типовий «шлейф» попереднього способу життя, звичок, друзів, небажання поступитися чим-небудь зі свого минулого життя для успішної реалізації нової соціальної ролі. Починає формуватися нерозуміння того, що організація сім'ї неминуче припускає зовсім новий соціально-психологічний уклад. Люди не завжди готові

переспрямувати себе в потрібному напрямку: «А чому я повинен (повинна) відмовлятися від своїх звичок?» Як тільки взаємини починають розвиватися у такій альтернативній формі, неминуче розвивається конфлікт. Тут важливо враховувати адаптаційний фактор: поетапне включення дружини в спільну діяльність поступово привчає її до нової моделі поведінки. Прямий же натиск звичайно ускладнює взаємини.

Третя - дидактична. Хтось із подружжя постійно повчає іншого: як треба поводитися, як треба жити тощо. Повчання охоплюють практично усі сфери спільного життя, блокують будь-які спроби самостійності, сіючи роздратування, емоційну напруженість, почуття неповноцінності. Ця модель спілкування веде до порушення співробітництва в сім'ї, стверджує систему спілкування «по вертикалі». Нерідко позиція, яка повчає, подобається одному із подружжя, і він непомітно починає відігравати роль дорослої дитини, а в поведінці іншого поступово зміцнюються материнські або батьківські нотки.

Четверта - «готовність до бою». Чоловік і жінка постійно перебувають у стані напруженості, пов'язаним з необхідністю відбивати психологічні атаки: у свідомості кожного зміцнилася неминучість сварок, внутрішньосімейна поведінка будується як боротьба за перемогу в конфлікті. Чоловік і жінка часом досить добре усвідомлюють ситуацію, фрази, форми поведінки, які викликають конфлікт. І проте - сваряться. Сварка в сім'ї має негативні наслідки насамперед у зв'язку з віддаленим психологічним ефектом, що стверджує у відносинах емоційне неблагополуччя.

П'ята - «татусева дочка», «мамій». У процес встановлення взаємин, у їх з'ясування постійно залучаються батьки, які служать своєрідним камертоном. Небезпека полягає в тому, що молодий чоловік і жінка обмежують особистий досвід побудови взаємин, не виявляють самостійності в спілкуванні, а керуються лише загальними міркуваннями й рекомендаціями своїх батьків, які при всій їхній доброзичливості, все-таки досить суб'єктивні й часом далекі від психологічних реалій взаємин молодих людей. У процесі їх формування йде складне притирання індивідуальностей, характерів, поглядів на життя, досвіду. Механічне вторгнення в цю

делікатну сферу взаємин, до якого іноді схильні батьки чоловіка й жінки, чревате небезпечними наслідками.

Шоста - заклопотаність. У спілкуванні між людьми, у стилі, в укладі сімейних взаємин постійно є присутнім, як деяка домінанта, стан заклопотаності, напруженості, це призводить до дефіциту позитивних переживань.

У благополучній сім'ї завжди є відчуття сьогоднішньої й завтрашньої радості. Для того щоб зберегти її, дружинам необхідно залишати поганий настрій і неприємності за порогом дому, а приходючи додому, приносити із собою атмосферу піднесеності, радості й оптимізму. Якщо хтось із подружжя перебуває в поганому настрої, інший повинен допомогти йому позбутися пригнобленого психічного стану. У кожній тривожній і сумній ситуації потрібно спробувати вловити гумористичні нотки, подивитися на себе з боку; у домі варто культивувати гумор і жарти. Якщо навалюються неприємності, не лякайтеся, спробуйте спокійно сісти й послідовно розібратися в їх причинах.

Уникнути багатьох помилок дозволяє дотримання основних принципів спільного подружнього життя.

- Реально дивитися на протиріччя, які виникають до шлюбу й після його укладання.
- Не будувати ілюзій, щоб не розчаруватися, тому що сьогоднішня навряд чи буде відповідати тим нормам і критеріям, які були заздалегідь сплановані.
- Не уникати труднощів. Спільне подолання важких ситуацій - прекрасна можливість швидше довідатися, наскільки обоє партнери готові жити за принципом двостороннього компромісу.
- Пізнавати психологію партнера. Щоб жити в згоді, треба розуміти один одного, пристосовуватися, а також уміти «догоджати» один одному.
- Знати ціну дріб'язкам. Не великі, але часті знаки уваги більш цінні й значимі, чим дорогі подарунки, за якими часом криється байдужість, невірність тощо.
- Бути терпимим, уміти забувати образи. Людина соромиться деяких своїх помилок і не любить згадувати про їх. Не слід нагадувати про те, що один раз порушило взаємини й що варто було б забути.
- Уміти розуміти та вгадувати бажання й потреби партнера.

- Не нав'язувати свої вимоги, оберігати достоїнство партнера.
- Розуміти користь тимчасової розлуки. Партнери можуть набриднути один одному, а розлука дозволяє зрозуміти, наскільки сильно любиш свою другу половину і як її в цей час не вистачає.
- Стежити за собою. Неакуратність, хаотичність породжують ворожість і можуть викликати серйозні наслідки.
- Мати почуття міри. Уміння спокійно й доброзичливо сприймати критику. Важливо підкреслювати в першу чергу достоїнства партнера, а потім у доброзичливій формі вказувати на недоліки.
- Усвідомлювати причини й наслідки невірності.
- Не вдаватися у відчай. Зіткнувшись зі стресовою ситуацією в подружньому житті, було б невірно «гордо» розійтися й не шукати виходу. Але ще гірше зберігати хоча б зовнішню рівновагу шляхом принижень і погроз.

Таким чином, при динамічному підході до сімейних проблем подружні дисгармонії (порушення) взаємин аналізуються з погляду внутрішньої мотивації поведінки обох чоловіка й жінки. Поточні сімейні конфлікти розглядаються з урахуванням минулих конфліктів, а також прикладів колишніх емоційно забарвлених стосунків. При цьому оцінюється вплив сім'ї, у якій виріс кожний із подружжя, враховується властива їй атмосфера, врівноваженість, спокій, розподіл прав і обов'язків між батьком і матір'ю, наслідування досвіду батьків.

Як одиницю аналізу сімейних структур широко використовують поняття трикутника. У цілому трикутники – це будь-які взаємини з трьома каналами зв'язку. У кожному куті знаходяться предмет, група людей, або діяльність. Основний сімейний трикутник складається з батька, матері і дитини. Основною гіпотезою припущення, що взаємини будь-яких учасників трикутника залежать від третьої сторони, і будь-яка діада в трикутнику є функцією двох інших. Наприклад, чим більша дистанція між чоловіком і дружиною, тим ближче один з них до третього учасника трикутника, до дитини або когось з батьків.

Структура трикутника зручна для опису механізму силового тиску, коли хто-небудь із членів родини намагається заручитися підтримкою третього або створити з ним коаліцію з метою одержання більшого впливу. При середній напрузі в трикутнику, як правило дві сторони почувають себе комфортно, а

одна знаходиться в конфлікті. Якщо напруга в трикутнику занадто велика для трьох, включаються інші люди, і всі організуються в серію взаємозалежних трикутників. Емоційні сили продовжують переміщатися з одного активного трикутника в інший (цей процес називається триангуляцією) і, зрештою, осідають в одному трикутнику доти, поки система залишається досить спокійною. Коли напруга в сім'ї досить велика, а можливості внутрішньосімейних трикутників вичерпані, сімейна система прагне триангулювати кого-небудь ззовні, наприклад, психолога або психотерапевта. Трикутник – не завжди патологічна річ у сім'ї, з маленькою дитиною, наприклад, він цілком природний, але якщо трикутник забезпечує стабільну ситуацію в умовах незрілої системи, то він зупиняє її розвиток.

Окремого психологічного аналізу заслуговує таке явище як сімейна сварка. Для егоцентричних особистостей сварка є майже бажаним явищем, адже в примиренні партнери знаходять задоволення. Істероїдні особистості знаходять психологічну вигоду, деякі члени сім'ї на свідомому та несвідомому рівні відчують тягар від наслідків сварок, для інших безглуздість сварок стає очевидністю, вони продовжують життя, а в пам'яті залишається: «Плюс ще одна сварка..».

Часто причиною сварок є небажання розуміти один одного й відсутність навичок розуміння. До навичок розуміння відносять рефлексивність, вміння подивитися на себе з іншого боку.

Сварка – це конфлікт самооцінок, прагнення підтримати власну зарозумілість й власну самооцінку. Сварка завжди містить особистісні звинувачення. Під впливом довготривалих сварок псується характер, гордощі, нетерплячість, негнучкість трансформують позитивні особистісні якості в негативні, у результаті сумісне життя стає неможливим.

Однією з форм прояву високої зарозумілості є психологічна експлуатація партнера. Проявляється психологічна експлуатація у таких випадках: 1) у психологічній розрядці емоцій та агресій; 2) у перекладанні відповідальності; 3) один партнер викликає співчуття до себе, коли іншому необхідна підтримка; 4) залучення близьких у свої власні проблеми.

Можливі тільки три варіанти закінчення сварок: перший варіант - один партнер визнає себе винним, другий – хтось із

учасників сварки бере вину на себе, третій – обоє винні. Звичайно, третій варіант є найбільш сприятливим, якщо партнери сваряться, то висновок один – винні обоє. Уникнути сварок можливо, якщо людина володіє навичками керування власним емоційним станом, та навичками саморегуляції, якщо підвищувати особистісну стресостійкість шлюбних партнерів, розвивати емоційний інтелект членів сім'ї.

Зазвичай, партнерам під час сварок рекомендують дотримуватися наступних правил:

1. Обговорювати саму сварку, тобто звужувати тематику суперечки.
2. Не згадувати про невдачі іншого («Ти сам...», «Ти завжди так...», тощо).
3. Не казати слів, які можуть скривдити, не переходити на особистості.

В роботі «Феномен емоційного вигорання в сім'ї» О.Я.Кляпець обґрунтувала поняття «сімейний стрес» і «емоційне вигорання в сім'ї». Емоційне вигорання в сім'ї характеризується зниженням зацікавленості сімейним життям, сімейними справами, поступовим зникненням мотивації, пов'язаної з сімейними взаємостосунками, зниженням ефективності виконання своїх сімейних обов'язків та загальними психосоматичними порушеннями. Стресори, що спричиняють виникнення сімейного стресу, складають наступні три блоки:

I. Соціально-психологічні фактори: матеріальне благополуччя, наявність професійної діяльності, наявність соціально-психологічної підтримки.

II. Зміст сімейних взаємостосунків: рольовий баланс, обсяг роботи (перебір ролей та функціональних обов'язків одним з шлюбних партнерів, повсякденна рутинізація домашніх обов'язків неминуче призводить до хронічної втоми, емоційного і фізичного виснаження та, як наслідок, стресу), шлюбно-сімейні домагання, особливості сімейних взаємостосунків.

III. Індивідуально-особистісні властивості: властивості темпераменту, особистісні якості.

Таким чином вчені виокремлюють такі компоненти емоційного вигорання в сім'ї:

1. Сімейна ситуація, що викликає стрес.

2. Емоційне переживання сімейної ситуації – те, які почуття виникають у людини внаслідок сімейного стресу, яким емоційним станом вона реагує та як справляється з цими переживаннями.

3. Когнітивна оцінка сімейної ситуації – те, як людина оцінює чи інтерпретує складну для неї ситуацію.

4. Поведінкові наслідки емоційного вигорання. Нездатність справлятися з труднощами, обумовленими сімейними взаєминами, може проявлятися в різних патернах поведінки: від агресії до ухиляння. Також особистість, що переживає вигорання, може виявляти девіантні поведінкові форми.

5. Сомато-вегетативні наслідки. Перетворення сімейного життя на хронічний стрес, нагромадження загального виснаження викликає не тільки психологічний, а й фізіологічний рівень реагування, що має вираз у вегетативних і психосоматичних порушеннях.

ЗАКРІПЛЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ЗА МОДУЛЕМ І.

Розвиток сім'ї та шлюбу в сучасному світі. Соціально-психологічна модель сімейних взаємин

Варіант 1.

1. Дайте визначення поняттю «шлюб» та «сім'я». Назвіть відмінності між цими поняттями.
2. Охарактеризуйте основні етапи (стадії) життєдіяльності сім'ї.
3. Назвіть основні завдання етапу «молодого шлюбу».
4. Наведіть приклад конфліктів, джерелом яких є незадоволення потреб одного з партнерів.

Варіант 2.

1. Охарактеризуйте основні теорії вибору шлюбного партнера.
2. Перерахуйте основні функції сім'ї.
3. Назвіть основні завдання етапу «зрілого шлюбу».
4. Наведіть приклад конфлікту в сім'ї, джерелом якого є несумісність цінностей партнерів.

Варіант 3.

1. Опишіть основні етапи становлення шлюбно-сімейних взаємостосунків.
2. Перерахуйте основні ролі в сім'ї.
3. Назвіть основні завдання етапу «літнього шлюбу».
4. Наведіть приклад сімейного конфлікту, джерелом якого є різні погляди подружжя на ведення домашнього господарства.

Варіант 4.

1. Охарактеризуйте основні функції дошлюбного періоду.
2. Перерахуйте основні кризи в життєдіяльності сім'ї (за В.Сатір).
3. Назвіть основні завдання етапи «середнього шлюбу».
4. Наведіть приклад сімейного конфлікту, суб'єктами якого є подружжя й родичі.

Варіант 5.

1. Перерахуйте основні фактори дошлюбного періоду, які впливають на подальшу адаптацію й стабільність шлюбно-сімейних взаємостосунків.
2. Назвіть основні рівні сумісності подружжя.
3. Перерахуйте «пастки кохання», характерні для передшлюбного періоду.
4. Наведіть приклад конфліктної ситуації в сім'ї і проаналізуйте причину конфлікту.

Варіант 6.

1. Дайте визначення поняттю адаптація. В чому полягають особливості подружньої адаптації?
2. Перерахуйте форми шлюбно-сімейних взаємостосунків.
3. У чому полягають особливості взаємостосунків в українській сім'ї?
4. Наведіть приклад конфліктної ситуації в сім'ї і проаналізуйте причину конфлікту.

Варіант 7.

1. Дайте визначення поняттю конфлікт. У чому полягають особливості сімейного конфлікту?
2. Назвіть основні ознаки сім'ї як малої соціальної групи.
3. Перерахуйте основні функції сім'ї.
4. Наведіть приклад конфліктної ситуації в сім'ї і проаналізуйте причину конфлікту.

МОДУЛЬ II. Основи сімейного консультування

Тема.5. Основні психолого-педагогічні моделі батьківсько-дитячих взаємин

Сім'я є первинною малою соціальною групою, найближчим середовищем формування особистості, сім'я впливає на потреби, соціальну активність і психологічний стан людини.

У сімейному оточенні, у спілкуванні, у діалозі різних поколінь відбувається реальне становлення психіки дітей і одночасно істотно змінюється психічне життя батьків. У сучасному світі сім'я часто виявляється на перехресті соціальних і економічних проблем суспільства; вона - головний захисник особистості, притулок і фундамент, хоча сама при цьому зазнає внутрішні хворобливі протиріччя. Зв'язки «батько-дитина» мають найважливіше значення для розуміння сформованої структури сім'ї, її актуального становища й напрямків майбутнього розвитку.

В житті любої дитини сім'я відіграє велику роль, саме відносини з батьками, відношення батьків до дітей відіграє суттєву роль у подальшому особистісному розвитку людини. А.Г.Ковальов («Психологія сучасної сім'ї») зазначає, що вплив родини полягає у задоволенні потреби людини у реалізації людських зв'язків, тобто родина дає відчуття належності до певної групи; родина дарує відчуття і дає реальні докази своєї значущості для інших, тут задовільняється потреба у самоствердженні; родина дає можливість відчувати взаємне тепло, якщо навпаки – нерідко у людини виникає негативне ставлення до життя, схильність до песимізму, апатії (не реалізується потреба у прихильності); родина повинна формувати почуття своєї неповторності. Якщо це не відбувається – у людини розвивається відчуття власної сірості, неталановитості (не реалізується потреба у самосвідомості); родина формує зразок для наслідування, у кожної людини повинні бути ідеали, прагнення, принципи. Це надає життю сенс і можливість реалізувати людині потребу в орієнтації

Вплив батьків (частіше матері) на психічний розвиток дитини пильно вивчається, починаючи з 20-х рр. ХХ в. Батьківська любов має вроджені біологічні компоненти, але в цілому

батьківське відношення до дитини являє собою культурно-історичний феномен, історично мінливе явище, що перебуває під впливом суспільних норм і цінностей.

В суспільстві відсутнє єдине уявлення про правильне виховання дітей. Педагогіка періоду радянських часів з її уявлення про трудове виховання, моральність була зруйнована. Іншої системи виховання на зміну не прийшло. Багато не обґрунтованих заборон і відсутність послідовних вимог, системи заохочень і покаран. Це все призводить до дезорієнтації дітей і батьків. У зв'язку з цим підвищується рівень батьківської тривоги. Розповсюджені деструктивні засоби зниження цієї тривоги в сім'ї, наприклад: неадекватне прив'язування дитини за допомогою гіперопіки, інфантилізації, інвалідації, спостерігається негнучка дистанція з дітьми.

Розглянемо кілька теоретичних підходів до розуміння ролі й змісту батьківсько-дитячих відносин, сформульованих різними психологічними школами. О.Г.Силаєва пропонує їх у вигляді «ідеальних» моделей правильних, успішних взаємин батьків і дітей. Під моделлю О.Г.Силаєва та інші вчені розуміють більш-менш цілісне уявлення про те, як повинні будуватися ці відносини; тобто це ряд принципів, яких варто дотримуватися батькам, щоб виховати дитину «добре». Виділяючи три групи підходів до сімейного виховання, автори умовно їх назвали: психоаналітична, бихевіористична, гуманістична моделі, автори дотримуються наступної схеми:

- теоретичні джерела, психологічні теорії, що лежать в основі даного погляду на сутність батьківсько-дитячих взаємин;
- представники напрямку, автори програм по «вихованню» батьків, книг, тренінгів тощо;
- ключові поняття;
- основні завдання, головні цілі, які повинні мати на увазі батьки як провідні особи сімейного виховання;
- методи виховання й конкретні методичні прийоми впливу на поведінку й особистість дитини, запропоновані авторами даного напрямку;
- особливі моменти, на які вважають потрібним звернути пильну увагу розроблювачі напрямку; характерні риси поведінки дітей, які необхідно враховувати батькам, або принципово важливі труднощі, і т.д.

5.1. «Психоаналітична» модель сімейного виховання

У класичному психоаналізі З.Фрейда впливу батьків на психічний розвиток дитини приділяється центральне місце. У перші роки життя дитини батьки (і особливо мати) - це ті особи, з якими зв'язані найважливіші ранні переживання. Звичайні повсякденні дії батьків по догляду за дитиною мають важливий психологічний ефект.

Спосіб і повнота задоволення біологічних потреб дитини на стадії грудного вигодовування, надання їй можливості одержання задоволення від ссання закладають основи довіри, прихильності, активності відносно інших людей на все наступне життя. Гнучкість, терпимість, розумна вимогливість батьків у процесі приучення дитини до туалету, до охайності, підтримка старань дитини контролювати себе сприяють появі адекватних форм саморегуляції, позитивної самооцінки, навіть творчого мислення.

Надмірне, недостатнє або неадекватне задоволення потреб і пред'явлення вимог на ранніх стадіях психосексуального розвитку приводить, на думку З. Фрейда, до явно виражених своєрідних відхилень в особистісному розвитку (наприклад, надовго фіксуються форми інфантильної, «залишкової» поведінки, складається «орально-пасивний» або «анально-утримуючий» тип особистості).

Особливе значення для складання структури особистості, для виникнення суперого має характер відносин з батьками в трьохрічному віці. Домінуючий психосексуальний конфлікт цієї стадії «Едипів комплекс» (у дівчинок - «комплекс Електри») складається в переживанні почуття любові, неусвідомленого бажання мати батька протилежної статі й усунути батька своєї статі. До подолання комплексу, до складання більше зрілої структури особистості приводить, на думку Фрейда, ідентифікація з батьком власної статі, запозичення його норм і цінностей, збільшення подібності у вчинках і інтонаціях.

Саме перші три стадії розвитку особистості мають ключове значення. Спілкування з батьками в ранні роки, їхній вплив на

способи рішення типових вікових протиріч, конфлікти й невдачі адаптації позначаються згодом, проявляються характерними проблемами вже в дорослої людини. Негативний дитячий досвід приводить до інфантилізму, егоцентричності, підвищеної агресивності, що становить особистісні передумови до утруднень у реалізації власної батьківської ролі, до неприйняття власної дитини.

Відомо, що психологічне здоров'я людини залежить від того яким чином задовільнялися потреби її психічного розвитку в дитинстві. Щоб людина виросла здоровою і ефективною необхідно задовільнити її базові психологічні потреби: фізіологічні потреби - потреби, які людина має задовольняти, щоб вижити (базові потреби в їжі, воді, житлі тощо); потреби в безпеці, пов'язані з прагненням до стабільного, безпечного стану, захищеного від страху, болю, хвороб та ін; соціальні потреби, тощо.. А якщо дитина народжується в сім'ї для того, щоб задовільняти потреби матері, батька або інших членів сім'ї, то вона не проходить всіх стадій психічного розвитку

Американський психолог Е. Еріксон розглядав становлення особистості людини протягом всього її життя від народження до смерті. Виходячи спочатку із психоаналітичних посилок, він дійшов висновку про більше раціональну адаптацію людини до соціального оточення, про необхідність для кожного індивіда вирішувати, скоріше, не психосексуальні, а психосоціальні конфлікти, переборювати життєві труднощі. При цьому в ранні роки людин випробовує істотний вплив з боку сім'ї, а пізніше - з боку більше широкого соціального оточення: сусідів, однокласників, школи й інших соціальних інститутів, культурних і історичних умов.

На перших стадіях життєвого шляху дитина перебуває переважно в зоні батьківського впливу. Основи формування здорової особистості - базове почуття довіри до світу (внутрішня визначеність), автономність (самостійність, почуття можливостей, що розширюються, самоконтролю), ініціативність (здатність «атакувати» завдання заради переживання власної активності - рухової і соціальної) - складаються в умовах грамотної батьківської позиції (впевненості, надійності, заохочення самостійних дій) і

збільшення контрольованого самою дитиною психологічного простору.

Важливо відзначити, що в зрілих роках виконання батьківської функції (у вузькому змісті - стосовно власних дітей і в широкому - турботи про молодші покоління суспільства, про їхнє майбутнє) становить один з найголовніших напрямків особистісного розвитку. Продуктивність, генеративність дорослої людини, що розуміє як допомога дітям у їхньому становленні, протистоять інертності, застою, особистісній деградації в зрілості. Досягнення нащадків, дітей, онуків, учнів вносять важливий вклад у почуття особистісної самореалізації людини в старості.

Широке визнання одержала точка зору Е.Фромма на роль матері й батька у вихованні дітей, на особливості материнської й батьківської любові.

Материнська любов безумовна: дитину любимо просто за те, що вона є. Це пасивне переживання, материнської любові не потрібно домагатися. Сама мати повинна мати віру в життя, не бути тривожної, тільки тоді вона зможе передати дитині відчуття безпеки. «В ідеальному випадку материнська любов не намагається перешкодити дитині дорослішати, не намагається призначити нагороду за безпорадність»

1. Батьківська любов по більшій частині - це обумовлена любов, її потрібно й, що важливо, можна заслужити досягненнями, виконанням обов'язків, порядком у справах, відповідністю очікуванням, дисципліною.

2. Зріла людина будує образи батьків усередині себе: «У цьому розвитку від материнськьо-центрованої до батьківськьоцентрованої прихильності і їхньому остаточному синтезі складається основа духовного здоров'я й зрілості»

Ключові поняття програми виховання із психоаналітичної точки зору: прихильність, безпека, встановлення близьких взаємин дітей і дорослих, створення умов для налагодження взаємодії дитини й батьків у перші годинники після народження.

Ставлення Ф.Дольто, представниці паризької школи фрейдизму, до особистості дитини надзвичайно поважне, навіть трепетне. Вона всіляко підкреслює, що мати повинна прагнути до встановлення з немовлям контакту, причому контакту саме мовного. Іноді це воістину питання життя й здоров'я дитини, що

надзвичайно страждає при змушеній розлуці із захворілою матір'ю, але заспокоюється, за спостереженнями Дольто, якщо йому пояснити причину тимчасового розставання.

Основні труднощі в проходженні дітьми етапів становлення особистості Дольто бачить не в дітях, а в батьках. Важкі батьки - що гіперопікують, авторитарні, насильно утримуючі дітей, що дорослішають у тенетах власництва. Аналіз спогадів дитинства, способів навчання в дитячому садку й школі, особливостей виховання в неповній сім'ї, відносини до грошей і покарань, всіх деталей дитячого життя виявляє величезний інтерес психоаналітика до дитинства, визнання неминущої значимості дитячих етапів розвитку. Розділити цю позицію - значить перейнятися цими почуттями кожному з батьків, кожному фахівцеві, що працює з дітьми.

У роботах педагога-психоаналітика Д.В.Віннікота головна увага приділяється профілактичній роботі з батьками, виробленні в них правильних базисних установок. Мова не йде про якусь строгу систему, скоріше, навпроти, - це поради батькам, збентеженим книжковою мудрістю й численністю новітніх педагогічних рекомендацій. Батькам пропонується більше довіряти «інтуїтивної мудрості», бути природними, але послідовними й передбачуваними. Важливо не ігнорувати знахідки інших батьків у подібній ситуації, ділитися з кимсь своїми переживаннями, що дозволить глянути на них більш реалістично, як на те, із чим зустрічаються багато хто. Віннікот обговорює такі перешкоди у взаєминах з дітьми, як періодичне роздратування на дитину й наступне почуття провини через це. Він переконаний, що це нормальне явище, через якого не варто корити себе; просто «досить гарні батьки», щирі люди важливіше механічної досконалості. Приклад із практики А.Варги: Дитина завжди їсть сама, тому що мати не може дивитися як дитина повільно й неохайно їсть. Взагалі, коли мати не бачить як дитина поводить себе з їжею, вона менше роздратується і з'являється шанс уникнути конфлікту. Останній конфлік був пов'язаний з їжею. Мати кричала на дівчинку й трясла її за плечі, тому що вона цілу годину сиділа над млинцями так і не з'їла. Мати накричала на доньку: «Ти чому мені одразу не сказав, що не хочеш їсти цей млин?! Я зварила би тобі яйце». Такій матері необхідна підтримка психолога,

психотерапевта. Її потрібно переконати, що вона – достатньо хороша мати, що вона робить все для своєї дитини, вона насправді любить свою дитину. Адже вона кожен раз себе карає, страждає від почуття провини після необгрунтованого гніву на дитину. У неї в голові лунає голос її власної матері: «Тебе потрібно позбавити материнських прав!». Коли ви критикуєте, ви наче приєднаєтеся до її власної матері, з якою в неї важкі взаємини. Доки ця жінка не впевниться, що вона звичайна, достатньо гарна мати, вона не зможе стати функціональною матір'ю. Поки эта женщина не убедится в том, что она не монстр, не злодейка, а обычная, достаточно хорошая мама, она не сможет стать функциональной матерью.

Д.В.Вінікот зупиняється на трансформації взаємин з дитиною в процесі її дорослішання. На його думку, батьківство, що розвивається передбачає проходження етапів від повної втрати особистісної незалежності батька (матері) з появою маленької дитини до її відновлення в боротьбі з домаганнями підлітка. У результаті поруч із особистістю батька формується незалежна повноцінна особистість дитини.

Як на конкретний метод психолог звертає увагу на співвідношення виховання в базисі «так» (знаходження можливостей вирішення ситуацій) і в базисі «ні» (введення поняття «не можна»), між якими повинен бути знайдений оптимальний баланс. Батько не повинен підмінювати матір, у нього своя роль і у вихованні хлопчика, і у вихованні дівчинки. Принциповими автор вважає наступні питання:

- безпека дитини (зовнішня з боку світу й внутрішня, особистісна);
- рєвнощі до братів і сестер;
- моменти переходів дитини з однієї ситуації розвитку в іншу (з сім'ї в дитячий садок, у школу);
- інфантильні звички, які пропонується розглядати як підпірки в складних ситуаціях і не викорінювати їх, а з'ясовувати причини затримки розвитку;
- підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка надійності батьківського контролю й нагляду, що ще затребуваний.

Представник психоаналітичної педагогіки К. Бютнер розглядає не тільки традиційну для психоаналізу сферу сімейного виховання, але співвідношення сімейного й інституціонального

виховання, зокрема зростаючий вплив відеофільмів, мультфільмів, ігор, індустрії іграшок і т.п. Хоча важко говорити про якесь остаточне рішення цього хвилюючого багатьох батьків питання, але сама його постановка в умовах появи зовсім нових іграшок (типу «тамагочі»), захоплень («покемономанія») дуже актуальна.

Корені трансактного аналізу, розробленого Е. Берном, ідуть у психоаналітичні теорії особистості. Автор підкреслює, що трансактний аналіз зробив багато чого для уточнення мови психоаналітичних теорій. Так, він розрізняє три стани «я»: дитина, дорослий і батько - як способи сприйняття дійсності, аналізу одержуваної інформації й реагування.

Всі три початки в особистості людини, по Берну, розвиваються поступово й у взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Дитина - це спонтанність, творчість і інтуїція, все саме природне в людині. Дорослий - систематичні спостереження, раціональність і об'єктивність, проходження законам логіки. Становище батька по своїй структурі відповідає категорії суперего в теорії особистості Фрейда, містить у собі придбані норми поведінки, звички й цінності.

Коли члени сім'ї спілкуються між собою, можливі три основних типи взаємодій - трансакції, що доповнюють, при яких комунікація відбувається як би на одному рівні; пересічні {перехресні} трансакції, при яких стану сторін не відповідають один одному; приховані трансакції, при яких інформація при спілкуванні передається в прихованій формі.

Автор підкреслює, що ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні взаємин між дитиною й батьками, у зміні способу життя сім'ї. Батьки повинні самі навчитися аналізувати соціальні взаємозв'язки в сім'ї; познайомити дитину з поняттями трансактного аналізу й способами їхнього застосування в практичних життєвих ситуаціях в інших соціальних сферах; творчо й весело залучати дітей у процес пізнання себе й інших; проявляти повагу до дітей, підтримувати в них установку на щастя, задоволеність собою й життям.

5.2. «Біхевіористична» модель сімейного виховання

Коріння даного напрямку йдуть у біхевіористичну психологію (Дж.Уотсон, Б.Ф.Скіннер). Основний упор у моделі робиться на техніку поведінки й дисципліну дитини.

Експериментальне вивчення появи нових форм поведінки в «живого шматочка м'яса, здатного давати невелике число простих реакцій», дозволило Дж.Уотсону й іншим біхевіористам дійти висновку про те, що психіка людини має мінімум уроджених компонентів, її розвиток залежить в основному від соціального оточення й умов життя, тобто від стимулів, що поставляють середовищем. Середовище розглядалося як безпосереднє оточення дитини, обстановка, що складається з конкретних життєвих ситуацій, які у свою чергу складаються з наборів різних стимулів і можуть бути розкладені на ланцюжки подразників. Зовнішні, середовищні впливи визначають зміст поведінки дитини, характер його розвитку. Звідси головне - особлива організація оточення дитини.

Уотсон підкреслює необхідність наукового підходу до виховання: «Людство безсумнівно значно покращилося б, якби могло призупинити років на двадцять народження дітей (крім дітей, що виховують із експериментальними цілями) і присвятити ці роки інтенсивному вивченню законів розвитку дітей, а потім на основі придбаних знань почати нове виховання, більше наукове й більше досконалішими методами».

Центральна проблема концепцій соціального навчання, що виникли на основі класичного біхевіоризму, - соціалізація як процес перетворення споконвічно асоціальної гуманоїдної істоти в повноцінного члена людського суспільства, як просування від біологічного стану до соціального. Проблема придбання нового соціальної поведінки - основна. Як відбувається соціалізація, тобто передача форм поведінки, норм, мотивів, цінностей, емоційних реакцій? Основна відповідь - це результат навчання.

Радикальний представник біхевіоризму Б.Скіннер визнавав два основних типи поведінки: респондентний (як відповідь на знайомий стимул) і оперантно, обумовлений й контрольований результатом, що іде за ним. Таким чином, на думку Скіннера, свободи волі особистості не існує, поведінка окремої людини

перебуває під контролем соціального оточення. Розроблений ним метод послідовних наближень, або формування, заснований на підкріпленні поведінки, коли вона стає схожою на бажане (жетонна система винагороди).

Р.Сіре використав психоаналітичні поняття {придушення, регресія, проєкція, ідентифікація} і принципи теорії навчання для аналізу впливу батьків на розвиток дитини. Він розглянув формування психологічної залежності дитини від матері в діадичній взаємодії, складання різних форм залежної поведінки (пошук позитивної й негативної уваги, прагнення до постійного підтвердження, дотик, присутність поруч і ін.), а пізніше - у дошкільному й шкільному віці - етапи подолання дитячих варіантів залежності. Мати й батько виступають як основні підкріплювальні посередники, які виявляють поведінку, яку необхідно змінити і допомагають засвоїти більше зрілі форми поведінки.

А. Бандура - необіхевіорист, представник соціально-когнітивного напрямку у вивченні особистості, відповідаючи на запитання про механізми соціалізації, особливу роль відводив навчання за допомогою спостереження, наслідування, імітації, ідентифікації й шляхом моделювання. Для нього батьківська поведінка - переважно модель для добування деяких загальних рис, правил поведінки, зразок для наслідування дитини в спробах вибудувати власну поведінку. Підкріплення необхідно для збереження поведінки, яка виникла на основі наслідування.

Головні ідеї організації виховання як біхевіоральної (поведінкової) терапії полягають у тому, що батьки розглядаються, з одного боку, як елементи середовища, з іншого боку - як агенти соціалізації й «конструктори» поведінки дитини. Щоб модифікувати поведінкові реакції дитини, треба навчитися аналізувати поведінку в термінах стимулу, наслідки, підкріплення, опертися на обумовлений прояв любові до дитини.

Методи й прийоми виховного впливу

1. Метод модифікації, переучування. Мистецтво й наука при даному підході полягають у тім, щоб вичленувати з поведінки його невеликі елементи, виділити позитивні моменти й намагатися максимально схвалити їх.

Початковим етапом такого переучування є оцінка (діагностика) поведінки дитини (стану її навичок). Необхідно

враховувати дитячу індивідуальність із погляду факторів мотивації (підкріплення): який з них є для кожної конкретної дитини найдійовішим. Способи формування поведінки: позитивне підкріплення - заохочення, нагорода; негативне підкріплення - покарання; відсутність підкріплення - нульова увага. У більшості випадків використовується схвалення за правильні вчинки (у формі зацікавленості дорослого, заохочення й похвали або матеріальна винагорода або присвоєння балів, символічних підкріплень). Крім того, батькам пропонується застосовувати методи ігнорування або відмови від підкріплення неприйнятних поведінкових реакцій дітей. Складність цих методів у тім, що вони ефективні лише у випадку, якщо їх застосовувати послідовно й дуже точно. Негативні санкції застосовуються для припинення неадекватної форми поведінки.

2. Метод моделювання припускає ефект переносу бажаної поведінки, а батьки - зразок правильних дій.

3. Метод поетапних змін заснований на тім, що явні зміни в поведінці досягаються в результаті кроків, кожний з яких є таким незначним, що майже не відрізняється від попередніх.

Наприклад, цей метод застосовується для усунення надмірної прихильності до об'єктів у багатьох аутичних дітей. Так, один семирічний аутичний хлопчик наполягав на тому, щоб завжди носити великий шкіряний ремінь, що істотно обмежувало його активність. Матері дитини було запропоновано по ночах сантиметр за сантиметром поступово укорочувати пояс, а також наполягати на тому, щоб у певні приємні для дитини моменти, такі як, наприклад, час прийому їжі, він відкладав пояс убік. Через два тижні його цілком задовольняв шматок шкіри довжиною в 10 см, що якщо буде потреба він відкладав убік.

4. Метод десенсибілізації розроблений для подолання страхів і фобічних реакцій у дітей і використовується як варіант методики поетапних змін.

В основі цього методу біхевіорального тренінгу лежать два принципи: а) сполучення визивну тривогу стимулів з переживанням релаксації й задоволення, які й повинні поступово витиснути почуття страху; б) систематичний рух від найменш хвилюючих ситуацій до найбільше стресогених, що викликає максимальну тривогу. Методика десенсибілізації з більшим

успіхом застосовувалася при корекції таких станів, як фобія тварин, страх води, шкільна фобія й страх їжі.

Описано лікування хлопчика, що дуже боявся собак. Спочатку йому пред'являли маленьких пухнатих тварин, таких як морські свинки, які майже не викликали в нього тривожних станів, а потім поступово, після того як хлопчик зникав до подібній до стимуляції, ситуація ускладнювалася доти, поки він зміг без страху зустрічати й гладити більших і грайливих собак.

5. *Методика «виключеного часу»*, або тайм-аут, використовується як альтернатива методам покарання.

Так, батьки двох маленьких хлопчиків, які постійно впиралися й «трошили» всі навколо, змогли застосувати тайм-аут як ефективний метод впливу. За неслухняність дітей карали п'ятихвилинними тайм-аутами, і, якщо діти починали поводитися добре, їхня поведінка підкріплювалося або батьківським схваленням, або матеріальним заохоченням.

6. *Техніка «гіперкорекції»* спрямована на усунення збитку, що виник у результаті негативних провин, і засвоєння прямо протилежних, правильних форм поведінки. Метод відбудовної гіперкорекції вимагає, щоб дитина, що відрізняється деструктивною поведінкою, усунула наслідки своєї провини. Наприклад, дитині, що кидає їжу на підлогу, може бути запропоновано вимити, відчистити й натерти підлога мастикою. Відповідно до методу гіперкорекції позитивною діяльністю, дитині, що кидає їжу на підлогу, можна запропонувати в призначений час накривати на стіл і допомагати розставляти їжу.

Представники біхевіористичого напрямку думають, що прояв батьками теплих і ніжних почуттів до дитини повинен бути обумовлений. Однак критики вважають, що оскільки дитина вчиться діяти тільки за винагороду, це стає його системою цінностей, і бажані форми поведінки він демонструє тільки тоді, коли це вигідно

5.3. «Гуманістична» модель сімейного виховання

Один з найбільш відомих підходів до розуміння виховання в сім'ї розроблений А. Адлером, автором індивідуальної теорії

особистості, що іноді розглядається як попередник гуманістичної психології.

За А.Адлером, людина - істота соціальне, розвиток особистості розглядається в першу чергу через призму соціальних відносин. У теорії особистості, розробленої А.Адлером, підкреслюється, що в кожній людині є вроджене почуття спільності, або соціальний інтерес (тобто природне прагнення до співробітництва), а також прагнення до досконалості, у якому реалізується унікальність особистості й творчі властивості людського «я».

Фундамент особистості, або стиль життя, заставляється й міцно закріплюється в дитинстві, заснований на зусиллях, що спрямовуються на подолання почуття неповноцінності, на компенсацію й виробіток переваги. Сімейна атмосфера, установки, цінності, взаємоповага членів сім'ї й здорова любов (насамперед матері) сприяють розвитку в дитини широкого соціального інтересу. А. Адлер розглядає виховання не тільки з погляду користі для окремої сім'ї й дитини, але і як діяльність батьків, що відчутно впливає на стан суспільства в цілому.

Основними поняттями сімейного виховання, по Адлеру, є: рівність, але не тотожність між батьками й дітьми як в області прав, так і в області відповідальності; співробітництво; природні результати.

Послідовником А. Адлера був педагог Р.Дрейкурс, що розвив і конкретизував погляди вченого, впровадив практику консультацій і лекцій для батьків. Завдання виховання батьками своїх дітей він бачив в:

- повазі унікальності, індивідуальності й недоторканності дітей із самого раннього віку;
- розумінні дітей, проникненні в їхній спосіб мислення, умінні розбиратися в мотивах і значенні їхніх учинків;
- виробленні конструктивних взаємин з дитиною;
- знаходженні власних прийомів виховання з метою подальшого розвитку дитини як особистості.

Сформульовані Дрейкурсом методи виховання як і раніше становлять інтерес для батьків. Батькам варто будувати свої взаємини з дітьми на їхній щирій підтримці, але не можна при

цьому допускати безмежної свободи. У співробітництві з дитиною потрібно визначити обов'язки і її відповідальність. Установлені обмеження створюють у дитини почуття безпеки й надають упевненість у правильності своїх дій. Не слід карати дітей, тому що покарання породжує таку ж озлобленість, як і примус; не можна кривдити словами. Відхиляючи покарання як дисциплінарну міру, що включає перевагу однієї людини над іншим, батьки можуть використати інші корекційні прийоми: розвиток логічних наслідків, застосування заохочень.

При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримувати таких принципів: невтручання батьків у конфлікти між дітьми; рівна участь всіх членів сім'ї в домашніх справах; розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за порядок у своїй кімнаті й своїх речах.

Особлива увага Дрейкурс звертає на тлумачення негативної поведінки дітей, спрямованих на батьків і вчителів. При цьому форми неправильного поведінки розглядаються як помилкові підходи, використовуючи які діти намагаються знайти собі місце усередині родини або групи й забезпечити почуття причетності, безпеки й визнання.

Негативна поведінка переслідує цілком певні цілі.

Вимога уваги різними способами, у тому числі заподіюючи занепокоєння, викликаючи роздратування, особливо якщо в цьому діти бачать єдиний спосіб, щоб батьки їх помітили, займалися ними.

Демонстративна непокора є наслідком помилкового висновку дітей про те, що вони можуть самоствердитися, наполігши на виконанні своїх бажань, довівши свою силу в протистоянні з дорослим.

Помста, відплата, бажання заподіювати біль іншим іноді здаються дітям єдиним способом почувати себе «важливими», значимими.

Ствердження своєї неспроможності або неповноцінності, демонстрація справжнього або уявлюваного безсилля допомагають відмовлятися від спілкування, доручень, відповідальності.

Багато дефектних типів поведінки - неуспішність, лінь, нічне нетримання сили, неправда, злочинство - можуть бути вираженням

прагнення до однієї з перерахованих цілей. Дорослий, висловивши дитині своє припущення про причини поганої поведінки, повинен уважно ставитися до його емоційних проявів, орієнтуватися на спонтанну реакцію, особливу посмішку або блиск в очах, рефлекс визнання. Потім у підходящий час можна спробувати розкрити зміст учинку в гіпотетичній, неосудливій манері. При такому підході діти можуть по-новому усвідомити свої дії, спираючись на логічні міркування дорослого.

Щоб дефектні цілі дітей змінилися, батькам потрібно перебороти звичне прагнення підсилити натиск на дитину й творчо підійти до пошуку адекватних прийомів встановлення ежових, конструктивних взаємин.

У руслі уявлень Адлера й Дрейкурса перебуває програма вироблення позитивної дисципліни дітей, що розробили педагоги Д.Нельсен, Л.Лотт і Х.Сленн. Основні ідеї виховання, на їхню думку, полягають у наступному:

- ✓ контроль батьками власної поведінки (у тому числі прийняття обов'язків, відповідальності, режиму, установленого порядку);
- ✓ визнання права на власне життя - і для батька, і для дитини;
- ✓ підтримка почуття достоїнства й поваги до себе й дитині;
- ✓ перспективна мета виховання - формування здорової самооцінки й життєвих навичок дітей, щоб вони були повноправними членами суспільства й щасливих людей. Цією метою повинні постійно керуватися батьки в пошуку відповіді на незліченні проблемні ситуації.

Ключові поняття даної системи виховання - співробітництво, співучасть; творчий гнучкий підхід відносно різних дітей; емоційна чесність; атмосфера любові, заохочення, підбадьорення. Для досягнення позитивної поведінки дітей психологи радять батькам:

- використати спільні сімейні обговорення проблем і досягнень сім'ї;
- розпитувати дитини про її проблеми (замість пояснень і констатації), це сприяє розвитку навичок мислення й критики. Задавати питання дітям тільки при наявності справжнього інтересу до думки й почуттів дитини. Не можна задавати питання як «пастки», якщо батько заздалегідь знає відповідь;
- критикуючи дитину, краще використати Я-висловлювання: «Я помітив, що ти не почистив зуби. Давай зробимо це зараз»;

- давати дітям можливість вибору хоча б між двома прийнятними варіантами. У міру дорослішання дітей кількість альтернатив повинне збільшуватися;
- не змушувати або карати, а виховувати, дозволяючи дітям відчути природні або логічні наслідки їхніх учинків. Природні наслідки прості: якщо дитина коштує під дощем, він промокає; логічні наслідки вимагають втручання батьків: якщо дитина не кладе брудний одяг у кошик для білизни, батько нічого не говорить, але й не бере цей одяг;
- застосовувати некаральні методи корекції поведінки (тайм-аут, встановлення зв'язку «додаткова можливість - додаткова відповідальність», включення почуття гумору, заміна надмірної багатослівності на коректну дію).

Особливу увагу автори звертають на те, що негативна поведінка дітей є наслідком помилкових цілей, а типові труднощі при формуванні відповідальної поведінки - це ефективне завершення справ (дитина перебудовує поведінку, починає виконувати домовленості, але надовго його не вистачає) і адекватне відношення до зроблених помилок, переживання із цього приводу.

У США й в інших країнах популярна модель сімейного виховання Т. Гордона, що одержав назву «Тренінг ефективності батьків» (ТЭР). На її основі створені авторські варіанти психотренінгів, наприклад, американськими психологами Дж. Байярд і Р. Байярд, російськими - Ю. Б. Гиппенрейтер, В.Рахматшаєвої, які ми також будемо використати при описі даної моделі.

Основу поглядів Т. Гордона на сімейне виховання становить феноменологічна теорія особистості К.Роджерса, що вірив у споконвічну здатність людини до добра й досконалості. К. Роджерс стверджував, що людині властиві потреба позитивного відношення, що задовольняється, коли дитина зазнає схвалення й любов з боку навколишніх, і потреба самоповаги, що розвивається в міру задоволення першої потреби. Умовою здорового розвитку дитини є відсутність протиріччя між Я ідеальним (уявлення про те, як тебе люблять) і Я реальним (дійсним рівнем любові).

Найважливішими поняттями моделі сімейного виховання Роджерс вважав прояв щирих почуттів (і позитивних, і негативних)

всіма членами сім'ї; безумовне прийняття своїх почуттів і почуттів близьких; відданість своєму внутрішньому Я.

Основні ідеї виховання К. Роджерса.

- Батьківська любов має різні рівні - це любов-турбота про тілесне благополуччя дитини й любов-турбота стосовно його внутрішнього Я, до його здатності приймати індивідуальні рішення.
- Батьки повинні прагнути вплинути на цінності й переконання дітей, залишаючи за ними свободу вибору конкретних дій.
- Стиль спілкування в сім'ї повинен бути заснований на відкритості, волі, взаємоповага.
- Потрібно навчити дитини самостійно справлятися із проблемами, поступово передаючи йому відповідальність за пошук і ухвалення рішення.
- Батьки повинні навчитися приймати допомогу від дітей. На думку К.Роджерса, для позитивної взаємодії з

Дітьми батькам необхідні три основних уміння: чути, що дитина хоче сказати батькам; виражати власні думки й почуття доступно для розуміння дитини; благополучно розв'язувати спірні питання, так щоб результатами були задоволені обидві конфліктуючі сторони.

Методи й прийоми виховання, розроблені Т. Гордоном.

- Будь-яка проблема вирішується батьками разом з дітьми, це дозволяє уникнути примуса й народжує в дитини бажання й надалі брати участь у справах сім'ї. Вирішення проблеми відбувається поступово: орієнтується й визначається сама проблема; продумуються варіанти її вирішення; зважується кожний варіант; вибирається найбільш придатний, підшукуються способи вирішення проблеми; оцінюється можливість успіху.
- Найважливіше питання для визначення лінії батьківської поведінки - чия проблема? Варто проаналізувати, для кого рішення даної проблеми має безпосереднє значення - для батька або для дитини. Якщо проблема дитини, то він має право прийняти рішення й випробувати всі його наслідки, найближчі й віддалені.
- Метод моделювання - надання дитині зразка для наслідування в любові й турботі про своєму внутрішній Я. (Зверніть увагу: при подібності назви з методом соціально -когнітивного навчання, у цьому випадку мова йде про те, що змістом переносу повинна

стати не конкретна поведінка, а інтерес, турбота, увага до власного внутрішнього світу, які батько здійснює стосовно себе.)

- Заохочення, підтримка здатності дитини приймати самостійні рішення. Відмова від вимоги неухильного виконання своїх наставлянь дітьми.
- Рекомендується думати й говорити про своїх дітей у термінах конкретних особливостей і фактів їх поведінки, а не з погляду «перманентних» властивостей особистості, яким звичайно дається оцінка. Наприклад: «Джимми не привітався з моїм другом» замість «Джимми соромливий і нечемний»; «Кэти забула свої речі у вітальні» замість «Кэти неакуратна й неуважна до навколишнього».
- Реагувати на неприйнятне з батьківської точки зору поведінки дітей за допомогою Я-повідомлень, висловлень, що містять тільки вираження власних почуттів батька, але не обвинувачення, нотації, накази, попередження й т.п. Наприклад: «Я занадто утомився, щоб грати з тобою» замість «Ти просто нестерпна дитина»; «Щоб я міг почитати книгу, мені потрібна тиша» замість «Припини волати або підеш у свою кімнату».

Принципово важливі попередження стосуються неминучості наслідків застосування батьками сили у вигляді різних захисних реакцій дітей (відкрита непокора, мстивість, агресивність, відхід у себе, озлобленість, покірність, підлабузництво, неправда, некомунікабельність, уникнення й т.д.). Стратегія потурання також приводить до негативних результатів. Вибираючи стратегічно вірний шлях передачі відповідальності дитині батьки попереджають про специфічні труднощі й цей шлях, особливо його початкового етапу: прагнення до волі супроводжуються страхом перед нею, і часто діти йдуть на провокування негативної уваги батьків.

Реалізуючи систему виховання Т. Гордона в «Практичному керівництві для зневірених батьків», Р. і Дж. Байярд пропонують парадоксальний підхід до типових проблем підліткового віку, таким як пропуски школи, провали в навчанні, втечі з дому, неправда, неохайність, злочинство, «погані друзі» і т.д. На думку авторів, батько повинен зайнятися собою, звернутися до свого внутрішнього Я, ґрунтовно переглянути форми спілкування з підлітком, підвищити культуру спілкування, у тому числі мовного. Гордоновское напрямок зазнає критики за зайво оптимістичний

погляд на здатності людини, особливо дитини права надається самій вирішувати свої проблеми.

Ю. Б. Гіппенрейтер представила модифікацію моделі сімейного виховання Т. Гордона з урахуванням закономірностей психічного розвитку, відкритих у російській психології. «Уроки спілкування» батька з дитиною містять у собі такі теми: що таке безумовне прийняття, як можна й потрібно надавати допомогу дитині, як слухати дитину, як ставитися до почуттів батьків, як вирішувати конфлікти й підтримувати дисципліну.

Теорія сімейного виховання, розроблена Х. Джайноттом, орієнтована насамперед на практичну допомогу батькам, на вироблення їхньої впевненості у власних силах, він пропонує конкретні поради: як говорити з дітьми; коли хвалити й коли лаяти дитину; як привчити її до дисципліни й гігієни; як перебороти страхи дитини й т.д.

Центральні ідеї й ключові поняття моделі виховання Х.Джайнотта зводяться до наступного: найбільш повне пізнання дорослим самого себе, усвідомлення власних емоційних конфліктів; прийняття й схвальне відношення до особистості, почуттям дитини; сензитивність батьків до емоційних станів і переживань дитини, прагнення зрозуміти її.

Методи виховання, запропоновані Х. Джайноттом.

- Принципове заперечення універсальних методів виховання, готових формул реагування.
- Відточування комунікативних навичок і способів проникнення в почуття дитини.
- Послідовне й обґрунтоване визначення меж дозволеного в поведінці дитини.
- Відкрите й щіре вираження своїх почуттів, емоційних реакцій у відповідь на поведінку й учинки дітей.

В. Горяніна крок за кроком веде батьків від авторитарності як принципу виховання до довіри й взаєморозуміння, до відповідальної поведінки дітей. Ці щаблі «дорослішання» батьків зв'язуються насамперед з поглибленою особистісною роботою над собою.

Співзвучні ідеї висловлює А. Фромм: батько повинен контролювати в першу чергу власне поведінку; виховувати дитину, не придушуючи її особистість; прагнути зрозуміти причину

поведінки дитини; передати дитині переконання, що ми її любимо й готові допомогти.

Ключовими поняттями його моделі виховання є повага; близькість із батьками; прояв любові.

А. Фромм підкреслює важливість виховання в перші роки життя, він переконаний, що любов необхідна не тільки стосовно дитини, але й між іншими членами сім'ї.

Батькам він відводить у вихованні особливу роль - бути зразком чоловіка, формувати в хлопчиків чоловіче відношення до життя, але при цьому не висувати надмірних вимог.

Особливу увагу батьків автор звертає на необхідність фізичного контакту з дітьми (обійняти, поцілувати, поплескати по плечу); на безперервність у передачі дитині відчуття любові, симпатії, що вимагає зменшення дратівливості по дрібницях; на щире готовність ділитися з дітьми часом, знаннями, досвідом, а не «іти на жертви».

Головні ідеї сімейного психотерапевта В. Сатир пов'язані з розумінням сім'ї як центра формування нових людей, тому потрібно вчитися бути батьками. Ключові поняття, якими користується автор: сім'я вдала, успішна й проблемна; складність сімейної взаємодії; сімейна система відкрита і закрита; батько-лідер і батько-бос. На думку В. Сатир, батьківсько-дитячі відносини повинні будуватися за законами ефективного особистісного спілкування. Батько повинен бути не начальником, а лідером, що покликаний навчити дитини загальним способам самостійного вирішення проблем. Виховання повинне бути спрямоване на вироблення в дитини найцінніших інтелектуальних особистісних якостей: унікальності, сили, сексуальності, участі, доброти, реалістичності, відповідальності, самостійності, розважливості.

Підходи «Моральної психології й педагогіки» і виховання в православній сім'ї різночудно відрізняються від розглянутих вище. Тут не ставиться завдання розвинути які-небудь дивні здатності дітей - інтелектуальні або фізичні. У центрі уваги - цінності й ідеали дитини й інших членів сім'ї.

Лабораторія «Моральна психологія й педагогіка» А. Ц. Гармаєва виникла в 80-і рр. ХХ в. Ціль її діяльності - відродження сімейних традицій, зміцнення моральних принципів людського гуртожитку.

Пріоритет належить духовним цінностям, сімейним, а не суспільним проблемам. Головні достоїнства людини - проходження обов'язку й уміння допомогти тому, хто потребує підтримки.

Виховати душу дитини, на думку автора концепції, можна лише через «проживання», через особистий приклад батьків у повсякденному житті сім'ї. Самовиховання батьків, їхній духовний зріст - запорука успіху у вихованні дитини. Своєрідний понятійний апарат напрямку: благо, уклад, укладна й неукладна сім'я, таємна людина, проживання. Ієрархія сімейних відносин, повага до старших, дисципліна, слухняність і любов - основні складові «укладної» сім'ї, а егоїзм батьків - слідство проблем, що виникають у сім'ї. Автор пропонує системи занять, вправ, спрямованих на усвідомлення батьківського егоїзму й способи його подолання. Він також велике значення надає вагітності й родам, але акцент робиться на духовний зріст і самовдосконалення матері, її смиренність, лагідність, спокій. Пологи розглядаються як прояв щедрості або егоїзму матері, готовності або неготовності терпіти, переносити біль, думати насамперед про дитину.

Виховні прийоми прості - це процес життя в гармонічній, правильно організованій сім'ї, спільне вирішення найважливіших питань на сімейних радах, співучасть у суспільно корисній праці, наприклад по відновленню церков. Фізичному розвитку дітей приділяється підпорядковане значення як умінню переносити «тілесний дискомфорт». Правила батьківської поведінки нечисленні: десяти секундна пауза перед тим, як зробити дитині зауваження; триденна пауза після зауваження, перед тим як продовжити розмову на цю тему (або відмовитися від нього); і терпіння, терпіння, терпіння.

Православна сім'я будується на християнських принципах. Шлюб, шлюб - це насамперед мученицький подвиг кожного зі членів союзу. Тяготи чоловіка й дружини збільшуються з появою дітей. Однак таїнство шлюбу обіцяє торжество добра. Чоловікові й дружині уготовані різні ролі в сім'ї, це дві половинки одного цілого зі своїми достоїнствами. Голова сім'ї - чоловік, батько, він усвідомлює свою відповідальність за сім'ю перед Богом. Друга роль приділяється дружині. Цінність жінки - у її сердечності, чуйності, гнучкості розуму, покірності. Ціль сім'ї - народження й виховання дітей; ніякі успіхи батьків у професійній діяльності не

спокуюють гріхів у вихованні власних дітей. Досконале дитя тільки від досконалого шлюбу.

Головні засоби виховання - молитва й приклад батьків, їх внутрішнє духовне життя, подолання індивідуалізму, себелюбності, «поглиблене духовне життя кожного, робота над собою, ходіння перед Богом». Основні виховні зусилля спрямовані на стан душі дітей, їхнє вміння жити добродісно й скромно.

Отже, розглянувши «ідеальні» моделі взаємодії поколінь батьків і дітей у сім'ї, узагальнимо деякі основні положення.

Проблема сімейного виховання дітей у різних авторів здобуває різне звучання. Це може бути проблема батьківсько-дитячих відносин, коли на першому місці - особистість дитини, впливи, випробовувані нею, внутрішні переживання й «характерообразучі» наслідки. В інших випадках у центрі уваги дослідника - фігура батьків, їх провідна роль у взаємодії, труднощі, які в них виникають.

В «психоаналітичних» і «бихевіористичних» моделях дитина представляється скоріше як об'єкт додатка батьківських зусиль, як істота, яку потрібно соціалізувати, дисциплінувати, адаптувати до життя в суспільстві. «Гуманістична» модель має на увазі насамперед допомога батьків в індивідуальному становленні дитини. Тому вітається прагнення батьків до емоційної близькості, розумінню, чуйності у відносинах з дітьми. Виховання розглядається як взаємодія, спільна, загальна, взаємна діяльність по зміні обставин життя, власної особистості і як наслідок особистості іншої людини. Стаючи вихователем, батько повинен почати із себе, зі зміни свого сприйняття дитини як недосконалого «начерку» людини. Тільки поважне, довірче, але покладаюче певну міру відповідальності виховання може привести до оптимального формування особистості дитини.

І закордонні, і вітчизняні автори активно призивають до педагогічної освіти, вихованню батьків. Книги, посібники, керівництва «для зневірених» або просто, батьків, що замислюються, містять рекомендації, яким повинні бути батьки, але й пропонують способи, прийоми особистісного самовдосконалення

Тема 6. Батьківське ставлення до дитини: визначення, типи, вплив на психічний розвиток

6.1. Психологічні механізми впливу батьків на особистість дитини

В сучасній вітчизняній та закордонній психологічній літературі існують дві тенденції розгляду дитяче-батьківських взаємостосунків. З одного боку, батьківство розглядається в межах діади «мати-дитина», з іншого боку, за допомогою терміну «батьківство», що поєднує поняття материнство й батьківство. «Батьківство» розглядається як інтегральне психологічне утворення особистості, що містить такі категорії: ціннісні орієнтації батьків (сімейні цінності), батьківські настановлення й очікування, батьківські позиції, батьківські взаємостосунки, батьківські почуття, батьківська відповідальність і стиль сімейного виховання, сімейні ролі дитини, типи позитивного й помилкового батьківського авторитету. (Овчарова Р.В., Цветкова Н.А.). Зв'язок між ними здійснюється через когнітивну, емоційну, поведінкову складову, які є психологічними формами прояву батьківства.

Батьківські цінності реалізуються у спрямованості особистості батьків (матері, батька) й спрямованості їх поведінки (О.А.Карабанова, Є.І.Захарова).

Батьківські настановлення й очікування містять три рівня презентації і проявляються у репродуктивних настановленнях, настановленнях й очікуваннях у дитячо-батьківських стосунках, настановлення й очікуваннях по відношенню до образу власної дитини або дітей. (О.Б.Альошина, Л.Я.Гозман). Тобто, в цілому, вони є настановленнями на цілі й засоби діяльності в області батьківства й реалізуються у репродуктивній поведінці, взаємостосунках з партнером з приводу виховання дітей, у батьківських стосунках, стилі сімейного виховання.

Батьківське ставлення реалізується у підтримці контакту з дитиною, у формах контролю над дитиною, у цілеспрямованому вихованні взаємостосунками. (А.Варга). Поняття батьківське ставлення має найбільш загальний характер і вказує на взаємний зв'язок і взаємозалежність батьків і дитини. Батьківське ставлення

містить у собі суб'єктивно-оцінне, свідоме-виборче уявлення про дитину, що визначає особливості батьківського сприйняття, спосіб спілкування з дитиною, характер прийомів впливу на неї.

Батьківськи почуття – особлива група почуттів, що займає особливе місце за значимістю в житті людини серед інших емоційних зв'язків. Зміст батьківських почуттів як і батьківського ставлення є амбівалентним й заперечливим.

Батьківськи позиції – являють собою реальну спрямованість взаємодії з дитиною, в основі якої полягає свідомо або несвідомо оцінка дитини. Батьківські позиції реалізуються у рухомих комунікативних позиціях, прогностичній здатності батьків будувати взаємостосунки з дитиною. Поняття батьківська позиція й батьківські настановлення часто в літературі використовуються як синоніми батьківського ставлення, але відрізняються ступенем усвідомленості. Батьківська позиція скоріше зв'язується зі свідомо прийнятими поглядами, намірами; настановлення – поняття іншого порядку.

Батьківська відповідальність – це відповідальність за дитину перед соціумом і перед власною совістю. Стилі сімейного виховання – висловлюють взаємодію вищеперерахованих компонентів, що проявляються безпосередньо.

Для визначення механізмів впливу батьків на особистість дитини можна використати схему стилів сімейного виховання американського психолога Ерла Счіфера. Він пропонував оцінювати позиції дитини на перетині двох полярних осей координат. На осі Автономія – Контроль фіксується ступінь свободи дитини в сім'ї: право вирішувати свої проблеми самостійно чи за допомогою батьків або відсутність будь-яких прав, жорстокий контроль з боку поведінки батьків. Ступінь задоволення у відчутті любові, прихильності, емоційного прийняття іншими Е.Счіфер пропонував оцінювати в континуумі Любов-Ворожість. (рис.1). Двомірною оцінкою стилю виховання, тобто оцінкою статусу дитини на двох осях одночасно, на думку багатьох психологів, може слугувати ключем до розгадки багатьох характерологічних особливостей людини, передусім образу Я – відчуття нею самоцінності, впевненості у собі, здатності виявляти наполегливість та віру у власні сили в досягненні мети.

Перетини двох вимірів батьківського ставлення (любові-

нелюбові та автономії-залежності) утворюють, згідно Е.Счіфером, 4 основні поля виховання: демократичне (любовь-автономії); гіперопіки (любові-залежності); авторитарне (нелюбові-залежності) та ігноруюче (нелюбові-автономії). Високі бали за кожною із цих координат (більше 60 позначок) свідчать про домінуючі стилі виховання в сім'ї: демократичний, гіперопіка, авторитарний та ігноруючий.

Специфічну роль у ментальності українців відіграє архетип Матері. Емоційна залежність від матері, неаперечне прийняття її розпоряджень зберігається впродовж усього людського життя і навіть після її смерті. Цей невидимий зв'язок із матір'ю сильніше виявляється у синів. Звертання за порадою до матері дорослих її дітей, з приводу різних життєвих обставин є типовим в українській народній творчості, особистісні думки, переживання, спогади, майбутнє настільки часто пов'язані з її образом, що це дало науковцям привід стверджувати про наявність комплексу матері. (Говорун, Кікінеджди)

В концепції А.Я. Варги розглянуті чотири типи батьківського ставлення: приймаюче-авторитарне, відштовхуюче з явищем інфантилізму, симбіотичне й симбіотичне—авторитарне. Перший тип батьківського відношення характерний для суб'єктивно благополучних батьків. Батьки розуміють дитину й погоджуються з нею. Приймають дитину й не вимагають соціальних успіхів. Другий тип батьківського відношення характерний для батьків, які низько оцінюють свою дитину, її індивідуально-особистісні властивості, приписують їй соціально бажані риси й схильності.

Симбіоз (надмірна емоційна близькість), авторитарність – батьки приймають дитину, але вимагають соціальних успіхів, емоційне відкидання - «маленький невдаха»- батьки низько оцінюють індивідуально-особистісні властивості, приписують дитині соціально небажані риси і схильності.

Підтримка, дозвіл; пристосування до потреб дитини; формальне почуття обов'язку при відсутності справжнього інтересу до дитини; непослідовна поведінка (В.Н.Дружинін, 1996).

Співробітництво, ізоляція, суперництво, псевдоспівробітництво.

В російській літературі педагогічної спрямованості, присвяченій ролі дитяче-батьківських взаємостосунків у формуванні особистості дитини, найбільш відома робота О.С.Макаренка. Автор виділяє наступні типи хибного батьківського авторитету: Авторитет придушення, відстані, педантизму, резонерства, підкупу. В якості сприятливих - авторитет любові, доброти, поваги.

Позиції-шаблони, що калічать сімейні, у тому числі й батьківсько-дитячі відносини: запобігливий «миротворець»; «обвинувач»; розважливий «комп'ютер»; спантеличений, «відвлікаючийся».

Позитивна модель поведінки - гнучка, або врівноважена, де різні прийоми використовуються не автоматично, а свідомо, з урахуванням наслідків своїх дій (В. Сатір, 2000).

Характер і ступінь впливу на дитину визначає безліч окремих факторів і насамперед особистість самих батьків як суб'єкту взаємодії: стать (та ж, що й у дитини, або протилежна); вік (молода, неповнолітня мати, літній батько, батько пізньої дитини); темперамент і особливості характеру батька (активний, нетерплячий, запальний, владний, поблажливий, недбалий, стриманий і ін.); релігійність; національно-культурна приналежність (європейська, англійська, німецька, японська, американська й інша моделі виховання); соціальний стан; професійна приналежність; рівень загальної й педагогічної культури.

З огляду на взаємозалежність відносин у сім'ї, їх описують через ті ролі, які виконує дитина. На думку А. С. Спиваковської, роль дитини можна чітко виділити в дисгармонійній сім'ї, де ставляться друг до друга шаблонно, стереотипно, роками зберігаючи ригідні взаємостосунки. Роль - це набір шаблонів поведінки стосовно дитини в сім'ї, сполучення почуттів, очікувань, дій, оцінок, адресованих дитині дорослими.

Найбільш типові чотири ролі: «козел відпущення», «мазунчик», «примиритель», «бебі».

«Козел відпущення» - це об'єкт для прояву взаємного невдоволення батьків. «Мазунчик» заповнює емоційний вакуум у подружніх відносинах, турбота й любов до нього надмірно перебільшені. Навпаки, при сильній близькості чоловіка й жінки

один до одного дитина раз і назавжди залишається в сім'ї тільки дитиною, «бебі» з дуже обмеженими правами. «Примиритель» змушений відігравати роль дорослого, регулювати й усувати подружні конфлікти, і в такий спосіб займає найважливіше місце в структурі сім'ї.

Виділяються й інші ролі: «дитина-тягар»; «дитина-раб», «дитина-коханець» (самотня, як правило, мати наполягає на «відносинах для двох», закріпачує дитину в узах своєї любові); «дитина як зброя» у боротьбі із чоловіком; дитина - «замістник чоловіка» (від неї вимагають постійної уваги, турботи, бути поруч і ділитися своїм особистим життям, обмежують контакти з однолітками) (Е.Т.Столін, В.В.Столін, В.Н.Дружинін).

Порушення сімейного середовища, сімейної атмосфери можна класифікувати з погляду задоволення найважливіших, на думку З. Матейчека, людських потреб - в активному контакті із середовищем і в активному контролі зовнішньої дійсності. Оточення в крайніх варіантах може бути зайво стійким або гранично мінливим; при цьому параметри контролю варіюють від відособленості до залежності.

1. Ультрастійке, емоційно байдуже середовище формує соціальну гіпоактивність: пасивність, незацікавленість, аутизацію, затримку мовного й психічного розвитку.
2. Мінливе емоційно байдуже середовище провокує гіперактивність: занепокоєння, незосередженість, нерівномірність, запізнювання психічного розвитку.
3. Ультрастійке середовище в сполученні з емоційною залежністю спричиняють виборчу гіперактивність, спрямовану на одну людину, часто у вигляді поведінкових провокацій.
4. Мінливе середовище, емоційна залежність розвивають загальну соціальну гіперактивність, поверховість контактів і почуттів дитини.

Подібна модель соціального середовища використовується для інтерпретації порушень виховання в дитячих домах і в сім'ях.

Виділяють також три спектри відносин, що становлять любов батьків до своєї дитини: *симпатія-антипатія, повага-зневага, близькість-дальність* (А. С. Співаковська). Сполучення цих аспектів відносин дозволяє описати деякі типи батьківської любові:

Діюча любов (симпатія, повага, близькість). Формула батьківського сімейного виховання така: «Хочу, щоб моя дитина була щаслива, і буду допомагати їй в цьому».

Відсторонена любов (симпатія, повага, але більша дистанція з дитиною). «Погляньте, який у мене прекрасна дитина, нажаль, в мене не так багато часу для спілкування з нею».

Діюча жалість (симпатія, близькість, але відсутність поваги). «Моя дитина не така, як всі. Хоча моя дитина недостатньо розумна й фізично розвинена, але однаково це моя дитина і я її люблю».

Любов за типом поблажливого відсторонення (симпатія, неповага, більша міжособистісна дистанція). «Не можна звинувачувати мою дитину в тім, що він недостатньо розумний і фізично розвинений».

Знехтування (антипатія, неповага, більша міжособистісна дистанція). «Ця дитина викликає в мене неприємні почуття й небажання мати з нею справ».

Презирство (антипатія, неповага, мала міжособистісна дистанція). «Я мучуся, безмежно страждаю тому, що моя дитина така нерозвинена, нерозумна, вперта, боягузлива, неприємна іншим людям».

Переслідування (антипатія, неповага, близькість). «Моя дитина негідник, і я доведу їй це!»

Відмова (антипатія, більша міжособистісна дистанція). «Я не хочу мати справи із цим негідником».

Оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом головним вимогам: *адекватності, гнучкості й прогностичності*.

Адекватність позиції дорослого ґрунтується на реальній точній оцінці особливостей своєї дитини, на вмінні побачити, зрозуміти й поважати її індивідуальність. Батьки не повинні концентруватися тільки на тім, чого вони хочуть в принципі домогтися від своєї дитини; знання й урахування можливостей і схильностей дитини - найважливіша умова успішності розвитку.

Гнучкість батьківської позиції розглядається як готовність і здатність до зміни стилю спілкування, засобів впливу на дитину в зв'язку з віковими змінами й соціальною ситуацією розвитку дитини, а також умовами життя родини. Стереотипна, незмінна

батьківська позиція веде до бар'єрів спілкування, спалахам неслухняності, бунту й протесту у відповідь на будь-які вимоги.

Прогностичність позиції виражається в орієнтації на «зону найближчого розвитку» дитини й на задачі завтрашнього дня. Це випереджальна ініціатива дорослого, спрямована на зміну загального підходу до дитини з урахуванням перспектив її розвитку.

6.2. Типи і стилі сімейного виховання

Одним з основних психолого-педагогічних понять для виділення різних типів сімейного виховання є стиль батьківського ставлення, або стиль виховання. Як соціально-психологічне поняття, стиль позначає сукупність способів і прийомів спілкування стосовно партнера. Розрізняють загальний, характерний і конкретний стилі спілкування. У якості детермінант стилю спілкування виступають спрямованість особистості як узагальнена, відносно стійка мотиваційна тенденція; позиція, зайнята стосовно партнера спілкування, і параметри ситуації спілкування.

Поняття „стиль сімейного виховання” належить у психологічній літературі до широкого та багатозначного понятійного апарату дитячо-батьківських взаємин. Під стилем сімейного виховання розуміється багатомірне утворення, яке включає ставлення батьків до дитини та переживання цього ставлення (емоційний компонент), особливості сприйняття та розуміння характеру дитини (когнітивний компонент), поведінкові стереотипи, які практикуються відносно дитини (поведінковий компонент). Емоційний компонент дослідники вважають найважливішим, визначаючим (А.Я.Варга, О.В.Буренкова та ін.). Батьківський стиль - це узагальнені, характерні, ситуаційно неспецифічні способи спілкування даного батька з даною дитиною, це образ дій стосовно дитини.

Найчастіше в психолого-педагогічних дослідженнях для визначення, аналізу батьківського ставлення використовуються два критерії: ступінь емоційної близькості, теплоти батьків до дитини (любов, прийняття, тепло або емоційне відкидання, холодність) і ступінь контролю за її поведінкою (висока - з більшою кількістю

обмежень, заборон; низька - з мінімальними заборонними тенденціями).

Більш точно охарактеризувати батьківське ставлення й відповідну поведінку дозволяє урахування сполучення крайніх варіантів прояву цих факторів (критеріїв). Виділяються чотири типи виховання (Г.Крайг, 2000).

Авторитетний - теплі відносини, високий рівень контролю.

Авторитарний - холодні відносини, високий рівень контролю.

Ліберальний - теплі відносини, низький рівень контролю.

Індиферентний - холодні відносини, низький рівень контролю.

В клінічній літературі описано велику кількість феноменологій батьківських ставлень, стилей виховання, а також наслідків – формування індивідуальних особливостей дитини в межах нормальної й девіантної поведінки. Найбільше активно проблема зв'язку стилів виховання, порушень батьківського ставлення відхилень у психічному розвитку й навіть здоров'я дітей досліджується із клініко-психологічних позицій. визначений ряд параметрів виховного процесу (А.И.Захаров, 1982).

1. Інтенсивність емоційного контакту батьків стосовно дітей: гіперопіка, опіка, прийняття, неприйняття.
2. Параметр контролю: дозвільний, що допускає, ситуативний, обмежувальний.
3. Послідовність - непослідовність.
4. Афективна стійкість - нестійкість.
5. Тривожність - нетривожність.

Різні сполучення цих параметрів виховання співвідносяться з різними видами неврозів у дітей. Наприклад, обмеженість, афективна нестійкість із боку батьків приводять до розвитку в дитини неврозу страху. Надприйняття, «дозволеність», непослідовність - до розвитку істеричного неврозу. Виражене обмеження - до неврозу нав'язливих станів. Визначити тип виховного процесу допомагають характерні риси кожного з цих параметрів (Е. Г. Ейдемільлер, 1996):

- рівень протекції - міра зайнятості батьків вихованням, оцінка того, скільки сил, часу, уваги приділяють батьки дитині;
- повнота задоволення потреб (матеріально-побутових і духовних);
- ступінь пред'явлення вимог - кількість і якість обов'язків дитини;

- ступінь заборон - міра самостійності дитини, можливість самому вибрати спосіб поведінки;
- строгість санкцій - прихильність батьків до покарань як прийому виховання;
- стійкість стилю виховання - виразність коливань, . різкості зміни прийомів виховання.

За допомогою розробленого Э. Г. Эйдемільером опитувальника «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) можна встановити типи негармонійного сімейного виховання:

1. *Потураюча гіперпротекція* - батьки ігнорують дорослішання дітей, стимулюють збереження таких якостей як непосредність й наївність. Для таких батьків підліток все ще «маленька дитина», вони прагнуть звільнити його від всіляких труднощів, потурають його бажанням, пишуться й захоплюються його мінімальними успіхами.
2. *Домінуюча гіперпротекція* – проявляється у підвищеному вияву уваги до дитини, черезмірному піклуванні про неї та контролі за поведінкою дитини, наслідком цього є зниження почуття відповідальності й самостійності дитини.
3. *Підвищена моральна відповідальність* – до дитини пред'являються вимоги, що не відповідають її віку, можливостям, на підлітка батьки покладають відповідальність за життя й благополуччя дорослих, очікують від нього великих успіхів в житті – все це, звичайно, сполучається з ігноруванням власних потреб дитини, її інтересів, недостатньою увагою до її психофізіологічних особливостей. Підлітки з психостенічною й сензитивною акцентуаціями, як правило, не витримують такої відповідальності, як наслідок, це призводить до obsesивно-фобічних невротичних реакцій або декомпенсації за психостенічним типом.
4. *Емоційне знехтування дитиною* – дитина батьків обтяжує, потреби дитини ігноруються. Нерідко підлітку нав'язують роль «невиправного», «хулігана», «психа» тощо. Дитина відчуває себе перешкодою в житті батьків, що установлюють велику дистанцію у взаємостосунках з нею
5. *Жорстоке поводження* – потреби дитини не задовільнюються, їх позбавляють задоволень, карають, б'ють тощо.

6. *Гігієнопротекція* – характеризується недостатністю опіки, контролю, слабкістю, та незрілістю батьківських почуттів. Зовнішньо це виявляється у поверховій зацікавленості до справ дитини, контроль і опіка носять суто формальний характер.

Окрім того, автори виділили відхилення в стилі батьківського виховання:

- Перевага жіночих якостей
- Перевага чоловічих якостей
- Перевага дитячих якостей
- Поширення сфери батьківських почуттів
- Страх втрати дитини
- Нерозвиненість батьківських почуттів
- Проекція власних неажаних якостей
- Перенесення конфлікту між подружжям у сферу виховання

Причини сімейних конфліктів між підлітками і батьками:

- ✓ нестійкість батьківського ставлення (постійна зміна критеріїв оцінки дитини);
- ✓ гіперопіка; неповага прав на самостійність (тотальність вказівок і контролю);
- ✓ батьківський авторитет (прагнення домогтися свого в конфлікті за будь-яку ціну).

Сучасні батьки повинні мати найважливішу здатність до рефлексії зважаючи на індивідуальні й вікові особливості дитини, готовність до свідомого пошуку найбільш ефективного стилю його індивідуального виховання. В наш час існує багато можливостей навчатися й виробляти власний неповторний стиль сімейного виховання. Отже, розвинена форма батьківства характеризується відносною стійкістю і стабільністю й реалізується в узгодженості уявлень подружжя про батьківство, комплементарності динамічних проявів батьківства. Вона включає сімейні (батьківські) цінності, установки й очікування, ставлення й почуття, позиції, відповідальність, стиль сімейного виховання, що реалізуються на когнітивному, емоційному й поведінковому рівнях.

Тема 7. Сімейні міфи та сімейні історії

7.1. Сімейні міфи, історії, легенди – співвідношення понять

Проблема батьків та дітей відома з давніх часів і досі існує практично в кожній родині. Батьки зазвичай вважають, що краще всіх знають що добре, а що погано, виходячи із власного досвіду. Але ті правила, що спрацьовували у батьківській сім'ї не завжди кращий варіант для дитини, а тим більше для власної сім'ї, яку вона створить у майбутньому. «Я тобі тільки найкращого бажаю» - часто говорить мати доньці, яка з нею категорично не погоджується.

Для аналізу еволюційних процесів сімейної системи використовують наступні поняття: сімейний міф, сімейна історія, життєвий цикл сім'ї, сімейна легенда.

Сімейні міфи це сукупність інтегрованих переконань, які поділяються всіма членами сім'ї, поєднують їх і відповідають на запитання «Хто ми?». Ці переконання стосуються взаємостосунків і не піддаються сумнівам з боку тих, хто залучений до сім'ї, незважаючи на наявність викривлень, які вони можуть містити. Згідно системного підходу, міфи або легенди – це гомеостатичний механізм, що має на меті підтримку «стійкого стану».

Сімейна історія – поняття, що стосується історичного контексту сім'ї й описує хронологію значимих подій життя сім'ї у продовж декількох поколінь. Е.Г.Ейдеміллер (1993) для роботи з сімейною історією ввів термін «тема», під яким розумів специфічну, емоційну проблему, навколо якої формується конфлікт у сім'ї, що періодично повторюється. *Тема* визначає спосіб організації життєвих подій і ззовнішньо проявляється у стереотипах поведінки, які відтворюються з покоління в покоління. М.Боуен встановив, що в сім'ї із покоління в покоління спостерігається накопичення й передача дисфункціональних паттернів, що може виявитися причиною індивідуальних утруднень у членів сім'ї. Ці спостереження закріпилися у його концепції трансмісії.

Сімейна легенда існує для обґрунтування стійкості взаємостосунків і захищає індивідуума від критичної оцінки

реальності. Інтерпретації окремих подій, що викривляють реальні факти сімейної історії, дозволяють підтримувати міф про сімейне благополуччя. На відміну від сімейного міфу сімейна легенда усвідомлюється як неправда, викривлення інформації (наприклад, легенда про подружню вірність при наявності зради, легенда про природю смерть суїциданта тощо), але з часом сімейна легенда можестати частиною сімейного міфу.

Згідно В.Сатір, сімейні порушення – це наслідок існуючих міфів, що утримують життя сім'ї у визначених межах. Міфи нерідко мають чіткий зв'язок з культуральними міфами, наприклад, як уявлення про шлюб і сімейне життя, що відображаються по телебаченню, у фільмах, літературі тощо.

Найбільш розповсюдженими є міфи:

- Щасливе подружжя не сперечається, більшість людей знаходять задоволення своїх потреб в системі своєї сім'ї;
- Просторова близькість необхідна для згуртованості сім'ї. Цей міф утворює проблеми у тих випадках, коли відсутність якого-небудь члена сім'ї є неминучою, наприклад, у випадку укладання шлюбу, смерті, вступу дітей в навчальні заклади тощо;
- В благополучних сім'ях подружжя завжди все розповідає один одному;
- Люди, що по-справжньому кохають один одного, повинні знати про всі бажання і потреби партнера
- Поява дитини, любовного зв'язку або розлучення вирішить усі проблеми.

Більш тісний зв'язок з сімейними дисфункціями мають «родові» легенди. Наприклад:

- ✓ Всі наші діти отримують гарні оцінки у школі
- ✓ Жінки в нашій родині трошки несповна розуму
- ✓ Наша родина завжди багато працює, а інші, скоріш за все, завжди отримують грошову допомогу

Іншими прикладами сімейних міфів можуть бути: «Мати – хвора людина», «Я зичу вам лише добра», «Петро – просто дитина» тощо.

Кратохвіл відносить до міфів подружнього життя уявлення про те, що коли щось не в порядку, то в цьому винний один із подружжя:

«Це твоя помилка» або «Як би ти змінився, все було б в порядку» (Кратохвіл С., 1991) Міф містить в собі знання про те, що прийнято в сім'ї, про що можна розмірковувати, про що розмовляти, що обговорювати, цінити. Формула міфа «ми – це...». Міф існує в кожній сім'ї, але в звичайному житті, це знання неконкретне, розмите, неструктуроване і дуже рідко використовується.

Міф стає необхідним, коли межі сім'ї знаходяться під загрозою. Це трапляється в тих випадках, коли стороння людина входить в сім'ю, сім'я змінює соціальне оточення або в моменти якихось серйозних змін. Сімейний міф, також, проявляється у випадках сімейної дисфункції. Жорстка сімейна ідентичність, що виражена в міфі, поряд з симптоматичною поведінкою ідентифікованого пацієнта, це самий потужний засіб підтримання патологічного гомеостазу сімейної системи. Під час психологічної роботи з сім'єю, консультації або психокорекційної роботи, психотерапії психолог повинен визначити сімейний міф, тому що саме він відповідає за сімейну дисфункцію. Для змін в сімейній системі його необхідно виявити й представити сім'ї.

Перші сімейні міфи були описані «міланською групою» італійських системних психотерапевтів Мара Сельвіні Палаццолі, Джуліана Пратта, Джанфранко Чеккін і Луїджі Босколо – у книзі «Парадокс й контрпарадокс». (Selvini Palazzoli M., Boscolo L., Cecchin G., Pratta G. 1978). Ми зупинимося на деяких найбільш поширених сімейних міфах:

1. Ми – дружня сім'я ("Один за всіх та всі за одного"). В дружній сім'ї не може існувати відкритих конфліктів, особливо в присутності дітей. Сварки за межі сім'ї не виносяться ніколи. Стосунки не з'ясовуються, всі конфлікти залагоджуються. Прийнято відчувати любов, ніжність, жалість й вдячність. Інші почуття – образа, гнів, розчарування, тощо – витясняються або ігноруються. Остальні чувства - обида, гнев, разочарование и пр. - игнорируются или вытесняются. Проблеми починаються в той момент, коли хто-небудь виявляється нездатним ігнорувати свої нормальні й неминучі негативні почуття до родичів. игнорировать свои нормальные и неизбежные отрицательные чувства к родственникам. В системній психотерапії він стає ідентифікованим пацієнтом. Тривожно-депривні розлади, агресивна поведінка, анорексія – типові проблеми «дружньої родини».

В книзі італійських психотерапевтів йдеться про виникнення й розвиток міфу, а також про сімейну дисфункцію, що спостерігалася у сім'ї. Сім'я орендарів-фермерів, яка мешкала й працювала на фермі у центральній Італії. (Приклад наведений з підручника А.Варги).

Сім'я була згуртованою. Зрозуміло, що єдність була необхідною заради виживання у сільських умовах. В єдності сила. «Сім'я вважалася єдиною гарантією виживання й збереження гідності. Піти з сім'ї було рівно емігрувати... Це значило відсутність допомоги у випадку хвороби або невдач». Ранні шлюби дуже заохочувалися, тому що в сім'ї з'являлися нові працівники. Старші сини одружилися на сільських дівчинах. Молодший син ще не був одружений на момент початку другої світової війни. Він пішов на фронт, а після війни одружився на міській дівчині й привіз її у батьківський будинок. Зрозуміло, що для жінки цінність цього шлюбу була досить великою – після війни чоловіків залишилося мало. Для неї дуже важливим було, щоб сім'я чоловіка її прийняла. Вона стала ідеальною невісткою – у неї склалися гарні взаємовідносини зі всіма членами сім'ї, вона їм всім дуже багато допомагала. Вона стала рупором цієї сімейної єдності. Вперше, знання про те, «хто ми є», вербально сформульовано: «Ми всі – дуже дружня сім'я». Тим часом помирають батьки, життя «на землі» стає неприбутковим, важким і брати зі своїми сім'ями переїжджають у місто. Вони починають там будівельний бізнес, справи йдуть дуже добре. Вони оселяються в одному будинку. Як і раніше, всі члени сім'ї розуміють, що в єдності сила і мешкають всі разом. І, як і раніше, визначають себе як дружню сім'ю. справи йдуть добре, і з часом, вони переїжджають в інший район але в більший будинок. Там, у кожній сім'ї власна велика квартира. Але двері не зачиняються, і єдність, ця «дружба» продовжується. Підрастають діти – двоюрідні брати й сестри. Сім'я очікує, що всі вони будуть дружити один з одним і любити один одного. В сім'ї не порівнюють й не виділяють дітей, всі діти їх клану, діти одного – діти усіх. Ідентифікованим пацієнтом в цій великій системі була молодша дочка молодшого брата дівчина 14 років, у неї була нервова анорексія.

«Міланці» працювали з цією сім'єю. На прийомі всі розмови клієнтів були про те, які вони всі гарні родичи і як вони всі

дружньо мешкають і як всі діти – двоюрідні брати й сестри – дружать між собою. Про дочку, що захворіла відомо, що вона сама красива, «наша красавиця» - вони про неї так говорили. Далі стало з'ясовуватися, що ідентифікована пацієнтка дуже багато часу проводить з кузиною, що за віком була майже така сама. При цьому увагу привернула її незвичайна поведінка: коли вся сім'я кудись збирається разом, вона йде начебто без бажання. Далі виявилось, що між кузинами діється щось незрозуміле. В їх спілкуванні було щось, що змістовно не співпадало з сімейним міфом, тобто двоюрідна сестра пацієнтки здійснювала різні недружні вчинки по відношенню до своєї кузини – насміхалася, поводитися неприємним для неї чином. Неподобство цих вчинків мали змогу зрозуміти тільки психотерапевти, тому що вони не були залучені до цього міфу і не були залучені до цієї сімейної системи. В середині системи все, що здійснювалося пояснювалося любов'ю і дружбою. Все, що ділося серед дівчат, звичайно осмислювалося пацієнткою в термінах любові і дружби, а відчувала вона щось зовсім протилежне те, що не відповідало цьому осмисленню. Їй було недобре зі своєю кузиною, яку вона в принципі повинна була любити, але любові не відчувала. Оскільки вона знаходилася всередині цього міфу і знала, що всі вчинки здійснюються з любов'ю, дівчина зробила висновок, що неправильно відчуває, неправильно розуміє, вона – неадекватна. Правило міфу "Ми - дружня сім'я" полягає у тому, що одичів – сам поганий. Засіб самопокарання знайшов свій вираз у симптоматиці. хто погано думає про родичів – сам поганий. Засіб самопокарання знайшов свій вираз у симптоматиці.

"Дружня сім'я" - миф, характерний для сімей, що пережили багато втрат, для сімей, які мешкають у діаспорі. Для «дружньої родини» характерні труднощі сепарації підлітків від батьків. Діти в таких сім'ях часто включені до обслуговування психологічних потреб своїх батьків й тому не можуть розпочати жити своїм власним життям. Стратегія роботи з міфом «Ми – дружня сім'я» часто полягає у зміні меж підсистем у сім'ї. Також, необхідно використання спеціальних технік і процедур, щоб негативні почуття для яких не має місця в «дружній сім'ї» були проговорені й прийняті. В «дружній сім'ї» зазвичай не виокремлюється подружня підсистема. Діти, батьки – всі разом, підсистеми не

визнавчені. Подружжю рекомендують один раз на тиждень проводити одну добу поза домом і без дітей

2. "Ми - герої".

Зазвичай, в таких сім'ях зберігають розповіді про героїчні вчинки прашурів: там зустрічаються більшовики, партизани, люди, що пережили голод, репресії, виростили дітей у важких умовах, тобто подолали серйозні перешкоди й добилися високіх результатів. Цей міф закликає до визначених стандартів відчуття й світорозуміння. Там, де є герой, там не має радощів – є щастя, не має любові – є безмежна пристрасть, не має життя – є доля, не має печалі – є трагедія. В сім'ї «героїв» часто можна зустріти хронічні захворювання, вони ніколи не звертаються до лікарів. В їх житті і так багато проблем. У «героїв» завжди високий стандарт досягнень, вони принципові люди.

Ще один приклад, наведений А. Варгою. Ідентифікований пацієнт – дівчина, що здійснила спробу суїциду після сварки з матір'ю. Зрозуміти цю ситуацію було неможливо, тому що привід для суїциду був досить дивним, це була не єдина й навіть не перша сварка. Потрібно відмітити, що сім'я ця – угорська, а супервізором цього випадку був один із вчителів А. Варги - Ренос Пападопулос, саме цей випадок він описав. Він був грек-кіпріот, навчався в Угорщині, а потім працював у Південній Африці, Англії, був запрошений своїми угорськими колегами на супервізію, тому що улодуже важливим впоратись і швидко надати допомогу. Це була сім'я дуже високих партійних функціонерів. Якби психотерапія виявилася ефективною, була б можливість отримати велике фінансування й соціальне визнання. Виявилось, що у батьків видатне минуле. Вони ще молодятами під час другої світової війни були в партизанах, одружилися, народили дітей (в 60-ті роки) і тепер займали високе державне становище. Міф цієї сім'ї - "Ми - сім'я героїв".

"Героїчний" міф висуває суворі вимоги до світосприйняття й почуттів людей. Герої існують за високими жанрами трагедії або епосу. В комедії вони не зустрічаються. Героям притаманне випробовувати дуже сильні почуття. Не кохання, а вітчайдушна пристрасть, не сум, а нестерпне горе. Саме тому для сім'ї вчинок дочки виявився природнім – посварилася з матір'ю, горе стало нестерпним, вона намагалася вкоротити собі вік. Сім'я, власне, не

звернулася за психологічною допомогою, психотерапевти направили їх на психотерапію; батькам логика цього вчинку була зрозуміла. Психотерапевтам ця логіка відкрилася, коли сімейний міф був виявлений. Тільки після цього був побудований психотерапевтичний контракт з сім'єю і випадок був успішно завершений.

Для людей, які існують в «героїчному» міфі необхідні труднощі, подолання, вони всього повинні домагтися. «Герої» часто говорять, що їм в житті легко нічого не дається. Вони мадють спеціальне переживання подолання. «Герої» відрзняються ригідністю афекта – можуть роками не прощати образи, не спілкуватися. Така поведінка здається їм правильним проявом принципності і стійкості. Дитину в сім'ї героїв виховують суворо, в якості покарання позбавляють задоволень, навіть карають фізично.

В країнах пострдянського простору існує спеціальний варіант «героїчного міфу». Виживання у важких умовах – національний навичок та наполеглива необхідність. Доки життя в країні було однаково важким для більшості населення, навички виживання не склали основу для створення міфу, а були просто життєво важливими. В період застою ознакою успішного виживання була їжа й речі, більш кращі, ніж у інших людей. Цінним було вміння приготувати із нічого щось, шити, в'язати. Купити щось дефіцитне. Ознаки життєвого успіху були прості і іноді досяжні. Навіть в цьому відносно стабільному світі знаходилося місце для дитячих неврозів і сімейних дисфункцій. На початку 90-х їжа зникла з магазинів і на неї були введені картки. Негайно здійснилася оптимізація сімейного життя у дисфункціональних сім'ях. Неважливо, що дитина погано навчається, її можна було поставити в чергу, на неї можливо купити додаткові півкілограму сиру. Багато дітей із задоволенням стали допомагати своїм батькам. Отримати любов і вдячність таким чином було набагато легше, ніж п'ятірками в школі. Їх сімейний статус одразу зріс, зникли конфлікти. Виникло багато спонтанних ремісій, до психологів та психотерапевтів стали звертатися набагато рідше.

Для надійного виживання багато людей ризикували, починали займатися бізнесом. Деякі створили «свою справу», отримали

капітал, стали власниками виробництв, але продовжували жити життям «виживальщиків». З цього моменту міф став дисфункціональним. Зникла необхідність виживати, але незрозуміло було, що робити замість цього. Недивлячись на наявність грошей, образ життя не змінювався або змінювався неадекватно повільно і важко. Багато людей роками продовжували мешкати у старих маленьких квартирах, хоча нові будинки або нові великі квартири були подубовані і повністю облаштовані. У них ніяк не виходило переїхати, завжди щось заважало. Ідея найняти помічників по господарству не приходила або викликала обурення: «Чужі люди в домі!». Ознака дисфункціонального виживальщика» - це розвиток депресії у головного годувальника на вершині успіху. Його мірія – «Як би все втратити і почати все спочатку». В той самий час страх невдачі, недостатності сил на успішну другу спробу примушує «виживальщика» всупереч цій мрії зберігати бізнес, не ризикувати грошами, вивозити сімью за безпечний кордон, але самому продовжувати життя героя. Сімейні конфлікти, які виникають, невзмі змінити міф, а лише укріплюють його, додаючи ще випробувані і труднощів «виживальщику». Для "виживальщиків" найчастіше підходять парадоксальні ритуали роботи, які повертають їх у бідність, якої вони так прагнули уникнути.

А.Варга вважає, що існує відносна закономірність зміни міфу. Наприклад, міф про «героїв» у наступних поколіннях перетворюється у міф «про рятівників».

3. «Щоб ми робили без...» В родині обов'язково має бути людина, яка тримає всю сімью на витягнутих руках. Зрозуміло, щоб всім допомогати, необхідно, щоб всі були трохи інвалідами, щоб вони нуждалися у «рятівнику». «Рятівник» може бути в моральній формі, а може і у фізичній. Моральний «рятівник» нуждается у грішниках. Його сімья повинна складатися із людей, які часто роблять щось погане: п'ють, гуляють, потрапляють у погані історії. «Рятівник» завжди рятує і тільки в цих випадках він може існувати. Грішники вдячні рятівнику, обіцяють виправитися... і знову грішать. Фізичний «рятівник» лікує, годує піклується, тому ця сімья складається із хворих, немічних тощо, інакше кого потрібно рятувати?

Приклад, наведений А.Варга: все починається з типового героїчного міфу – історія двох братів. Брати – відомі вчені. Один брат був репресований під час сталінського керування й загинув у таборі. Він займався буржуазною лженаукою, був неймовірно талановитий, його внесок у світову науку неможливо оцінити. Інший брат зробив велику академічну кар'єру. Він йшов на компроміси з владою заради того, щоб отримати інвестиції, створювати більш менш сприятливі умови для роботи, захисту запальних вчених. В ті важкі часи поведінка двох братів була дійсно героїчною. Міф сформувався пізніше.

Син іншого брата нічого не змінив у динаміці міфа. Його діти були дуже блискучими й талановитими хлопцями, й зі старшим онуком у дідуся були тісні й добрі взаємостосунки. Старший онук був надією сім'ї й відзеркаленням «героїчного міфу». У 19 років молодий чоловік посварився зі своєю коханою дівчиною й покінчив із собою. Все це співпало за часом з розлученням батьків хлопців. Коли старший брат застрелився, молодшому було 16 років, він мав явні акторські здібності й збирався складати іпити до театрального інституту. Відмовившись від цього він пішов у професію допомагаючу. В якийсь момент він відчув сильне релігійне почуття і оставив свою професію і став священником. До самогубства старшого брата (священника) все проходило за логікою героїчного міфу. З моменту самогубства брата починається робота міфу «Рятівник».

«Рятівник» може відбутися тільки при наявності тих, кого він рятує. Наприклад, діти священника, всупереч традиціям сім'ї, не займаються наукою, не роблять іншої кар'єри. Він багато займався своїми дітьми, навчав їх, наставляв, але великого успіху як істинний рятівник не досяг, але своїх прихожан він «рятує» професійно. Отже, з кожного міфу что из каждого міфу впливають свої правила. Якщо рятуєш, обов'язково повинні бути ті, кого необхідно рятувати.

Сім'я з алкогольною залежністю є яскравим прикладом міфу про «Рятівника». Жінка, що виходить заміж за алкоголіка і має впевненість, що викикує її своєю любов'ю – це «рятівник», який відбувся і знайшов свій об'єкт. Шлюб таких двох забезпечує функціонування сімейного міфу. Повідомлення про те, що потрібний алкоголік, з'являється у взаємостосунках непомітно.

Жінка-рятівник найчастіше серед оточуючих чоловіків обирає чоловіка схильного до алкоголізму. Це важко контролювати, тому що вибір здійснюється несвідомо. Випадок із практики А.Варги: «У мене була клієнтка - дочка алкоголіка і дружина алкоголіка. Вона звернулася для того, щоб їй допомогли позбутися сімейного сценарію. В процесі терапії вона розлучилася зі своїм чоловіком і закохалася в іншого чоловіка. У них склалися взаємостосунки і відбувся перший сексуальний контакт. Першими її словами після близькості були: «Як у тебе з цією справою?». При цьому характерним жестом вона доторкнулася до свого горла. Тим самим вона повідомила молодому чоловіку, що для неї це є значимою ситуацією. Якщо молодий чоловік у подальшому на неї образиться, він вже знає, що для неї є значимим, вона йому це повідомила. Скоріш за все, що він напьється, що покарати її при першому ж конфлікті. Вона буде на це реагувати дуже емоційно. Він досягне своєї мети, вплив на неї здійснить. І сформується спеціальний стереотип взаємодії. Алкоголізм функціонально підмінюється депресивним станом партнера. В системній моделі «Рятівник» описується динаміка гіперфункціональності й гіпофункціональності в сім'ї: той, хто рятує – гіперфункціонал. Поряд із гіперфункціоналом для тісних стосунків повинен бути гіпофункціонал. Гіпофункціональність задається не тільки алкоголізмом, наркоманією, але й депресією. У функціональних сім'ях також може розвиватися динаміка гіпер- і гіпофункціональності. Наприклад, дружина може повідомлювати чоловіку, що він не достатньо ефективний тим, що вона сама дуже функціональна. Він тільки намагатиметься щось зробити, а вона вже все зробила. Вона – швидка, енергійна і у чоловіка формується відчуття невідповідності. Один чоловік розповідає, що в першому шлюбі він все робив по господарству. Його перша дружина була повільна і не дуже вимоглива. У другому шлюбі чоловік нічого не робив по господарству, говорив: «Нічого не хочеться робити. Дружина сама все краще й швидше робить, взагалі, вона завжди незадоволена тим, що я роблю». Зрозуміло, що дружина також і незадоволена тим, що чоловік нічого не робив, не був включений у сімейне життя.

З проблемами стикається дівчина, яка з молоком матері вбирає в себе переконання: «Ми – сильні і вольові жінки. Всі

чоловікі – слабкі». Природньо, що вона буде всього досягати, а слабкий чоловік із задоволенням знайде притулок під її опікою.

З боку чоловіків більш поширеним є міф про те, що «жінки повинні знати своє місце». В країнах Сходу це є достатньо велика проблема, причина – дуже конкретні сімейні правила.

Значно обмежити вибір також можуть різноманітні сімейні традиції. Наприклад, людині, що є гуманітарієм, переконання: «Всі покоління нашої сім'ї – лікарі», може пошкодити все подальшу кар'єру.

Сьогодні набув розвитку міф про те, що «моя дитина – індіго». Багато батьків вважають, що у них видатна дитина, і зовсім її не виховують. Вона неслухняна, має свою думку, не слухає батьків. І мати й тато, щоб уникнути відповідальності, говорять, що їх дитина індіго, і з нею нічого не можливо зробити, вона все сама знає – так пишуть у книжках. Наслідок такого виховання жажливі – такі діти взагалі не можуть не з ким взаємодіяти, знаходити спільну мову тощо. Від них відмовляються дитячі садки та школи.

З часом, сімейний міф може принести людині багато проблем. Завжди необхідно враховувати, що з часом змінюються всі сім'ї, змінюється кожна людина всередині сім'ї. Тому, якщо переконання передається з покоління в покоління, воно може дуже обмежувати людину.

Описані вище міфи найчастіше зустрічаються у психологічній практиці консультування.. Робота з сімейними міфами і проста і складна одночасно. Технічно, ритуали, що підтримують міф, підміняються ритуалами, що не підтримують цей міф. Інша справа тактика, вона є унікальною для кожної сім'ї. Необхідно врахувати, в яких поведінкових ритуалах проявляє себе міф у данній сім'ї. За допомогою якої взаємодії і серед кого він здійснюється. Важливо зрозуміти, що є «пусковим механізмом». Зрозуміло, що ці взаємодії є унікальними для кожної сім'ї. Після цього необхідно винайти інший ритуал, іншу поведінкову послідовність, яка повинна здійснюватися в той момент, коли здійснювався ритуал, який підтримував міф.

Наприклад, в одній алкогольній сім'ї, де рятівником була дружина, ритуал рятування полягав у тому, що душевні розмови відбувалися в той час, коли чоловік був у стані сп'яніння. Дружина відовлікала його, сподіваючись, що чоловік менше вип'є, якщо буде

розмовляти з нею або займатися коханням, наскільки він був взмозі на той момент. Коли він був тверезий, були сварки і конфлікти. Дружина сподівалася, що в тверезому стані він краще її зрозуміє, як вона страждає від його п'янетства, якщо вона буде сваритися й ображатися на нього. Психолог запропонував інший ритуал – доброзичливо ігнорувати сп'янілого чоловіка, а в період творезості не з'ясовувати стосунки, а навпаки, робити все, що можливо для зближення. Поряд з медикаментозним лікуванням алкоголізму це дозволило зломати динаміку гіпо- і гіперфункціональності, дружини припинила рятувати чоловіка-п'яницю.

Робота з сімейними міфами є складною. Ефект в сімейній системі настає повільніше, ніж у випадках індивідуальної роботи. Але результат завжди вражає учасників процесу своєю масштабністю.

7.2. Генограма сім'ї

Сімейну історію досліджують за допомогою тезніки геограми. Генограма - це форма графічного відображення інформації про членів сім'ї принаймі в трьох поколіннях. Допомогає побачити складні сімейні патерни, вона є джерелом гіпотез, які проблеми можуть бути пов'язані з сімейним контекстом і розвитком. Також генограма допомагає психологу або психотерапевту сприймати інформацію про сім'ю й швидко отримати уявлення про її потенціальні проблеми. Дає можливість тримати велику кількість інформації. Системний підхід припускає, що люди організують свою поведінку всередині сім'ї у відповідності з поколінням, віком, статтю, структурними і комунікативними параметрами системи. Структура батьківської сім'ї впливає на патерни взаємостосунків й тип сім'ї, яку створює майбутнє покоління. Відповідно до основної гетотези, патерни взаємостосунків попередніх поколінь дають моделі для сімейного функціонування у наступних поколіннях.

Генограма складається за допомогою наступних умовних позначень.

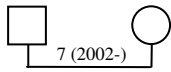
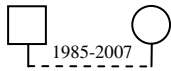
- - Чоловік
- - Жінка
-   - Ідентифікований пацієнт(ка)
- ¹⁹⁴³⁻¹⁹⁷⁵
 - Померла жінка з датами народження та смерті
- - Чоловік віком 35 років

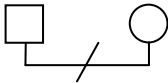
Рис.

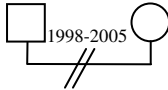
- Зареєстрований шлюб. Цифра використовується для позначення тривалості та року укладання шлюбу. Чоловік позначається зліва, дружина – зправа.

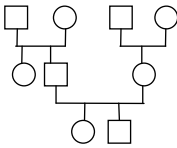
- Спільне проживання без реєстрації шлюбу або любовний зв'язок. Цифрами вказується часовий інтервал стосунків.

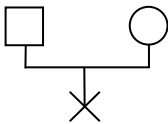
- Тимчасовий розрив стосунків

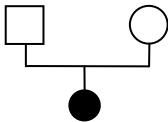
- Розлучення з датами реєстрації та розторгнення шлюбу

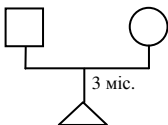
- Генограма трьох поколінь: подружжя, їх батьки та діти. В прикладі показано, що дружина - єдина дитина в сім'ї, чоловік має старшу сестру. Подружжя має двох дітей: старшу дівчинку та молодшого хлопчика.

- Аборт

- Спонтанний аборт (викидень)

- Вагітність строк три місяці

Рис.

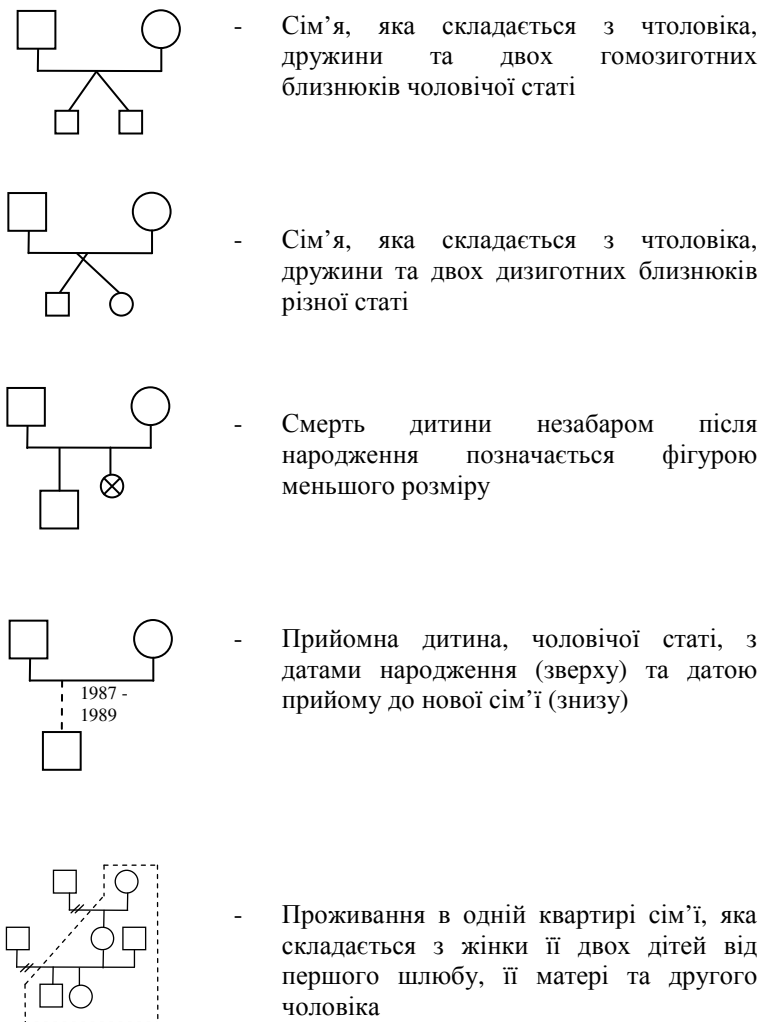
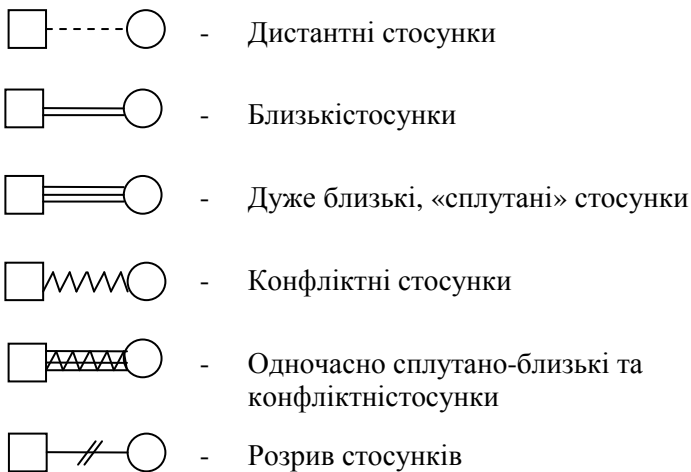

Рис.

7.3. Прабатьки (бабусі й дідусі) у системі сімейних взаємин

Взаємини поколінь можна розглядати в різних аспектах: як історично й культурно мінливе явище; як психологічне спадкування; як особисті відносини прабатьків (бабусь/дідусів) і їхніх дітей і онуків.

Історичний аспект взаємин старшого й молодшого поколінь у суспільстві. У так званих традиційних суспільствах образ людини старшого покоління був тісно пов'язаний з категорією життєвого досвіду, його поступового нагромадження й передачі молодим. Звичаї, традиції, спадковість, спадщина - всі ці механізми суспільного буття передбачають повагу до предків і високий авторитет старших. Однак характер відносин між поколіннями не залишається незмінним. Особливо істотні зміни відбулися в другій половині ХХ сторіччя.

Відомий американський етнограф М. Мід пропонує розрізняти три історичних типи культур: постфігуративні,

кофігуративні й префігуративні. У постфігуративній культурі (традиційної, патріархальної) зміни відбуваються так повільно й поступово, що діди, тримаючи в руках новонароджених онуків, представляють їхнє майбутнє по образі власного минулого. Представник старшого покоління в такому суспільстві - «закінчений зразок життя, як вона є», прожита ними - схема майбутнього для його дітей. Взаємини вікових верств чітко регламентовані, кожний знає своє місце.

Темпи розвитку сучасного суспільства стрімкі. У світі, що де стоїть невідомо, знання й досвід старших часто не можуть знайти застосування, а іноді стають навіть шкідливими в силу зовсім, що змінилися умов, обставин, законів. Людина, скоріше, змушена враховувати думки вчених, орієнтуватися на погляди й поведінки сучасників; і діти, і дорослі вчаться в однолітків і навіть більше того - дорослі вчаться у своїх дітей. Авторитет старших уже не може служити головною опорою для молодих.

Події, що незворотно змінили відношення людини до світу природи й до людини (комп'ютеризація, атомна енергетика, глобальна інформатизація, відкриття в області генетики аж до клонування живих істот, космічні дослідження й зброя масового знищення), призвели до розриву наступності життя, до конфлікту між поколіннями.

В ХХ в. в умовах збільшення середньої тривалості життя зложилася нова історична ситуація реального співіснування дорослих дітей і їх літніх і старих батьків протягом досить тривалого періоду (приблизно в півтора разу довше, ніж в ХІХ в.). Суспільство поставлене перед необхідністю виробити нові норми відносин між людьми різних поколінь. Визнання авторитету й мудрості старших, повага до їхнього досвіду повинне доповнюватися усвідомленням цінності інновацій. Тільки зустрічний рух дозволить прийти до змістовного діалогу поколінь, до взаєморозуміння.

Росіянин літнього віку, наш сучасник, досить стурбований життям і долею дітей і онуків, вважає їхні проблеми власними. Висловлення людей старшого покоління свідчать про те, що вони залучені в проблеми близьких, часто співвідносять мети й плани свого життя з подіями більше молодих («хочу допомогти в догляді за онуками»,

«хочу нагромадити грошей на навчання онука», «дожити до весілля внучки»).

І це може бути розцінене як сприятливий факт. При аналізі й характеристикі власної Я-концепції літньої людини нерідко можна зустріти опис дітей і онуків, розповіді про їх життя, акцентування уваги на їхніх успіхах і досягненнях. Така орієнтація зберігає перспективу особистісного розвитку, сприяє усвідомленню цінності свого Я. Переорієнтація на внутрісімейні відносини є закономірним етапом психічного життя літньої людини (И. Ф. Шахматов, 1996). Організація сімейного побуту, вибір форми повсякденної зайнятості становлять на цьому етапі основний зміст життя. Процеси інкорпоризації, що полягають у замиканні на інтересах вузького соціального простору (сім'ї), можуть виступати одним з механізмів адаптації літньої людини до сучасної ситуації (О.В.Краснова, 2000).

А що ж сім'я, близьке соціальне оточення? Чи пропонує воно своєму старшому члену психологічну підтримку, забезпечуючи життєвий простір для самореалізації, створюючи нові сенси життя крім професійної ролі? Однозначної відповіді немає. Багато людей похилого віку взагалі не можуть сказати щось певне із приводу того, чого чекають від них у сім'ї. Інші сприймають очікування своїх сімей, спрямовані на них, як господарсько-побутову підтримку, як допомога по будинку й практично не згадують про затребуваність свого життєвого досвіду, своїх особистісних якостей.

Відомо, що в сучасному урбанізованому суспільстві статус домашньої роботи низок, вона часто сприймається як щось нав'язане ззовні, і для сучасних людей похилого віку така самореалізація виявляється недостатньою, не приносить задоволення. Питання про вибір способу життя, самовизначення в літньому віці, у тому числі гідного місця в сімейній структурі, залишається відкритим.

Зв'язок старших і молодших поколінь у суспільстві й сім'ї як механізм психологічного спадкування. Карл Густав Юнг одним з перших звернувся до ідеї розуміння несвідомої сфери психіки людини як життєво необхідного джерела мудрості, норм, цінностей, правил. Він розглядав «колективне несвідоме» у якості однієї зі складових структури людської особистості. Цей глибокий

шар особистості являє собою сховище слідів пам'яті наших історичних предків, причому, може бути, не тільки людей, але й ще більш древніх еволюційних попередників. «Коллективне несвідоме» спадково визначено й однаково для всього людства, воно містить архетипи - первинні моделі сприйняття й поведінки. Існування подібних структур підтверджується, на думку Юнга, різною подібністю символів у мальовничих і літературних творах різних часів і народів, казках, міфах, легендах. Психічні образи «колективного несвідомого» спонукують людей реагувати на окремі події подібним образом; вони найчастіше відбиваються в сновидіннях.

Хоча ідеї Юнга про існування «колективного несвідомого» і складових його архетипів не піддаються емпіричній перевірці, інтерес до них з боку сучасних психологів, філософів, теологів не слабшає.

У свою чергу швейцарський психолог А. Зонді говорить про «родове несвідоме» як формупсихічної спадковості. Людина в житті прагне реалізувати домагання своїх предків - батьків, дідів, прадідів. Особливо яскраво їх вплив виявляється, як вважає автор, у важливі моменти життя, що мають доленосний характер: коли людина робить свій професійний вибір або шукає місце роботи, супутника життя. Таким чином, вирішуючи найважливіші питання самовизначення, вона не є зовсім «вільною», оскільки у своїй особі представляє рід, своїх прабатьків, що делегували їй «доручення». Однак це не означає, що доля людини жорстко запрограмована й залишається лише впливати якимсь інстинктивним спонуканням. Людина може перебороти нав'язані тенденції, спертися на власні внутрішні резерви й побудувати свою долю усвідомлено.

Близькі ідеї про ролі «батьківського програмування» у долі людини розвиває американський психотерапевт Е. Берн. Описуючи різні варіанти впливу сім'ї, окремих її членів на особистість дитини, він використовує поняття-метафору «сценарій»: «Сценарій - це що поступово розгортається життєвий план, що формується... ще в раннім дитинстві в основному під впливом батьків. Цей психічний імпульс із великою силою штовхає людини вперед, назустріч його долі, і дуже часто незалежно від його опору або вільного вибору» Це свого роду несвідоме прийняття дитиною «запропонованого образу» майбутнього дорослого життя - долі «переможця» або

«переможеного», «невдахи». Джерела багатьох життєвих сценарієв, по Берну, лежать навіть не в батьківській сім'ї, а в більше ранніх поколіннях. Авторіві вдалося простежити трансляцію сценарію протягом п'яти поколінь (мова йде про сценарії «переможець» у конкретному варіанті «Мій син буде лікарем»).

Дуже важливо, вважає Берн, що саме знає людина про своїх прабатьків і прабатьків, і які випробовує почуття до них. Вже репліка або розповідь про предків можуть свідчити про характер «сценарних приписань», якими живе людина. «Мої предки були ірландськими королями» - ця фраза може бути вимовлена врочисто й церемонно, а може з іронією («Я такий же п'яниця, як вони»); і за кожним судженням при аналізі розкривається тлумачення значимого минулого.

Почуття стосовно предків варіюють:

- гордість за видатних предків без якої-небудь надії на перевершення їх досягнень;
- ідеалізація (романтична або парадоксальна орієнтується на одну, своєрідно вихоплену, «батьора бабуса»);
- суперництво.

У цілому до прабатьків відчувають більше інтенсивні почуття, чим до батьків: «до прабатьків ставляться із благоговінням або жахом, тоді як батьки викликають замилювання або страх»¹.

Не зупиняючись на деталях механізму раннього програмування життєвого сценарію, підкреслимо, що при дослідженні проблеми сімейного виховання повинні враховуватися не тільки безпосередні впливи на дитину, але й більше загальні уявлення її самої про своїх близькі й рідних.

Н. Пезешкіан, основоположник позитивної психотерапії, упевнений у важливості психологічного «спадщини» людини й небайдужості походження як фактора ідентичності. Він використовує поняття «сімейні концепції», які визначають правила відносин до людей і речей: від одного покоління до іншого передаються не стільки матеріальні блага, скільки стратегії переробки конфліктів і формування симптомів, структури світогляду й структури відносини, які переходять від батьків до дітей. Концепції беруть початок у критичних переживаннях одного зі членів сім'ї, у релігійних і філософських ідеях, укорінюються, засвоюються дітьми й знову передаються наступному поколінню

дітей. Приклади сімейних концепцій: «Що скажуть люди», або «Акуратність - половина життя», «Нічого не дається легко», «Вірність до смерті», «Досягнення, чесність, ощадливість» і т.п. Частково вони усвідомлюються й формулюються носієм у стислій формі у вигляді улюблених приказок, наказів дітям, коментарів до ситуацій: «Будь вірн і чесним, але покажи, на що ти здатний» або «У нас все мабуть, як у кращих будинках». Більшою же частиною вони залишаються неусвідомленими, впливають не явно.

Дослідження історії сімейних концепцій співвідносяться з поняттями «історична свідомість», «укорінення», «відсутність корінь», «колективне минуле». Бажання, вимоги, образи, вчинки, які виглядають сьогодні невмотивованими, знаходять зміст у контексті сімейних концепцій, що простираються в минуле. Коли соціальна й сімейна ситуація в корені змінюється, стара програма перестає відповідати актуальним потребам. У членів сім'ї накопичуються проблеми, завдання, страхи, нав'язливі ритуали й залежності, доти поки один з них не розриває порочне коло активним втручанням. Тому один з найважливіших принципів позитивної сімейної психотерапії Н.Пезешкіана - принцип увстановлення зв'язку між сімейною традицією, ідентичністю й проблемами людини. Побудова «концептуального сімейного дерева» розглядається як ефективний засіб виявлення значимих близьких і постановки завдань у терапії, в яку втягуються кілька поколінь (батьки, бабусі, дідуся, а іноді й прабаби, прадіди).

У вітчизняній психології Э. Г. Эйдеміллер і В.В.Юстицькіс розглядають патологізуюче сімейне спадкування, характерне для дисфункціональних сімей як формування, фіксацію й передачу емоційно-поведінкового реагування від Прабатьків до батьків, від батьків до дітей, онукам і т.д. ригідні, ірраціональні, жорстко зв'язані між собою переконання, запозичені в представників старшого покоління, формують особистість, малоздібну до адаптації, що страждає прикордонними нервово-психічними розладами.

Можна з жалем відзначити, що поки більша увага фахівців залучають саме явища впливу, що спотворює, неусвідомлюваних детермінант на поведіння парубка, явища «негативного» психологічного спадкування. Можливо, це відбувається через те, що в поле інтересу психологів і психотерапевтів попадають

насамперед люди, що не дозволили своїх внутрішніх конфліктів, що перебувають у стані кризи. Як ілюстрація іншого, позитивного розуміння сімейних «корінь» приведемо уривок з роману популярного сучасного американського письменника.

«Саме в цьому домі в тринадцять років Елізабет виявила витoki своєї сім'ї й уперше в житті відчула, що зруйнувалася стіна самотності, що вона частка великого цілого.

Усе почалося в той день, коли вона знайшла Книгу. <...> И немов відчинила двері в інший світ. Це була біографія її прапрадідусі Семюеля Роффа, видана англійською мовою й видрукувана приватно на пергаменті... Головним був зміст, історія, що давало життя портретам, що висіли на стіні внизу. ...Незнайомці, які нічого не значили для Елізабет.

І от тепер у баштовій кімнаті, коли Елізабет відкрила Книгу й почала читати, Семюель і Теренія ожили. Вона відчула, як час раптом потік назад.<...>

Елізабет відклала Книгу й, закривши очі, ясно уявила собі й самотність Семюеля, і його захоплення, і його розчарування.

Ось тоді-те до неї й прийшло відчуття причетності, вона відчула себе часткою Семюеля, а він був часткою її. У її жилах текла його кров. Від щастя і захвату, що її переповнив, у неї кружлялася голова...

Чудесним, несподіваним образом саме старий Семюель вселив у неї мужність і підтримав її в самі важкі для неї хвилини. Елізабет здавалося, що долі їх дуже схожі. Як і вона, він був самотній, і йому не з ким було поділитися своїми думками. І тому що вони були одного віку - хоча їх і розділяло ціле сторіччя, - вона повністю ототожнювала себе з ним».

Ми бачимо, як дівчинка, з народження позбавлена материнської любові, з боку батька знаходила лише формальну турботу про її благополуччя, знаходить стійкість особистості, її «укорінення», розділення почуттів і переживань при знайомстві з образами предків, що стає поворотним моментом її життя.

7.3.1. Особисті відносини прабатьків, їх дітей та онуків

Вплив бабусь і дідусів на молодших членів сім'ї, їхній внесок у виховний потенціал сім'ї важко оцінити однозначно.

Складні й суперечливі відносини зв'язують часом батьків і їхніх дорослих дітей і онуків. Психологічний клімат у сім'ї й характер впливу на дитину залежать від якості цих взаємин. Так, наприклад, однобічне домінування в сім'ї матері, а тим більше бабусі по материнській лінії виступає як фактор, що збільшує ймовірність невротичних порушень у дітей.

Придбання нової внутрішньої ролі (ролі бабусі або дідусі) супроводжується істотною перебудовою сформованої ієрархії відносин, пошуком гармонії виниклої соціальної ролі й уже наявних ролей (у жінок - ролі дружини, мами, свекрухи або тещі), які часто суперечать один одному: Освоєння прабатьківського статусу вимагає вироблення нової внутрішньої особистісної позиції.

Оптимальна готовність бабусь і дідусів складається в усвідомленні своєї власної особливості ролі. Прабатьки розуміють цінність онуків, поява яких означає новий етап їхнього життєвого шляху, підвищує суспільний престиж, подовжує життєву перспективу, створює нові джерела задоволеності життям. Поряд з наданням деякої допомоги - побутові, матеріальної, бабусі й дідусі виступають у ролі сполучної ланки між минулим і сьогоденням сім'ї, передають традиції й перевірені цінності, оточують онуків воістину безумовною любов'ю. Незрілість, неготовність прабатьків виражається в ром, що вони взагалі відмовляються від нової позиції, захищаються проти її («дитина ваш», «нам теж ніхто не допомагав») рибо, навпроти, «із захопленням і ретельністю» захоплюють, узурпують батьківську роль, позбавляючи її молодих батьків.

А. С. Спиваковська приводить приклади двох типів бабусь, що не знайшли вдалого сполучення ролей: «бабуся-жертва» і «бабуся-суперниця».

«Бабуся-жертва» сприймає роль бабусі як центральну для себе, звалює на свої плечі вантаж господарсько-побутових і виховних турбот, відмовившись від професійної діяльності, відчутно обмеживши дружні контакти й дозвілля. Зробивши турботи про родину, дітей і онуків змістом свого існування, пожертвувавши іншими сторонами особистого життя, ця жінка Періодично випробовує суперечливі почуття, що включають невдоволення близькими, образу за недостатню подяку з їх боку, тугу й

роздратування. Характерна позиція онуків такої бабусі - любов до неї й разом з тим залежність, звичка до опіки й контролю, труднощам самоконтролю й спілкування з іншими дітьми.

«Бабуся-суперниця», на перший погляд, більш раціонально сполучає свої різнопланові обов'язку, продовжує працювати, присвячуючи онукам вихідні й відпустки. Неусвідомлена тенденція її прабатьківства складається в суперництві з дочкою чи невісткою в тім, щоб бути кращою, більше успішною «матір'ю» онукові. У цьому випадку йде пошук помилок і промахів батьків дитини, а всі успіхи у вихованні приписуються нею собі, хоча іноді й виникає почуття провини й каяття за непримиренність стосовно власних дорослих дітей. Онуки вловлюють конфліктність взаємин дорослих членів сім'ї й або виняють себе за це, гостро відчуючи свою неповноцінність, або прагматично використовують протиріччя позицій дорослих.

За даними американської дослідниці П. Робертсон, додаткова роль бабусь і дідусів у більшості випадків приносить глибоке задоволення людям середнього віку¹. Це діяльність по вихованню нового покоління, але вільна від багатьох обов'язків і напружених конфліктів, характерних для батьківсько-дитячих відносин. Автор виділяє такі типи бабусь:

- гармонічні - сполучають високі ідеальні уявлення про ролі бабусі й реальну сильну участь у життя онуків;
- далекі - мають занижені соціальні й особистісні подання про соціальну роль бабусь і займають відособлену позицію стосовно проблем онуків;
- символічні - мають високий соціально-нормативний образ бабусі при не розгорненні реальних взаємин з онуками;
- індивідуальні - акцентовані особистісні аспекти поведінки.

На підставі думок самих бабусь і дідусів нею сформульовані чотири функції прабатьків у сім'ї, що мають характер загальної важливої ідеї для самого прабатька й/або інших членів сім'ї.

1. Присутність - як символ стабільності, як інтегруючий центр, що як стримує фактора при погрозі розпаду сім'ї.
2. Сімейна «національна гвардія» - покликані бути поруч у важкий момент, надати підтримку в кризовій ситуації.
3. Арбітри - узгодження сімейних цінностей, вирішення внутрісімейних конфліктів.

4. Збереження сімейної історії - відчуття спадковості і єдності сім'ї. Класифікацію прабатьків за критерієм виконуваної ними внутрісімейної ролі пропонує вітчизняний психолог О. В. Краснова:

- формальні - будують відносини відповідно до соціальних приписань про ролі старшого в сім'ї;
- сурогатні батьки - беруть на себе відповідальність і турботу про онуків;
- джерело сімейної мудрості - здійснюють зв'язок із сімейними коріннями;
- витівники - організують відпочинок і дозвілля онуків;
- відсторонені - рідко включені в реальні життєдіяльність сім'ї дітей і онуків.

У вітчизняній психології перше емпіричне дослідження внеску бабусь у життя сім'ї дітей і взаємин бабусь із онуками проведено суспільним центром «Геронтолог» (рук. О. В. Краснова). У дослідженні брали участь жінки, що проживають у Москві й у невеликих містах Московської області, у віці від 40 до 85 років, що мають онуків. Ураховувався ряд параметрів: вік бабусь, освіта, спільне або роздільне проживання з дітьми, факт продовження трудової діяльності, характер родинних зв'язків (онук/онуки від сина або дочки), частота контактів, вік онуків. Спеціально розроблена анкета включала питання про спільні заняття бабусь із онуками; про уявлення бабусь про виховання онуків; про систему заохочень і покарань онуків; про надії на майбутнє; про допомогу дітям у вихованні онуків; про те, де онуки вчаться гарному й дурному; про діл участі старшого покоління у вихованні онуків; про причини занепокоєння за онуків; про конфлікти з дітьми; про ролі в родині, що відводить собі старше покоління.

На підставі аналізу отриманих даних виділені три основних типи бабусь: «формальна», або «звичайна»; «активна», або «захоплена»; «далека», або «відсторонена», «символічна».

«Звичайні бабусі» беруть участь у догляді за онуками й у їхньому вихованні, однак під вихованням вони скоріше мають на увазі допомогу в побутовому догляді за дитиною (готування обідів, годівля, гуляння, купання й т.д.) і/або матеріальне забезпечення сім'ї. Відповідно до проведеного опитування, кожна друга бабуся ставиться до типу «звичайної». Вона разом з онуками дивиться

телевізійні передачі, читає їм, гуляє з ними, улітку, як правило, проводить час разом (наприклад, на дачі). У готуванні уроків, в іграх, культурній освіті онуків бабусі цього типу беруть участь незначно. Вони захочують онуків: хвалять, обіймають, цілують; купують морозиво, солодкості, фрукти, іграшки, речі. При цьому звичайно роблять це «просто так» або «за гарну поведінку», «за те, що вона маленька». Як покарання «у випадках поганого поведіння», неслухняності воліють не спілкуватися з ними або насварити.

«Активні», «захоплені бабусі» мають високий ступінь участі в дозвіллі й проблемах своїх онуків. Вони піклуються про онуків, балують їх, допомагають робити уроки, грають із ними, ходять у театри й на виставки, що вимагає більше зусиль, моральних і фізичних. Захоплені бабусі частіше відзначають і підтримують в онуків прояву доброти, співчуття, допомоги; чутливі до моментів, коли онукам потрібна підтримка, підбадьорення. Як покарання за «брехню, лінь, брутальність» лають, забороняють дивитися телевізор або ходити в гості, можуть дати потиличник або не спілкуватися, тобто вони проявляють більшу активність у покараннях у порівнянні з бабусями попереднього типу й вважають, що мають на це право.

«Далекі», «відсторонені бабусі» затрачають на онуків набагато менше часу. Онуки таких бабусь із народження виховувалися або тільки батьками, або за допомогою старшого покоління «з іншої сторони», тобто бабусі «відстороненого» типу не мали й продовжують не мати яких-небудь обов'язків стосовно онука. У висловленнях відсторонених бабусь дуже часто зустрічаються протиріччя. Така бабуся, наприклад, вважає, що її головна роль у сім'ї - виховання онуків, але під вихованням вона має на увазі тільки читання й прогулянки на свіжому повітрі; або, стверджуючи, що в неї є обов'язку стосовно онука, бачиться з ним один-два рази в році, коли телефонні розмови, спогади - єдиний вид спільної діяльності.

Проведене дослідження дозволило намітити етапи прабатьківства й описати динаміку сімейного життя жінок похилого віку на різних стадіях життєвого циклу.

Перший - «молода бабуся» - починається для жінки у віці 47-51 року. Як правило, вона продовжує активно трудитися, однак бере

на себе довгострокові обов'язки по догляду й/або допомогі в догляді за онуком у міру сил і можливостей; стає «звичайною» бабуся, рідше «активною» або «далекою». В основному займається обслуговуванням родини й онуків, тобто «годівлею», «прогулянками» і іншими справами, які мають господарсько-побутову спрямованість, допомагає матеріально. Молода бабуся рідко проживає самотньо, в основному із чоловіком або разом з дітьми й онуками.

Саме в групі молодих бабусь спостерігається помічена в повсякденному житті закономірність: онуки від дочок «ближче», чим від синів, і бабусі онуків від дочок більше залучені в їхнє життя, частіше з ними зустрічаються.

Надалі, по мірі зростання онука молоді бабусі не перестають допомагати дітям, хоча об'єм виконуваних справ зменшується. Оптимальне співвідношення віку бабусі (до 65 років) і віку онука (до 11 років) для максимального розгортання «бабусіної» діяльності.

Другий - «стара бабуся» - настає після того, як онук досягає 10-11 років, бабусі звичайно 58-62 року. Якщо вона має декількох онуків, то часто залишається в групі «молодих» доти, поки молодшому не здійсниться 10 -11 років. З'являється новий вид спілкування з онуками, більше рівноправний.

Вихід на пенсію, особливо у великому місті, впливає на характер відносин з онуком, і частина «звичайних» бабусь, переважно із середньою освітою, переходить у категорію «активних». Деякі ж на цьому етапі віддаляються, як правило, це жінки, що живуть у мегаполісі й мають більше високий рівень освіти. Ті, хто з першого етапу займав позицію «віддаленої» або «захопленої» бабусі, рідко неї змінюють при збереженні умов проживання.

Якщо «молоду» бабусю більше хвилює здоров'я онука, то в «старій» з'являються тривоги й побоювання відносно його освіти, вибору майбутньої професії, друзів, улюблених, майбутнього в цілому. На цій стадії вже не має особливого значення, від кого онуки - від дочки або сина. Вона більше, ніж молода бабуся, зацікавлена в збереженні сімейних традицій, цінностей і в цьому бачить свою основну роль у сім'ї.

Третій - «жінка похилого віку», «стара жінка» - починається після досягнення онуками 18-літнього віку, коли в дорослих дітей і

вирослих онуків з'являються обов'язки стосовно старших членів родини, які самі тепер потребують допомоги й догляду у зв'язку з погіршенням здоров'я. На цій стадії відбувається «переворот» ролей - міняється баланс незалежності й автономії членів сім'ї.

Таким чином, етапи прабатьківства залежать від віку онуків, соціального статусу жінок похилого віку й стану їхнього здоров'я. Основний висновок дослідження полягає в тому, що внесок старшого покоління в сімейне життя й спектр ролей залежать не тільки від віку, освіти, умов проживання літньої людини й видів родинних зв'язків, але також від соціальних і особистісних норм його життя, від суспільних потреб і очікувань.

Уявлення літніх про своє рольову поведінку подібні з уявленнями інших статовікових груп. Тому всі виділені типи бабусь цілком відповідають очікуванням суспільства. Однак рішення, до якого саме типу примкне та або інша бабуся, опосередковано особистісними факторами, особистими нормами бабусь.

Аналіз підходів до розгляду проблеми взаємин різних поколінь у сім'ї показує, що вона скоріше поставлена, сформульована, чим досліджена й вирішена. Зв'язок між поколіннями, спадковість досвіду мають найважливіше значення, хоча й не завжди усвідомлюються самими членами сім'ї, дітьми й онуками.

Тема 8. Сім'я як розвиваюче середовище для дитини з обмеженими можливостями

Труднощі, які сім'я дитини з обмеженими можливостями переживає постійно, значно відрізняються від щоденних турбот, якими живе сім'я, що виховує відносно здорову дитину. Через народження дитини з обмеженими можливостями стосунки у сім'ї, а також контакти з соціумом набувають викривленого характеру. Причини деформації пов'язані з психологічними особливостями стану дитини, а також зі значним психологічним навантаженням, яке несуть члени родини у зв'язку з тривалою дією психотравмуючого стресу. Особливо важка „ноша” лягає на матір, яка почуває себе винною у народженні дитини-інваліда (чи у „недогляді” у випадку набутої інвалідності).

Аналіз літературних джерел вказує на зростання інтересу дослідників до проблем сімей, що виховують дітей з обмеженими можливостями (В.В. Ткачова; А.С.Сабуров; О.М.Мастюкова, Г.Г.Московіна, О.В. Абрамова; М.І. Радченко тощо).

У сучасній психологічній науці існують деякі розбіжності у визначенні терміну «діти з обмеженими можливостями». Але в усіх поясненнях чітко визначена одна принципова позиція: «діти з обмеженими можливостями» - це діти, в яких спостерігаються відхилення від норми у фізичному, психічному чи соціальному розвитку. Наслідком цього є виникнення ускладнень у виконанні різних видів діяльності, соціальна дезадаптація та порушення процесу соціалізації. Таким чином, у категорію «діти з обмеженими можливостями» потрапляють діти з проблемами в емоційно-вольовій сфері, діти з різними порушеннями психічного розвитку і соматично ослаблені діти.

Розглядаючи проблематику сімей з дитиною, що має обмеження, вченими достатньою мірою вивчені етапи та стадії переживання батьками (матерями) стресової ситуації, спричиненої народженням дитини. Найчастіше предметом вивчення є діти та родини дітей з „явними” для соціуму психофізичними розладами: розумовою відсталістю (Р.Ф.Майрамян; Г.Г.Московіна, О.В.Абрамова, О.В.Пахомова; М.І.Радченко) та важкими формами дитячого церебрального паралічу (ДЦП) (В.А.Вишневський; О.Л.Романова; О.І.Кириченко, С.С.Калижнюк; В.В.Ткачова).

Вперше вивченням особливостей сімей, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку, почали займатись зарубіжні психологи у середині ХХ століття. Серед проблем, що потрапили до уваги дослідників, можна відзначити наступні: особливості впливу на членів сім'ї емоційного та соціального стресу, який виникає у результаті народження хворої дитини, неадекватна батьківська поведінка у зв'язку з порушенням розвитку дитини.

У вітчизняній науці проблеми сімей з дитиною з обмеженими можливостями у першу чергу розглядалися у рамках медичних досліджень (О. І.Захаров та ін.; І.І.Мамайчук, В.Я.Мартинов, Г.В.Пятакова та ін.; В.А.Вишневський, О.І.Романова, Р.Ф.Майрамян, О.І.Кириченко, С.С. Каліжнюк). Автори відмічають наступні «больові» сфери у цій проблемі:

відчуження, негативне ставлення близьких до дітей з порушеннями, гіперопіка дитини, порушення міжособистісних стосунків членів сім'ї (мати-батько, мати-інші родичі, друзі). Крім того, досліджуються різноматні соматичні та психічні розлади, що викликаються переживанням факту народження дитини.

Особливе місце у публікаціях професійних психологів посідає проблема висвітлення *форм і етапів адаптації сім'ї до ситуації дистресу*, що викликаний народженням дитини-інваліда. Більшість зарубіжних авторів (Росс; Міллер, Шучардт) зупиняються на виділенні двох етапів:

- неприйняття факту народження, що проявляється через заперечення, шоківий стан;
- пристосування до розуміння і прийняття. Міллер ділить другу стадію на часткову реалістичну оцінку стресової ситуації та зрілу адаптацію.

Серед вітчизняних дослідників варто приділити увагу працям М.Семаго та Р.Майромяна. Вони, зокрема, виділяють чотири *фази в реакції батьків* на народження дитини з вадами розвитку:

Перший – стресовий стан, коли подружжя відчувають страх, відчай і розгубленість. Народження хворої дитини вводить родину у шоківий стан. Проявами стану може стати відчуження членів родини. М.І.Радченко зазначає, що у 13% опитаних родин батько, у 22 % - інші члени (бабуся, дідусь, брат...) стали байдужими до проблем родини; у 11 % сімей батько хоча і залишився, почав рідко приходити додому тощо.

Другий етап динаміки психологічного стану сім'ї – негативізм, заперечення діагнозу. Батьки висловлюють недовіру лікарям і консультантам, багаторазово звертаючись до різних медичних установ з метою уточнення діагнозу.

Третій етап – депресивний стан, пов'язаний з усвідомленням справжнього становища, втратою сподівань на те, що їх дитина може бути нормальною. Безперервна потреба дитини у спеціальному догляді може ускладнити вирішення цієї проблеми, підсилити *синдром “хронічної печалі”*, що є наслідком постійної залежності дитини від батьків, асоціалізації їх психічного чи фізичного дефекту.

На цьому етапі характерне відповідне “розподілення ролей”. Жінка обирає повну “посвяту” дитині. При цьому вона жертвує усіма іншими стосунками. Вона забуває, що вона також є дружиною, матір’ю, дочкою. Усі інші люди, всі інші проблеми перестають існувати, існує лише дитина та її потреби.

Особливий психологічний статус сімей з дітьми-інвалідами значною мірою визначається *характером взаємовідносин між членами сім’ї*, звичною закритістю сім’ї для зовнішнього світу. Як правило, мати не працює і у неї відсутня можливість реалізувати себе, вона позбавляє уваги здорових дітей, якщо вони взагалі є, і, як правило, в сім’ї складається важке матеріальне становище.

Для чоловіків більш характерний інший тип реакції – відчуження від сім’ї та дитини, втеча у професійну діяльність, у різні позасімейні справи, в алкоголь, концентрація уваги та сподівань на здоровій дитині.

Четвертий етап часто означає початок *соціально-психологічної адаптації* членів сім’ї, розвиток адекватних емоційних контактів.

Більш пізні розробки зарубіжних авторів також пропонують виділяти чотири стадії. За типологією адаптації американських авторів М.Селігмана та Р.Дарлінга визначається чотири складові адаптації: нормалізація, участь у громадському житті, альтруїзм, примирення.

Більшість праць дослідників спрямовані на вивчення особливостей переживання перших трьох етапів. Значно менше уваги приділяється четвертому етапу.

Узагальнюючи досвід американських психологів, даний у книзі Е.Ейдемільера та В.Юстіцкіса, окреслимо коло проблем, з якими зустрічається сім’я, в якій народжується дитина-інвалід:

1. Наростання нервово-психічного і фізичного навантаження.

2. Розподіл навантаження між членами сім’ї.

3. Наростання незадоволення членів родини сімейним життям. Автори наводять ще декілька факторів, що особливо стимулюють це невдоволення:

- почуття провини (своїї і хворого) через хворобу. Ступінь важкості залежить від уявлень членів сім’ї та інших родичів про хворобу, її причини;

- поведінка хворого;
- тривалість хвороби;
- ступінь порушення звичного життя сім'ї.

4. Зниження соціального статусу сім'ї в цілому та її окремих членів.

5. Феномен „супроводжуючого захворювання”.

Американська дослідниця К.Перкельсон на основі своїх спостережень за сім'ями психічно хворих розробила концепцію „трьох рівнів присутності”, яка описує типову ситуацію, що складається, у родині психічно хворої особистості. На нашу думку, подібна ситуація виникає і у будь-якій іншій родині, де один з членів має ваду здоров'я. Так, автор виділяє три шари (підгрупи), які утворюються навколо хворого і відрізняються ступенем присутності кожного члена в опікуванні хворого.

Перший, внутрішній, прошарок – це, як правило, одна людина, яка бере на себе головну роль опікуна і на долю якого припадають усі функції та обов'язки по догляду. Здебільшого цю позицію займає мати, рідше бабуся (у випадку, коли мати відмовляється від дитини, але вона (дитина) залишається в сім'ї).

Друге коло – це члени родини, які менш безпосередньо, епізодично приймають участь у догляді. Це може бути батько, який залишається в сім'ї, і виконує роль здобувача грошей.

Третій прошарок – зовнішній. Його становлять родичі, близькі, знайомі, які знають про проблеми, пов'язані з присутністю хворої людини, цікавляться життям, але практично не перетинаються з хворим.

І, на нашу думку, можна виділити ще один прошарок – четвертий – це зовсім незнайомі люди, які одноразово з'являються в житті сім'ї, але висловлювання яких суттєво впливають на емоційний стан членів родини, в першу чергу, через головного опікуна. До даного прошарку можна віднести пасажирів транспорту, які неоднозначно висловлюються про поведінку хворого, людей, що негативно висловлюються про інвалідів, тощо.

Як зазначає І.Б.Іванова, характер обмеження життєдіяльності дитини, специфіка патологічного стану по-різному впливають на загальну психологічну та духовну атмосферу сім'ї. Це виявляється в особливостях життєдіяльності родини, стилі

життя, взаємостосунках батьків і родичів з дитиною, а сім'ї – з найближчим оточенням. Тому сім'ї класифікують за критерієм характеру захворювання і патологічного стану дитини. Це саме такі сім'ї, де є діти:

- з порушенням слуху і мови (глухі; такі, хто недочувають; такі, хто втратив слух);
- з порушенням зору (сліпі, слабкозорі);
- з порушенням інтелектуального розвитку (розумово відсталі, діти з затримкою психічного розвитку);
- з порушенням опорно-рухового апарату (ДЦП без інших патологій);
- з комплексними порушеннями психофізичного розвитку (сліпоглухонімі; сліпі і розумово відсталі; глухі і розумово відсталі; ДЦП з розумовою відсталістю тощо);
- із хронічними соматичними захворюваннями;
- із психоневрологічними захворюваннями.

Сім'я, у якій є дитина з порушеннями слуху, стикається з великими проблемами встановлення контакту з дитиною, особливо, коли у батьків та інших дітей нормальний слух і мовлення. Глуха від народження дитина майже позбавлена контактів із соціальним оточенням, і отже, не може повністю задовольнити свої соціальні потреби. У глухій дитини, порівняно з тією, що чує, зміни в діяльності триваліші і мають певні відмінності. У сім'ї, де дитина глуха, а батьки чують, виникають труднощі у міжособистісних контактах. Це призводить до того, що дитина віддаляється від них, замикається у собі, відмовляється спілкуватися. Позбавлена можливості чітко висловлювати власні бажання, усвідомлюючи, що її не розуміють, і сама не розуміючи, чого від неї вимагають батьки, дитина починає нервувати. Виховуючись у сім'ї, глуха дитина частіше за все спілкується з матір'ю, яка є посередником між нею та іншими людьми. Таке становище робить залежною дитину від матері, примушуючи тим самим матір відгадувати і задовольняти усі бажання дитини.

Батьки сліпої дитини здебільшого розглядають її ваду як важку хворобу і займають, як правило, позицію гіперопіки, позбавлення дитини самостійності та ініціативи. Праці Л.С.Виготського, В.Гудоніса, О.П.Синьової, О.І.Скороходової,

Є.А.Клопоти та ін. свідчать про різноманітність підходів до вивчення проблем сімей осіб з вадами зору. Проте здебільшого досліджуваними були діти з суттєвими порушеннями зорового аналізатора.

У сім'ї, яка має дитину з інтелектуальними вадами, проблеми передусім виникають не через низький рівень її розумового розвитку, а й через помилкові методи поведінки з нею. Якщо батьки соромляться своєї дитини, їм буде важко любити її так, щоб вона почувалася спокійно і безпечно. Дуже небезпечно, коли батьки прагнуть не помічати ознак розумової відсталості, доводити усім, що у дитини немає проблем в інтелектуальному розвитку. У такому разі батьки намагаються навчити дитину видам діяльності і навичкам, які їй не під силу, які вона не в змозі виконувати.

Суттєвою відмінністю ДЦП є складність захворювання, яке включає симптоми патологічної реалізації рухів та сенсорної надчутливості. Рухи дитини в зв'язку з інтенсивністю роботи м'язів сприймаються безформними і викривленими. Надчутливість дитини з церебральним паралічем проявляється у недеференційованості рухової реакції тіла та кінцівок. Поряд з патологією руху при хворобі ДЦП відмічаються порушення функції зору, слуху, мовлення тощо.

8.1. Характер сімейного виховання як показник психологічної адаптації матерів дітей з психофізичними порушеннями

Тривалий емоційний стрес і установки батьків стосовно хворої дитини найбільш яскраво проявляються у формах та способах взаємодії з нею. Порушення у розвитку дитини впливають суттєво на внутрішньосімейні взаємостосунки і формують особливий соціальний клімат у сім'ї. Поняття внутрішньосімейного клімату характеризують різноманітні сторони життя сім'ї, у тому числі і принципи виховання. У зв'язку з цим представляють інтерес роботи А.І.Захарова, Воловіка, Гайди, Коцюбинського (1978), І.І.Мамайчука, В.Л.Мартінова, Г.В.П'ятакової (1989), Е.Г.Ейдеміллера (1986, 1996), О.В.Мастюкової, Г.Г.Московіної (1991) та ін. Автори

підкреслюють залежність вибору *моделі сімейного виховання* від психологічних особливостей батьків (матері).

Як вказують ряд досліджень (Е.І.Кириченко, С.С.Каліжнюк, 1982), патологія формування особистості дитини з обмеженими можливостями є результатом інтегративного впливу як біологічних, так і соціальних факторів. Серед механізмів психогенеза патологічного формування особистості провідна роль належить реакції на усвідомлення дефекту, фізичній чи сенсорній неповноцінності, ізоляції від спільноти ровесників, а також неправильному вихованню і специфіці ставлення оточення до неповноцінності дитини (1982).

Поряд з вказаними психогенними факторами чи не найважливіше значення мають несприятливі умови виховання.

Найбільш загально у літературі виділяються два стилі ставлення батьків до дитини-інваліда у сім'ї: емоційна відчуженість та емоційна залежність.

Перший тип ставлення батьків до дитини проявляється в ізоляції, відчуженні від дитини, другий – у гіперопіці. Емоційна відчуженість, на думку О.Романової є результатом „кардинальної зміни материнської позиції у міру дорослішання дитини – від прийняття до відторгнення”. Іноді це пов'язано з розширеннями уявлень про структуру дефекту і перспектив соціального розвитку дитини.

Емоційна ізоляція проявляється у повному (явному чи прихованому) ігноруванні дитини. У таких сім'ях дитина почуває себе зайвою. Наприклад, в одній із таких сімей хворій дитині було відведено лише куточок у кімнаті, де вона мала перебувати і за межі якого їй заборонялося виходити. Здоровим дітям, з іншого боку, не дозволялося до неї наблизитися.

Емоційна ізоляція проявляється також і в тому, що члени родини соромляться вад своєї дитини, і, або тримають її вдома і не запрошують нікого до себе, або взагалі приховують її існування. Зазначений стиль поведінки може також виражатися і в жорстокому ставленні до неї, особливо це характерно для сімей, де батьки страждають хронічним алкоголізмом, наркоманією чи перебувають у важкій економічній ситуації.

„Відторгнені” діти страждають від недостатньої емоційно-позитивної стимуляції з боку батьків. Це спричиняє у них затримку

розвитку мови і соціальних навичок, пригнічує розвиток активних пізнавальних форм поведінки і зацікавленості. У таких дітей спостерігається знижений фон настрою, схильність до депресивних станів.

Навпаки, гіперопіка, виховання по типу „кумир сім'ї” проявляється у надмірній увазі батьків до дітей, у їх прагненні попередити та задовольнити найменші бажання хворого. Матері „сембіотично” пов'язані з дітьми, тому поступово у сім'ї складаються такі відносини, що всі члени родини обертаються навколо дитини, вона є її центром. У даному випадку йдеться про психологічну залежність матері від дитини, або психологічну співзалежність.

Залежно від критерію прийняття/неприйняття дитини чи дефекту С.М.Хорош виділяє чотири типи батьківської позиції, які в свою чергу поділяються на адекватну та неадекватну. Критерієм визначення адекватності є наявність одного з мотивів: допомогти дитині з обмеженнями усіма можливими способами (вилікувати, максимально пристосуватися до оточуючого середовища тощо), або намагання будь-яким способом довести собі і оточуючим відсутність дефекту у дитини. Ці мотиви, як правило, батьками не усвідомлюються.

Адекватним прийнято вважати таке ставлення, за якого дитина сприймається як здорова, проте з певними особливостями, які необхідно враховувати в процесі навчання та виховання. Таке ставлення свідчить про прийняття і дитини, і її обмеження.

Проте прийняття і дитини і її обмеження може сформувати і неадекватну позицію: дитина сприймається як жертва певних обставин і вона потребує захисту, допомоги, догляду. Така позиція має певне психологічне навантаження і для особистості батьків, здебільшого матерів: може проявлятися у гіпертрофованому почутті провини тощо. У батьків може сформуватись «дефіцитарне» ставлення до світу: дитина нещасна, їй дуже важко, і всі чимось перед нею завинили.

Неадекватною є і позиція прийняття дефекту, але вже без прийняття дитини як такої. Таке сприйняття відбивається у відчуженні дитини. Саме ці діти найчастіше потрапляють до інтернатів.

Прийняття дитини при неприйнятті дефекту також є неадекватною батьківською позицією щодо дитини з обмеженими можливостями. Такі батьки соромляться вади своєї дитини і їм здається, що дитина теж буде відчувати сором, переляк, якщо дізнається про свою ваду. Для дитини таке середовище є джерелом додаткової психотравми: з одного боку, вона відчуває, що від неї щось приховують і ця невідомість може її лякати навіть більше, ніж знання про власну ваду, з іншого – оберігаюча позиція батьків призводить до формування несамостійності, безініціативності.

Існують два протилежні погляди на трансформацію характеру сімейного виховання. Так, О.Л.Романова стверджує, що материнська позиція „з часом з точки прийняття переходить у бік відчуження”. Проте В.Чавес вважає, що у міру дорослішання дитини гіперопіка (чи гіперпротекція) підсилюється. Дане підсилення спричинене зростанням страху (за своє майбутнє і майбутнє дитини, за її здоров'я).

У деяких публікаціях розглядаються складні проблеми (соціальної спрямованості), що виникають у сім'ї: *планування наступної вагітності, взаємостосунків з іншими дітьми* (братами-сестрами), *стабільність сім'ї, зміни соціального статусу сім'ї*. (Schonell, Watts, 1956; Taylor, 1953; Valente, 1972; Stone, 1973; Юр'єв, Здоровцева, 1991; М.І.Радченко, 2002).

Іншим напрямком роботи спеціалістів стало вивчення особистісних рис, психопатологічних розладів як наслідку переживання психічного стресу в результаті народження дитини-інваліда. (Miller, 1968; Stevenson, 1968 та ін). У вітчизняній психології цей аспект висвітлював Р.Ф.Майрамян (1976, 1982), В.А.Вишневський (1984) та ін.

Досліджень, які спрямовані на вивчення особистості матері дитини-інваліда, небагато. Автори (О.Романова, Є.Моросанова, В.В.Ткачова, М.І.Радченко (1999, 2001, 2003) насамперед зазначають високий рівень психоемоційних проблем, фіксацію на фізичній та психічній безпорадності дитини.

Аналіз досліджень показав, що під впливом хронічного стресу можливі наступні особистісні зміни матерів дітей з важкими обмеженими можливостями:

- неадекватна батьківська поведінка у зв'язку з порушенням розвитку дитини – у міру дорослішання дитини підсилюється

гіперопіка; - в окремих випадках відбувається трансформація прийняття до відторгнення,

- практична ізоляція жінки від зовнішнього світу - у матері немає роботи, відсутня можливість реалізувати себе, недбалість у ставленні до здорових дітей, якщо вони взагалі є, і, як правило, важке матеріальне становище;

- *психопатологічні*: синдром тривожної депресії, виражений афект нудьги, тощо;

- *психосоматичні розлади* (коливання артеріального тиску, головні болі, нудота, безсоння, порушення терморегуляції і менструального циклу, психогенний зуд, ранній клімакс тощо);

- закріплення *почуття провини*, яке має як зовнішнє, так і внутрішнє джерело;

- психологічні риси: турботливість, практичність, дипломатичність, високий рівень тривожності, консервативність мислення, слабкість, нестабільність емоційних структур, інтраверсія, соціальна несміливість, підозрілість, занижена самооцінка; істеричні, тривожно-помислові та депресивні риси, менторський тон; тенденція домінування; сензитивність (сентиментальність), конформність;

- соціально-психологічні риси: відсутність ініціативи щодо вступу в контакт з незнайомими людьми, настороженість до всіх, хто намагається спілкуватися з їх дітьми. У спілкуванні з дітьми: відсутність вимогливості, строгість до дитини, симбіотичний характер стосунків; неадекватний характер застосування виховних заходів до дитини; часто присутні жорсткі форми покарань: пригноблення особистості, рукоприкладство;

- емоційна сфера: страх і тривога за здоров'я дитини, невміння стримувати свій гнів і дратівливість; більш часті зміни полярності настрою; відсутня афективна форма реагування на проблему стресу, емоційна нестійкість, чутливість;

- сприйняття життєвої перспективи: власне життя втрачене, загублене через ваду дитини.

Сучасна сімейна психологія пропонує цілий ряд класифікацій функцій сім'ї (О.М.Здравомислова, 1992; А.М.Єлізаров, 1996; І.Ю.Шилов, 2000). Найбільш популярною є класифікація Е.Г.Ейдиміллера та В.В.Юстицького (2000), згідно

якої виділяють виховну, господарчо-побутову, емоційну функції, функцію духовного (культурного) спілкування, функцію первинного соціального контролю та сексуально еротичну функцію.

Ряд дослідників виділили специфічні функції, які реалізуються сім'єю стосовно дитини з обмеженими можливостями. Так, наприклад, зарубіжні дослідники А.П.Турнбул та Г.Р.Турнбул (1986) поряд з традиційними функціями виділяють і додаткові: рекреаційну, соціалізуючу, функцію самоідентифікації (визнання сильних якостей та слабкостей дитини, формування причетності до родини), афективну (розвиток інтимності і здатності до виховання) і освітньо-професійну (наприклад, підготовка домашніх завдань, здійснення вибору кар'єри тощо).

З вітчизняних дослідників, які займаються дослідженням функцій «особливих» сімей, варто відмітити Д.М.Зайцева (2001). Він виділяє ряд специфічних функцій, які реалізуються сім'єю стосовно дитини з обмеженими можливостями: абілітаційно-реабілітаційна (відновлення психофізичного і соціального статусу нетипової дитини, включення її в соціальне середовище, пристосування до нормального життя і праці в межах її можливостей); коригуюча (виправлення, послаблення чи згладжування недоліків психофізичного розвитку дітей з обмеженими можливостями); компенсуюча (заміщення, перебудова порушень чи несформованих функцій організму, її пристосування до негативних умов життєдіяльності і спроба заміни вражених, непродуктивно працюючих структур відносно збереженими; компенсаторними механізмами).

О.М.Мастюкова, А.Г.Московіна (2003) у своїй роботі також відмічають, що для «особливих» сімей важливими є функції корекційно-розвиваюча, компенсаційна та реабілітаційна. Основною метою цих функцій є відновлення психофізичного і соціального статусу, досягнення дитиною матеріальної незалежності та соціальної адаптації.

У більшості джерел, які розкривають особливості психотерапевтичної роботи із сім'єю з дитиною з обмеженими можливостями, робота зводиться до інформування батьків, у крайніх випадках до зняття почуття сорому і тривоги, емпатії до батьків. М.Семаго та Н.Семаго (1996) формують два типи задач,

які повинні вирішувати спеціалісти при консультуванні дітей з обмеженими можливостями. До першого типу відноситься створення психологічних умов для адекватного сприйняття батьками інформації, яка пов'язана з відхиленнями у розвитку їх дитини, психологічної готовності до тривалої роботи щодо її розвитку, корекції та виховання.

До другого типу задач дослідники відносять питання, що стосуються звільнення батьків від почуття провини, необхідності подолання стресового стану сім'ї, створення та підтримання по можливості нормального клімату в сім'ї.

Для дитини з обмеженнями сім'я є не тільки основним, а й, на жаль, часто єдиним її соціальним середовищем. Відтак в Україні родина дитини з обмеженнями особливо потребує допомоги спеціалістів. Держава, яка у минулому будувала комунізм, повинна бути бездоганною в усьому. Тому факту народженню дітей з вадами ідеологи тогочасного суспільства знайшли своєрідне виправдання: «хворі діти народжуються в сім'ях алкоголіків, отже, діти розплачуються за гріхи батьків і держава тут ні при чому» (Т.Б.Козлова). Така ідеологічна установка вирішила усі проблеми дитячої інвалідності, сформувала відповідну суспільну думку і відмінну рису особистості батьків дітей з вадами – провину за дитину. Відтак чотири стіни стали єдиним виходом дітей з обмеженими можливостями на довгі роки.

Варто відзначити, що найчастіше істинними причинами звернення матері дитини з обмеженими можливостями до психолога за індивідуальною консультацією є пошук співчуття, співпереживання, бажання поділитись тим, що «наболіло». Лише отримання реальної підтримки та уваги спеціаліста приводить матір на повторні консультації. У табл. 1 представлена психодинамічна модель поведінки сім'ї у процесі консультування (автори М.Семаго та Н.Семаго).

В Україні з самого початку її існування як незалежної держави почали розроблятися та впроваджуватись програми раннього втручання для дітей з порушеннями здоров'я та розвитку. Проте, як зазначають Н.А.Бастун та С.О. Лукомська, система ранньої діагностики та корекції відхилень у розвитку знаходиться на етапі становлення. Дослідниці зазначають, що нині програми раннього втручання активно функціонують у Києві (Український

медичний центр реабілітації дітей з органічними ураженнями ЦНС), Миколаєві (Державний центр ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів), Львові (НРЦ «Джерело»), Харкові (БФ «Інститут раннього втручання»), Одесі (Інститут імені Я. Корчака), Сумах тощо.

Одним із основних напрямків діяльності цих служб є надання комплексної допомоги сім'ї у: розумінні батьками потреб дитини, виробленні адекватних методів взаємодії, спрямованих на покращення навичок комунікації з дитиною та її соціалізації; створенні стимулюючого та розвиваючого середовища; організації консультацій дитини з різними фахівцями; наданні інформації про законодавчі акти, що захищають права дитини та її батьків, про соціальні гарантії та про державні і громадські організації, які надають послуги дітям з вадами розвитку та їх батькам.

Інша програма, про функціонування якої зазначає О.Романчук, є програма «Батьки для батьків». Ця програма включає декілька чинників, які визначають її особливість: 1) допомога здійснюється батьками батькам, тобто це допомога тих, хто пережив те ж саме; 2) соціальна підтримка – джерело емоційної стабільності: між батьками формується спільнота, яка є місцем радості, місцем спільного святкування; 3) батьки один для одного є джерелом важливої інформації, допомоги, підтримки.

Виділяються декілька форм роботи програми:

- Батьківський клуб – регулярне місце зустрічі та спілкування батьків.

- Батьківські групи – на відміну від клубу, склад групи закритий. Батьки зустрічаються постійно щотижня 10 – 20 тижнів. Закритість групи дозволяє встановити психологічну безпеку членам групи, яка сприяє більшій відкритості, щирості.

- «Пілотна форма» полягає в індивідуальній підтримці «молодої» сім'ї «досвідченою». Особливо необхідна на перших етапах переживання факту народження (інвалідизації) дитини, коли у батьків, які щойно дізнались про ваду дитини, відсутня ідентифікація себе з групою батьків дітей-інвалідів і всі попередні форми допомоги неприйнятні.

Основними завданнями супроводу є емоційна підтримка сім'ї, адаптації до реального обмеження, допомога у побудові стосунків з соціальним середовищем, зміцненні соціальних

ресурсів сім'ї, надання інформації та допомоги у забезпеченні потрібної допомоги при прийнятті обмеження, примиренні. Лише при прийнятті та примиренні з порушенням дитини у батьків є можливість навчитись взаємодіяти в межах її можливостей, тобто прийняти дитину з обмеженнями як людину з прихованими можливостями.

Таблиця 1

Психодинамічна модель поведінки сім'ї у процесі консультування

Фаза	Стан	Прояви	Корекційні тактики
I	Шок	Розгубленість, емоційна дезінтеграція, страх, стан ступору, різке падіння самооцінки, звинувачення себе	Емпатія та емпатійна підтримка, тактики послаблення почуття провини, призупинка консультування до мінімальної адаптації і проведення інтенсивної психотерапії, медикаментозної корекції
II	Негативізм, заперечення	Заперечення поставленого діагнозу, аж до відмови обстежувати дитину, пошук причин та «винуватців», недовіра до спеціалістів, аж до агресивних проявів щодо них, формування «сімейних міфів», «ходіння по колу лікарів»	Вислуховування лікарів, обговорення з виходом на катарсис. Тактики послаблення провини та сорому, вибудовування адекватних захисних механізмів, обережне інформування батьків в рамках застосовуваних тактик гештальт-терапії, використання авторитета з метою зняття «синдрому ходіння по колу лікарів»
III	Депресивний	Емоційне	Послаблення почуття

	стан, синдром «хронічного смутку»	відсторонення, хронічна фрустрація, дратівливість, агресивність, втрата теплоти щодо близьких, інтересу до роботи, замкнення в колі сім'ї, розпад сім'ї	провини і сорому, розвиток робочої співпраці, акцентування позитивного, нормалізація. Інформування про можливості дитини, про медичні, педагогічні і соціальні аспекти можливої допомоги, включення сім'ї у систему суспільної допомоги
IV	Рековалесценція а) адаптаційний період б) період орієнтації, вихід з кризи	Початок соціально-психологічної адаптації, звернення до спеціалістів, встановлення адекватних емоційних контактів. Батьки починають задавати запитання: «Що можна зробити?», «Хто може допомогти і навчити?». Активний пошук допомоги та ін формації, збільшення соціальних контактів, планування майбутнього, навчання роботі з дитиною.	Вироблення спільного рішення на базі повного інформування сім'ї. Методика «візуалізації майбутнього». Включення батьків у процес корекційної роботи в якості фасилітаторів. Використання методів гештальт-терапії для прийняття відповідальності за себе і свої рішення. Оптимізація внутрішньо сімейних стосунків, планування майбутнього сім'ї.

Тема 9. Сімейне консультування

9.1. Специфіка сімейного консультування

У сучасному суспільстві сімейне консультування є дуже поширеним і необхідним видом психологічної допомоги серед населення. Сімейні консультанти працюють у психологічних центрах, у консультаціях, загсах, у різних центрах психологічної служби, які діють у системі Міністерства соціального захисту та комітетів з охорони сім'ї і дитинства.

Практика сімейного консультування акумулює численні теоретичні та практичні дослідження проблем сім'ї таких вчених як Ю.Е.Альошина, А.Я.Варга, С.Гледдинг, А.Н.Єлізаров, Р.Кочюнас, Е.Е.Сапогова, Л.Б.Шнейдер та багато ін.

Особливістю сімейного консультування є твердження дослідників про те, що особистість клієнта необхідно розглядати у цілісній системі її сімейних зв'язків із подружжям, дітьми та батьками. Предметом аналізу в рамках сімейного консультування є установки членів сім'ї, структура сім'ї, розподіл ролей всередині сім'ї, характер взаємозв'язків між її членами, процеси лідерства і розподілу влади, сімейні конфлікти тощо.

Як відомо, *консультативна психологія* – це розділ науки, що містить систематичний опис процесу надання психологічної допомоги (консультування). Мета психологічного консультування - допомогти клієнтам зрозуміти, що відбувається в їхньому життєвому просторі й осмислено досягти поставлених цілей на основі усвідомленого вибору при вирішенні проблем емоційного й міжособистісного характеру. Є багато подібних визначень, і всі вони включають кілька основних положень:

1. Консультування допомагає людині вибрати й діяти згідно власного розсуду.
2. Консультування допомагає навчатися новій адекватній поведінці.
3. Консультування сприяє розвитку особистості.

У консультуванні акцентується відповідальність клієнта, тобто визнається, що незалежний, відповідальний індивід здатний у відповідних обставинах приймати самостійні рішення, а

консультант створює умови, які заохочують вольову поведінку клієнта.

Серцевиною консультування є «консультативна взаємодія» між клієнтом і консультантом, заснована на філософії «клієнт-центрованої» терапії (К.Роджерс).

Таким чином, визначення психологічного консультування охоплює основні установки консультанта відносно людини взагалі й клієнта зокрема. Консультант приймає клієнта як унікального, автономного індивіда, за яким визнається й шанується право вільного вибору, самовизначення, право жити власним життям.

Сімейне консультування – це один із різновидів сімейної психотерапії, який має свої відмінні ознаки і межі терапевтичного втручання. Сімейне консультування розвивається паралельно із сімейною терапією, взаємно збагачуючи один одного. Відмінність сімейного консультування від сімейної терапії полягає перш за все в тому, що сімейне консультування не приймає концепцію хвороби; по-друге, у ньому акцент поставлений на аналізі ситуації і аспектів рольової взаємодії у сім'ї; по-третє, воно покликане допомагати у пошуках особистісного ресурсу суб'єктів консультування і обговорення способів вирішення ситуації.

Основною метою, яка стоїть перед сімейним консультуванням, є вивчення проблеми члена або членів сім'ї для якісних змін взаємодії у ній і забезпечення можливості особистісного росту. Консультант повинен прагнути до виявлення індивідуальних причин сімейних дисгармоній і сприяти усуненню цих причин у конкретних ситуаціях.

Дослідники (Л.Б.Шнейдер, Р.Кочюнас) визначають наступні основні *принципи і правила сімейного консультування*:

1. Встановлення контакту між консультантом і клієнтом, який досягається за допомогою встановлення певної оптимальної дистанції, конструктивного спілкування та підбору відповідних прийомів проведення зустрічі.

2. Збір інформації про проблему клієнта та моделювання можливого результату, який досягається з'ясуванням кінцевої бажаної мети осіб, що звернулися за допомогою.

3. Обговорення психотерапевтичного контракту, що являється однією з найважливіших умов сімейного консультування. На цьому етапі обговорюється відповідальність сторін (з боку консультанта –

безпека та результативність, з боку клієнта – активність, готовність до змін та ін.), умови винагороди, а також санкції за порушення сторонами умов контракту.

4. Уточнення проблеми клієнта та співставлення ресурсів сім'ї в цілому і кожного члена зокрема.

5. Проведення власне консультації. На цьому етапі закріплюється віра клієнтів в успіх, з'ясовується, якого саме результату бажають клієнти, за допомогою візуалізації консультант допомагає клієнтам уявити нові стосунки чи ситуації.

6. «Екологічна перевірка». Консультант пропонує членам сім'ї уявити себе в подібній ситуації через 5-10 років і дослідити свій стан.

7. Наближаючись до завершення сімейного консультування, консультант докладає зусиль щодо переносу в реальне життя і збереженню стійкості позитивних результатів. Це перш за все пов'язано з тим, що клієнти іноді потребують допомоги у перенесенні зрозумілих установок в реальне життя, а також повторних зустрічей із консультантом для підтримки впевненості у собі і у своїх вчинках.

8. Від'єднання. Це прийом індивідуальний для кожного консультанта, у разі застосування якого сімейна пара приходять до висновку, що консультант їм більше не потрібний.

У ситуації надання психологічної допомоги консультант спирається, перш за все, на особистісні ресурси свого клієнта та на свої особистісні ресурси; по-друге, на закономірності і психотерапевтичний потенціал спілкування як у діаді консультант – клієнт, так і в групі, в тому числі у сім'ї. Психолог-консультант апелює до розуму, емоцій, почуттів, потреб і мотивів клієнта, до його здібностей спілкуватися з людьми, використовуючи при цьому різні техніки, які використовують ці ресурси.

9.2. Основні стадії процесу консультування

Протягом усього життя сім'я може стикатися і безперечно стикається з різними проблемами і кризами. Ці проблеми і кризи мають різну природу і походження від нормативних до ситуативних криз, що детально було розглянуто у попередніх розділах. Однак вчені і практики визначають два основних

психологічних напрямки допомоги сім'ї: професійний та індивідуальний характер допомоги.

У разі *професійної консультативної допомоги* психолог будує свою роботу на засадах професійної підготовки в області індивідуального і сімейного консультування, індивідуальної і групової психотерапії, а також в області психології розвитку, психології особистості, соціальної і медичної психології та інших спеціальних дисциплін. Це підкреслює ту обставину, що людина може отримати кваліфіковану допомогу, а не лише корисну пораду, яку дають рідні та друзі.

Загальна *модель професійної консультативної допомоги* передбачає:

1) встановлення контакту із клієнтом, який здоровий з точки зору медицини, але відчуває ті чи інші неблагополуччя у сімейному житті, потребує допомоги і просить її;

2) проведення психологічної діагностики, спрямованої на з'ясування причин неблагополуччя і визначення можливих форм допомоги;

3) власне консультативна робота, корекційні чи психотерапевтичні заходи, спрямовані на зняття наявного неблагополуччя шляхом активації власних психологічних ресурсів клієнта або сім'ї у цілому.

У разі застосування *індивідуального підходу*, психолог-консультант робить акцент на усуненні або профілактиці тих індивідуально- чи соціально-психологічних причин, які по-різному проявляються в різних сім'ях, призводячи до розпаду сім'ї, глибоким сімейним дисгармоніям, алкоголізму, невротичним захворюванням, зниженню якості сімейного виховання, а також розладами у поведінці та розвитку дітей. Саме тому об'єктом аналізу і впливу в рамках консультативної допомоги завжди є конкретна сім'я (або особистість) з притаманними тільки їй особливостями розвитку, реагування на життєві ситуації, способами вирішення конфліктів, планами тощо.

Психолог-консультант надає допомогу на прохання клієнтів із широким колом проблем: особливості темпераменту дитини, які не враховуються батьками, соматичні чи психічні захворювання, невдало сформований досвід спілкування у сім'ї, психічна травма, особливості виховного впливу чи особистості самих батьків,

специфіка сімейної ситуації, характер спілкування і різні труднощі у контактах подружжя, в тому числі – сексуальні проблеми та ін. Це означає, що спеціалісти по консультуванню сім'ї повинні бути висококваліфікованими і надавати адекватну допомогу.

Велика відповідальність лежить на фахівцеві за прийняття рішення. Тому в психології напрацьовано чимало моделей проведення процедури консультування. Зазвичай процес прийняття рішень в ході консультування може складатися із таких етапів:

1. Діагностика (збір інформації про проблему клієнта).
2. Пошук причини, з якої можна було б розпочати (наприклад, втрата, невдача, почуття провини тощо).
3. Стратегія консультації (вибір прийнятної техніки) та побудова колекційної моделі допомоги.
4. Оцінка ефективності консультування та аналіз усіх етапів процесу.

Важливо, щоб наприкінці консультативного процесу у клієнта сформувалося відчуття можливості вирішення його проблеми та усвідомлення послідовності необхідних для цього дій.

9.3. Теоретичні моделі сімейного консультування

У теорії і практиці консультування сім'ї напрацьовано чимало моделей цього процесу, розглянемо основні (Е.Е.Сапогова). Так, у *психоаналізі* (Н.Аккерман, Д.Джексон, Т.Лидз, Н.Пауль, Дж.Фрамо) консультування і психотерапія традиційно орієнтовані більше на індивіда чим на сім'ю. Робота психолога спрямована на корекцію взаємовідносин індивід - сім'я, оскільки індивід буде свою сім'ю на таких відносинах, які були усталені в його власній батьківській родині. Центром аналізу є взаємовідносини між поколіннями, розгляд яких допомагає індивіду побудувати нові конструктивні відносини у власній сім'ї, здолати труднощі у спілкуванні з дітьми та дружиною (чоловіком).

Метою консультаційної роботи в таких випадках є прагнення побудови таких взаємовідносин, які могли б призвести до особистісних змін у членів сім'ї, що дало б можливість будувати і розвивати стосунки на базі теперішньої реальності, а не на досвіді минулого. Для цього консультант виділяє і порівнює основні моделі поведінки, які закріпилися підсвідомо у індивіда ще з

дитинства з тими, які необхідні «тут-і-зараз». Працюючи з кожним членом сім'ї, консультант залучає методи вільних асоціацій, порівнюючи минуле із сьогоденням, аналізує біографії подружжя, проводить паралелі в історіях їх сімей тощо.

На сьогоднішній день широкого визнання набула *теорія сімейних систем* М.Боуена, за якою сім'я розглядається як емоційна система – трансгенераційний феномен, який включає представників сімей усіх її поколінь. Ця система впливає на кожного члена сім'ї, формуючи його особистість. Виділяються два типи особистості: незалежна, диференційована від сім'ї і залежна від сім'ї, з'єднана з сімейними установками.

Незалежна особистість відділяє себе від інших членів сім'ї, має свої почуття, потреби, емоції, тримає дистанцію, що робить її більш зрілою і самостійною. Залежна від сім'ї особистість не в змозі відрізнити свої емоції, потреби від сімейних і не може самостійно приймати рішення. Така особистість схильна будувати подібну власну сім'ю і шукати в якості подружжя таку ж особистість. Типова проблема такої сім'ї: партнери вимагають одне від одного того, чого не здатні дати один одному (постійність почуттів, відносин, сприйняття). Обоє особистостей у такому шлюбі потерпають від хибного емоційного досвіду, який передається із минулого в майбутнє, і навіть поява дитини не приносить бажаної гармонії.

Метою консультативної допомоги у таких випадках є вивчення консультантом сімейних взаємовідносин за допомогою аналізу оцінки самими клієнтами своїх психологічних особливостей, а також сімейної генограми (сімейного дерева трьох поколінь). Центром аналізу є, по-перше, диференціація думок людини від її емоцій, по-друге, її самої від інших членів сім'ї (матері, власних дітей, дружини), по-третє, допомога клієнтам у побудові власної «Я-концепції».

Сімейне консультування, *орієнтоване на біхевіористичний підхід* (В.Джонсон, У.Мастерс, У.Мітчел та ін.), базується на поєднанні ідей оперантного навчання, теорії соціального обміну і когнітивної психології. В центрі аналізу знаходяться вчинки членів сім'ї по відношенню один до одного, які розглядаються з боку одного тезису, що поведінка підкріплюється її наслідками: якщо між членами сім'ї переважає негативне підкріплення, то й

відносини їх будуть дисфункціональними, якщо, навпаки, підкріплення буде позитивним, то й відносини складаються функціонально.

Робота консультанта із сім'єю потребує ідентифікації позитивних і негативних підкріплень, які формуються, корегуються та закріплюються на консультуванні. Біхевіористичні психотерапевтичні техніки пропагують практику роботи сімейних консультантів за допомогою тренінгів батьківських здібностей (С.Гордон, Н.Давидсон), які допомагають змінювати батьківську реакцію на дитину, а також методи корекції спілкування і поведінки подружжя, які прагнуть мінімізувати незадоволеність і максимізувати задоволеність, нагороди тощо. Корекція досягається за рахунок оцінки задоволеності шлюбом за допомогою опитувальників, індивідуальних інтерв'ю, розробки плану взаємних побажань тощо.

Консультування відповідно до *теорії соціального наuczіння* відбувається за рахунок моделювання (імітації) спостереження подружжя за відносинами у їх батьків та порівняння зі своїми власними стосунками. Основний ефект у цьому консультуванні пов'язується із напрацюванням навичок та вмій жити у сьогоденній сімейній ситуації з використанням методів самозвіту, спостереження, вправ і тренінгів навчання новим комунікативним навичкам. Моделі консультування у такому підході носять назву експериментальні, емпіричні або моделі безпосередньої участі (У.Кемплер, В.Сатір та ін.). Метою консультування постає особистісний розвиток членів сім'ї та формування відкритості новому досвіду.

Одним із розповсюджених підходів у сімейному консультуванні є *структурний підхід* (С.Минухин, Б.Розман, Ч.Фишман та ін.), основними поняттями якого є структура сім'ї, підсистеми сім'ї, межі структури. Структуру сім'ї складає ряд вимог і функцій, усвідомлених і неусвідомлених правил, які визначають взаємодію між її членами. Підсистема сім'ї – це підсистема пари (яка з'являється під час одруження), батьківська підсистема (з'являється в момент народження дитини), підсистема дітей. Межі структури відмічаються правилами, які визначають рівень допустимих контактів як між підсистемами так і в середині них.

Так С.Минухин описав три типи меж: чіткі (найбільш бажані, коли члени сім'ї підтримуються й опікаються, але зберігається їх право на автономію), ригідні (вони ізолюють членів сім'ї чи субсистеми один від одного, що утруднює самоактуалізацію і розвиток кожної із них) і дифузні (кожний член сім'ї піклується про кожного, незрозумілі функції субсистеми, із-за чого втрачаються автономія і правила взаємодії). За моделлю структурного підходу орієнтиром консультанта є створення ідеальної сім'ї, коли всі члени демонструють готовність змінюватися, перебудовувати свої підструктури з урахуванням нових обставин.

Для забезпечення трансформації структури сім'ї консультант включається у сім'ю і займає у ній позицію умовного лідера. Він спостерігає ієрархію стосунків, виділяє цінності, вивчає способи взаємодії між членами, аналізує поведінку, сімейні ролі і правила. І тільки після цього він може здійснювати вплив на структуру сім'ї з метою її трансформації: зокрема може запропонувати змінити стиль спілкування, окремі дії окремих членів, змінити способи взаємодії тощо.

Протягом багатьох років у сімейному консультуванні використовується *транзактна модель* Е.Берна. Вчений пропонує ідею станів «Я» (Батько, Дорослий, Дитина), з опорою на які можуть будуватися сімейні транзакції (орієнтовані на взаємодію або на самоствердження, конфліктні). Дослідник описав різні системи транзакцій – ігри і методи, які використовуються у шлюбній і сімейній взаємодії, а також життєві сценарії, які засвоюються людьми із батьківсько-дитячих взаємовідносин і реалізуються у дорослому житті.

Метою консультанта є допомога клієнту в усвідомленні станів власного «Я» у певних ситуаціях, у реалізації певних сценаріїв взаємостосунків, що призводить до набуття більшої щирості, відкритості у спілкуванні, побудові конструктивних стосунків та досягненні ефективних життєвих цілей.

Метод *стратегічного підходу* у сімейному консультуванні (П.Вацлавик, Л.Джексон, К.Маданес, Дж.Хейлі та ін.) передбачає розгляд конкретної ситуації або конкретного симптому, а не особистісних особливостей членів сім'ї. Консультант розробляє стратегію вирішення конкретної проблеми сім'ї, спираючись на

впевненість у тому, що між членами сім'ї існують застарілі звички у відносинах та стереотипи поведінки (сукупність поглядів на світ, на інших людей, на себе).

Корекція досягається шляхом лінгвістичного виправлення побудови звичної проблеми: наприклад, не «дитина заважає батькам», а «дитина потребує більшої уваги з боку батьків», не вирок дитині «ти такий дурний, що знову двійка», а підтримка «ти такий розумний, а щось мабуть недовчив». Зміни у сімейних стосунках відбуваються за рахунок змін у значенні, яке люди приписують тій чи іншій поведінці, а в результаті змінюються установки і вся система сімейних відносин.

У сімейному консультуванні свою ефективність довела *раціонально-емоційна терапія* А.Елліса – навчальна, активно-директивна терапія, у якій консультант спрямовує клієнтів до визначення конкретного когнітивного, філософського джерела їх психологічних проблем і вказує на способи конструктивних змін. Основним тезисом є: поведінка і проблеми клієнтів зумовлені у більшості тим, що і як вони думають, а не тим, які реальні дії роблять. Тому подружжям необхідно передивитися свої системи поглядів на внутрішньо сімейні події і стосунки.

В останні десятиліття активно застосовується психологами *нарративний підхід* (Д.Епстон, М.Уайт). Сімейний навратив (від англ. narrative – оповідання) – це сукупність внутрішньосімейних текстів (легенд, казок, текстів для соціалізації тощо), які відображають досвід декількох поколінь сім'ї, що використовуються як установки для організації сімейного устрою. Проблеми сім'ї пов'язуються із ідеєю невірної вибраної і погано зреалізованого сюжету. У процесі консультування можуть застосовуватися розповіді сімейних історій, вправи для розвитку внутрішньосімейної далекоглядності, реконструкція загального сімейного досвіду, підсилення персональних зв'язків між членами сім'ї тощо.

9.4. Консультування сім'ї з приводу складностей у взаєминах з дітьми

Родина для дитини - перша і найважливіша школа людських взаємовідносин (Є.І.Артамонова, Е.В.Єкжанова, Є.В.Зиринова та

ін.). У сім'ї визначається соціальна ситуація розвитку і формується «зона найближчого розвитку» дитини. Сім'я закладає систему її стосунків з близькими дорослими, особливості спілкування, способи і форми спільної діяльності, сімейні цінності та орієнтири. Формування вищої психічної діяльності дитини відбувається в ході його культурно-історичного розвитку, основи якого спочатку закладаються в батьківській родині (Л.С. Виготський).

Більшість звернень до психолога пов'язано з проблемами, що виникають у процесі виховання дітей. Звичайно, не завжди ці проблеми відображають справжній стан дитини в сім'ї і навіть зміст звернення до психолога. Часто батькам простіше звернутися до професіонала, посилаючись на труднощі з вихованням дітей, ніж попросити допомоги у вирішенні своїх непростих «дорослих» проблем.

Практичним психологам відомо, що звернення батьків з приводу проблем, пов'язаних з вихованням дітей, мають свої особливості. Так, батьки дитини раннього віку консультуються рідко. Сплеск звернень в дошкільному віці дитини припадає на вік три роки і п'ять-шість років. Пік батьківських потреб у кваліфікованій допомозі фахівця пов'язаний з навчанням в початковій школі, далі йде спад, і знову спостерігається збільшення кількості консультацій з приводу проблем з вихованням підлітків.

Запити батьків, які потребують консультації фахівця, мають декілька основних напрямків:

- 1) проблеми, пов'язані з вихованням дітей;
- 2) проблеми, зумовлені труднощами в розвитку і навчання дітей;
- 3) інтерес батьків до наявних у дітей здібностей; до особливостей підліткового віку;
- 4) проблеми професійного самовизначення;
- 5) особистісні проблеми дітей і підлітків, міжособистісне взаємодія в сім'ї і найближчому оточенні.

Всі ці напрямки батьківських запитів тісно пов'язані із статево-віковими особливостями дітей і, отже, мають свою специфіку, яка визначається статтю і віком дитини.

Дуже типова для дітей дошкільного віку оборонна агресія. Її специфічна особливість в тому, що вона супроводжується гнівом. А гнів - це реакція дитини на порушення значущої для неї системи

вітальних цінностей (які для кожного можуть мати свої специфічні риси). Для одного значущим може бути лише факт фізичного образу, для іншого - забрана іграшка, для третіх - образливе слово. У результаті дитина починає бурхливо протестувати. Вчені визначають, що агресивна поведінка дитини пов'язана в першу чергу з оточенням, а не з його внутрішніми мотивами, з якимось внутрішнім прагненням чинити так, а не інакше (В.Оклендер). Сааме навчання культурним формам вираження гніву може бути профілактичним заходом і способом роботи з агресивною поведінкою. Агресивну поведінку не можна вважати прямим вираженням гніву, це, швидше, спроба уникнути прояву справжніх почуттів. Відомий ще один вид дитячої агресивності - «інструментальна агресія», яка переслідує певну мету: забезпечити, дістати те, що необхідно або бажано.

Основні зусилля фахівців у галузі подолання дитячої агресивності спрямовані на виявлення причин виникнення агресії і на пошук позитивних способів роботи з гнівом. Часто дослідниками виділяються чотири фази такої роботи:

- 1) представити дітям практично прийнятні методи для висловлення пригніченого гніву;
- 2) допомогти їм підійти до реального сприйняття почуття гніву, який вони можуть стримувати;
- 3) дати можливість прямого вербального контакту з почуттям гніву: нехай скажуть все, що потрібно сказати тому, кому слід;
- 4) обговорювати з ними проблему гніву: що змушує їх гніватися, як вони це виявляють і як ведуть себе в цей час.

Молодший шкільний вік - наступний період сплеску батьківських запитів на консультацію у фахівця. У першу чергу він пов'язаний з проблемами дезадаптації дитини в системі шкільного навчання. Допомогти батькам розібратися, чому так сталося, - завдання фахівця. Причини шкільної неуспішності на початкових етапах навчання мають як біологічний, так і соціальний характер. До біологічних причин можуть бути віднесені:

- низький темп психічної активності (коркова незрілість);
- дефіцит уваги з гіперактивністю (незрілість підкоркових структур);
- вегетативна лабільність на фоні соматичної ослабленості (в силу незрілості або внаслідок ослаблення самої вегетативної нервової системи);

- загальна вегетативна незрілість;
- порушення в галузі функціонування окремих аналізаторів і їх міжаналізаторної взаємодії (незручна загальна і дрібна ручна моторика, незначне зниження слуху, недоліки мовного розвитку тощо);
- хронічні хвороби і постійні простудні захворювання дитини і, як наслідок, його загальна соматична ослабленість.

Серед соціально-психологічних причин частіше відзначаються соціальна депривація, педагогічна занедбаність дитини, погані умови виховання і життєзабезпечення, жорстко нормативний стиль сімейного виховання та інші психотравмуючі впливи середовища.

Передумовою до виникнення шкільної неуспішності може стати психологічна неготовність дитини до систематичної, цілеспрямованої роботи в умовах нової ситуації розвитку. Якщо причини запиту батьків реально пов'язані з навчанням дитини, необхідно всебічно розібратися у проблемі. Консультант повинен чітко розуміти межі власної компетентності. Дитину потрібно проконсультувати у таких фахівців, як психоневролог, невропатолог, вчитель-дефектолог, логопед. Якщо є підозри на труднощі, пов'язані із сенсорною недостатністю, - у профільного спеціаліста (отоларинголога, сурдопсихолога, сурдопедагога, окуліста, тифлопедагога та ін.)

Підлітковий вік - найважчий для батьків, саме в цей період у них виникає безліч проблем з дітьми. Причиною непорозуміння може бути гіперопіка з боку батьків (Ю.Е.Альошина). Така позиція небезпечна тим, що часто призводить до неправильної оцінки власної дитини: батьки починають сприймати її поведінку як ненормальну, що викликає серйозні побоювання тощо.

9.4.1. Консультування сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей

У консультативній практиці досить часто бувають звернення батьків щодо стурбованості з приводу аморальної поведінки своїх дітей. Це відбувається переважно у підлітковому віці, тоді, коли батьки «не встигли помітити», що їх син чи донька уже виростили. Але до будь-яких висловлювань клієнта консультанту слід

ставитися уважно і стримано, оскільки, з одного боку, за ними може ховатися щось серйозніше, ніж перебільшення матері (батька), а з іншого боку, вплинути на думку людини, заспокоїти тривогу можна тільки тоді, коли встановлено хороший довірливий контакт, який неможливий без прийняття всього того, що говориться на початку бесіди.

Подальша робота з клієнтом (Ю.Е.Альошина) залежить від того, наскільки реальні страхи і міркування, висловлені клієнтом. Якщо підстав для них немає, причина звернення до психолога найчастіше пов'язана з проблемами самих батьків, скарги ж на дітей в такій ситуації виступають як свого роду соціально прийнятний привід приходу. Такий варіант звернення до консультацію з приводу проблем іншого є класичним, про нього багато написано як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі (А.Я.Варга, Е.Г.Ейдемільер). Але перш ніж намагатися вийти на проблеми самих батьків, необхідно завершити тему дитини, проаналізувавши ситуацію, коли звернення по допомогу виявляється пов'язаним з реальними проблемами і труднощами в житті сина / дочки, які дійсно в тій чи іншій мірі вимагають втручання і допомоги з боку батьків.

Дуже часто у сім'ї проблеми, пов'язані з різними соціальними і психічними відхиленнями від норми (наркоманія, алкоголізм), переплітаються з страхом звертатися у будь-які офіційні (медичні, юридичні тощо) інстанції. Подібні страхи, на жаль, дуже виправдані, далеко за негативними прикладами ходити не доводиться. Зрозуміло, психолог ні в якому разі не повинен підміняти собою медичні або будь-які інші установи, але при такому зверненні існує цілий ряд психологічних завдань, вирішення яких може в значній мірі сприяти поліпшенню життєвої ситуації клієнта і які можуть бути професійно вирішені тільки за допомогою консультанта. Серед них такі як:

- 1) вислухати клієнта, дозволити йому виговоритися і підтримати його;
- 2) дати кваліфіковану пораду, куди, навіщо і як слід звернутися;
- 3) допомогти знайти способи показати фахівцеві навіть саму незговірливу людину, якою в даній ситуації є дитина клієнта;

4) допомогти клієнту налагодити нормальні відносини з власною дитиною.

Перше з цих завдань вирішується досить просто: кваліфіковано вислухати клієнта може, напевно, навіть початківець консультант. У подібній ситуації є тільки один особливо важливий момент: людині в такій ситуації часто здається, що з ним відбувається щось жахливе, що ніде, ніколи і ні з ким таке не траплялося і вирішення цієї проблеми не існує. Таким страхам слід приділити особливу увагу, для того щоб знизити відчуття унікальності і обнадіяти можливістю зміни існуючої ситуації.

Досить часто клієнт не знає, куди і як йому звернутися, де лікують наркоманів, де і як можуть надати психіатричну допомогу, не ставлячи при цьому на облік і тощо. Якщо психолог володіє необхідною клієнтові інформацією, він у цьому випадку може виступити порадиником - куди і як іти, кому і що говорити, про що просити тощо.

Часто у випадку подібного звернення консультант покликаний виконати і ще одне дуже важливе завдання. Адже клієнт перевіряє на ньому можливу реакцію соціального оточення. Можливо, він вперше розповів те, що явно компрометує і його самого як батька, і його дитину. І що ж при цьому відбулося? Як прореагували? Що сказали? У цьому сенсі консультант повинен служити запорукою того, що оточуючі можуть і готові всіляко їм допомагати, а звернення до інших фахівців принесе не тільки переживання горя і сорому від розповіді про проблему, але й бажану допомогу.

Консультант повинен по можливості зняти негативні і внести позитивні моменти у процес мотивації, якими можуть виступати:

а) допомога, яка повинна бути надана своєчасно, у результаті чого дитина буде позбавлена зайвих психічних або фізичних страждань;

б) адекватна організація допомоги, яку можуть забезпечити батьки - анонімність (якщо це важливо), звернення не просто до когось, а до кваліфікованого, відомого фахівця;

в) розповідь про почуття та переживання, що їх відчувають батьки з приводу проблеми дитини (зрозуміло, вони повинні бути представлені у відповідній формі, без звинувачення кого-небудь), які можуть послужити ще одним свідченням необхідності

звернення ("Ми тебе дуже любимо. Ти у нас дуже хороший. Те, що сталося з тобою, це випадковість, потрібно скоріше її виправити і повертатися до нормального життя ").

У більшості випадків, крім тих, коли мова йде про ендогенні захворювання, батьки несуть певну частку вини і відповідальності за те, що сталося з дитиною. Але аналіз ситуації, яка сама по собі досить складна і потребує негайного вирішення, ще й з цієї точки зору часто не є можливою, хоча існує категорія клієнтів, які намагаються розібратися, чому і як це трапилось. Основне, що потрібно зробити консультанту, незалежно від того, чи будуть у процесі бесіди аналізуватися причини того, що відбувається чи ні, це переорієнтувати клієнта з позиції звинувачення і невдоволення, яку він найчастіше свідомо чи несвідомо займає, на позицію прийняття та підтримки.

На жаль, багато батьків у ситуації важких психічних або соціальних труднощів, пережитих їхніми дітьми, бувають схильні повчати своїх дітей, критикувати їх, вказувати на якусь свою колишню правоту. А діти, яким і так доводиться не солодко, можуть надзвичайно болісно сприймати навіть такі безневинні, на перший погляд, зауваження, як "Я тебе попереджав, щоб ти з ними не зв'язувалася" або "Тепер тобі краще мовчати, а не міркувати" - і вважати їх свідченням відкидання і небажання допомоги. У таких випадках, як і в ситуаціях, пов'язаних з проявом гіперопіки, вчити чого-небудь пізно і безглуздо. Дітям потрібна підтримка. І врятувати їх від подальшого "падіння" може не порада або тим більше покарання, а відчуття прийняття і співчуття з боку батьків.

При наявності довірливих відносин з батьками з одного боку, дитина схильна більше прислухатися до них, а з іншого боку, спрацьовує найсильніше стримуючий засіб, боязнь завдати болю близьким людям: відчуваючи переживання батька / матері, важче заподіяти йому / їй біль, ніж тоді, коли він / вона виглядає холодним і засуджує. Таким чином, ситуація довіри надає більше можливостей для контролю, але не для прямого, а для непрямого. Якщо відносини з дитиною до моменту приходу в консультацію вже досить сильно порушені, можна обговорити спеціальні заходи, спрямовані на їх нормалізацію - акції довіри, відверта розмова ін, про що вже говорилося вище.

9.4.2. Консультування сім'ї з приводу приниження гідності дитини, з суїцидальними та летальними тенденціями

Однією із проблем, які виникають у сім'ях з дітьми, є приниження гідності дитини (В.В.Рибалка, Л.Б.Шнейдер). Повага до гідності вимагає, щоб з усіма дітьми в країні поводились однаково. Різниця у спілкуванні може бути пов'язана лише із індивідуальними особливостями дітей. Правова недостатність не повинна визначатися вчинками батьків (дискримінація «незаконно народжених» дітей) чи соціальним положенням.

Надання дитині свободи із самого раннього віку має велике значення для її розвитку, сприяє активній участі у навчанні і лікуванні, у розвитку самоконтролю. Відомо, що уже в молодшому шкільному віці діти високо цінують свободу і особисте життя. І навпаки, сильне обмеження свободи і вторгнення в особисте життя викликає у дитини почуття незадоволеності і невпевненості у собі. Найбільш травмуючі події для дітей – це напади на їх особистісну і фізичну цілісність (наприклад, тілесні покарання) або психологічну (наприклад, звинувачення у брехні).

Конвенція про права дитини забороняє неправомірне втручання в особисте життя дітей (ст. 16), наприклад, під час надмірного розкриття у ході психотерапії. Конвенція визнає батьків «в першу чергу відповідальними за виховання і розвиток дитини» (ст. 18).

Психологічні наслідки стану приниження людської гідності можуть бути різноманітні за своєю інтенсивністю, характером, загрозою для життя і здоров'я (О.С.Лісова, В.П.Москалець, А.Н.Моховиков, В.В.Рибалка, В.А.Розанов). Так, може бути, легке, епізодичне, ситуаційне приниження гідності, авторитету, честі, іміджу людини, яке легко знімається через покращення стосунків і не залишає наслідків. А може бути сильним і тривалим, супроводжуватися глибокими суперечностями, дисгармоніями, почуттям образи, відчаю, страху, душевного болю, депресією, суїцидальними намірами, почуттям провини або помсти, бажанням піти із життя. У таких випадках клієнту необхідна термінова психотерапевтична допомога.

Психологами-практиками напрацьовані різні підходи щодо допомоги клієнту. Перш за все це встановлення консультантом

взаємодовірливих стосунків із клієнтом: попередній збір інформації від батьків, із школи, від найближчого оточення. Консультант повинен проявити не просто співчуття, а переконливе переживання його гідності, цінності життя, зацікавленості в його особистості. Можна побудувати зустрічі на основі конструювання нового, адекватного індивідуальності клієнта, сенсу життя. Корисним може бути використання елементів логотерапії В.Франкла, у якій передбачено пошук сенсу життя у трьох напрямках: через переживання, відношення та творчість. У ході проведення цього етапу відбувається піднесення особистості клієнта через зміну, переоцінку його світоглядних установок, смислів життя та мотивів поведінки.

Іншим напрямком допомоги може стати залучення учня до складання та виконання певного проекту, відповідно до його нахилів та творчих здібностей, розкриття творчого потенціалу. Головне – відкрити для підлітка шлях до самоактуалізації, а через це – до піднесення цінності своєї особистості. Механізми піднесення розкриті та окреслені сучасним психологом-практиком Рибалкою В.В. у психотерапевтичній «вертикалі» піднесення цінності особистості клієнта. Піднесення особистості розуміється як синтетичний процес зростання особистісного потенціалу людини, його трансформація в процесі переходу:

- від безпосередкованості до опосередкованості психіки;
- від примітивної, слабкої, спонтанної психічної активності до сильної організованої психологічної діяльності;
- від фізіологічних потреб життєдіяльності до сенсу життя;
- від опори на ситуацію «тут і тепер» до спирання на Всесвіт і вічність;
- від споживання до створення цінностей, від репродукування до творчості;
- від внутрішніх і міжособистісних конфліктів до гармонії і злагоди;
- від провини до прощення, від помсти до співпраці;
- від егоїзму до альтруїзму, від індивідуального до соціального тощо.

Працюючи із сім'єю психолог-консультант повинен враховувати, що серйозне сприйняття дитини у сім'ї призводить до покращення їх благополуччя і соціалізації. Тільки тоді вони

зможуть розвивати такі навички і засвоїти ті цінності, які дозволять їм стати корисними громадянами, які зможуть турбуватися як про своє рідне суспільство, так і про світове товариство взагалі.

9.4.3. Консультування сім'ї з приводу психодинамічної неконгруентності особистості

Однією з найбільших цінностей для сім'ї є здоров'я дитини як запорука її психічного та фізичного розвитку. Однак все частішими стають звернення батьків до психологічної консультації з приводу незрозумілих психосоматичних розладів у їх дітей. Однією із причин таких недомагань є неконгруентний спосіб життя.

Одним із основних показників гармонійності особистості є взаємовідповідність, конгруентність її якостей, яку з різних позицій досліджували В.М.Бехтерев, О.Ф.Лазурський, Л.С.Виготський, К.Роджерс, Г.С.Костюк, П.В.Лушин та інші психологи. Терміни конгруентність і неконгруентність все частіше використовуються у сучасній практичній психології. Конгруентна особистість (в дослівному перекладі – “відповідна”, “узгоджена”) єдина і цілісна у своїх почуттях, їх сприйнятті та висловлюванні про них, не має психологічних “захистів” і може бути такою, якою в глибині душі вона є. Психолого-типологічну або психодинамічну неконгруентність особистості вчені визначають як невідповідність у психодинамічному плані базових якостей особистості підструктурі психофізіологічних властивостей, зокрема, темпераменту як фундаменту особистості.

Неконгруентність може стати помітною у досить ранньому віці, коли, наприклад, у швидкої за темпераментом матері-екстраверта народжується дитина з більш повільною нервовою системою та ознаками інтраверта. У процесі виховання мати мимоволі привчає дитину до швидкого темпу життя, весь час підганяючи та прискорюючи її життєвий ритм, і вважає, що цим виховує дитину більш самостійною, адаптованою до прискореного темпу сучасного життя. Як же реагує дитячий організм на такі прискорення? По-перше, за певних умов можуть виникати психосоматичні та патопсихологічні відхилення, що призводять до певних захворювань, які загострюються та дають про себе знати,

найчастіше, у ранньому підлітковому віці. По-друге, між членами родини можуть виникати напруження у стосунках.

Як відомо, тип нервової системи закладається ще в утробі матері і не змінюється упродовж життя людини. Однак у дорослому свідомому житті можна удосконалити характерологічні особливості темпераменту. Мова йде про енергетичні (мотивація, активність, моторика, емоційність) і часові (темп, ритм, швидкість) характеристики функціонування підструктур особистості, які мають відповідати, але не відповідають тим нормам, на які запрограмована від народження нервова система, і які визначаються темпераментом особистості. Психічні новоутворення особистості набувають у такому разі інших психодинамічних характеристик, аніж ті, на які розрахована нервова система дитини. Як наслідок, прискорений (для інтравертів) чи уповільнений (для екстравертів) або неконгруентний спосіб життя може призводити до виникнення психосоматичних захворювань.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах профільного навчання, яке інтенсифікує діяльність старшокласників, що нерідко призводить до надмірного інтелектуального та фізичного напруження, появи особистісних дисгармоній у школярів. Результати наукових досліджень свідчать, зокрема, про те, що в умовах швидкої інформатизації освітнього простору особистісний розвиток старшокласників супроводжується такими проявами дисгармоній як перевтома, підвищена тривожність, внутрішньоособистісна конфліктність, акцентуації характеру, загроза суїциду тощо.

Як наслідок, у значної частини школярів погіршується фізичне та психічне здоров'я, зокрема, виникає девіантність поведінки, знижується зір, викривлюється постава, з'являються психосоматичні захворювання. Дослідження Гіппократа, В.І.Гарбузова, Б.Й.Цуканова, В.В.Рибалки вказують на появу за певних умов переважаючих психосоматичних захворювань серед індивідів із різним типом темпераменту.

Першою допомогою консультанта у таких випадках може стати психологічна просвіта батьків з приводу психодинамічної неконгруентності особистості. Наведемо приклади нашої консультативної роботи. На перших зустрічах було помічено, що батьки лише здогадуються про типи темпераментів своїх дітей і в

більшості не знають особливостей нервової системи, способів виховання та організації роботи і відпочинку відповідно типу темпераменту.

У процесі оволодіння основами психологічних знань, засвоюючи теоретичні положення наукової психології, психолог-консультант повинен поступово переорієнтовувати батьків на спостереження за власними дітьми, їх поведінкою, вчинками, способом життя. Особливо вражає батьків розгляд теми щодо співвідношення темпераментів батьків і дітей. Поступово старі стереотипи уявлень про дитину змінювалися, батьки розповідали про випадки поведінки дітей, яким не могли раніше знайти пояснення, а тепер будували більш гармонійні стосунки з дітьми, враховуючи їх особливості нервової системи.

Наприклад, батьки С. вважали, що син (флегматик) навмисно повільно і неохоче виконує їх доручення, повільно збирається до школи, і пояснювали його поведінку надмірною лінивістю, весь час підганяли. Природно, що сімейні стосунки були напруженими, від криків і сварок С. намагався сховатися, втекти з дому. Зустрічі з психологом допомогли батькам зрозуміти і виправити помилки у вихованні.

В іншому випадку більш повільних батьків виводила із терпіння їх швидка (і як вони вважали, агресивна) донька О. (холерик). О. всі завдання робила швидко і неякісно. Швидко захоплювалася новими справами, а коли потрібно було кропітко виконання – у неї не вистачало терпіння на них. У ході зустрічей ми порадили заохотити О. до якоїсь спортивної секції чи швидких видів танців. У ході зустрічей із психологом батьки повідомляли що ситуація помітно змінилась. Тренування тричі на тиждень забирали надлишкову енергію, а після них, приходячи додому, О. деякий час відпочивала, потім спокійно і швидко справлялася з домашніми завданнями.

Незрозумілою дочкою була для сім'ї В. (меланхолік). Вона була мрійливою і плаксивою. Замість прогулянок на подвір'ї чи дискотек з подругами, вона сиділа вдома, читала книжки, щось записувала, вирізала, клеїла. Її чутливу душу з багатим внутрішнім світом не розуміли батьки і тому дівчинка вела щоденник, де розповідала про всі свої переживання. За нашими рекомендаціями батьки почали приділяти більше уваги В., знайомити з мистецтвом,

відвідувати виставки, музеї, концерти, щоб у неї з'явився більш широкий вибір: або науково-творча ідея життя або мистецтво або ще щось. Спрямування меланхолічної енергії у конструктивне русло – є дуже важливим кроком у консультативній роботі із меланхоліками.

Отже робота психолога-консультанта у випадках з психодинамічною неконгруентністю дитини має відбуватися за такими етапами:

- 1) психологічна просвіта батьків та самої дитини стосовно психодинамічної неконгруентності особистості;
- 2) індивідуальна корекційна робота з дитиною та окремо з її батьками, що включає також психодіагностику психодинамічної неконгруентності;
- 3) групова корекційна робота, яка включає тренінгові заняття для дітей та окремо – для батьків;
- 4) у разі необхідності консультування вчителів, які працюють з цією дитиною, та надання їм методичних рекомендацій щодо роботи з дітьми із психодинамічною неконгруентністю.

Детально робота психолога-консультанта з вказаної проблеми висвітлена у працях [20, 21].

Консультативна допомога батькам щодо просвіти з психодинамічної неконгруентності має велике значення і може стати тим необхідним ланцюгом у психокорекційній програмі, який забезпечує неперервність, комплексність корекційної роботи і дає стабільний позитивний результат. Навпаки, дуже важко допомогти дитині і сім'ї вцілому, якщо не вдається залучити її батьків до свідомої співпраці з психологом-консультантом.

9.5. Консультування у ситуації розлучення

У випадках звернення у консультацію подружжя з приводу розлучення дослідники (В.Ю.Меновщиков, Є.Є.Сапогова) розглядають два можливі варіанти:

1) один із подружжя прагне розлучення, другий – бажає його утримати, відмовити. Останній сподівається, звертаючись до консультанта, що психолог зробить щось таке, що збереже уже

зруйнований шлюб. Але єдине, що може зробити для нього консультант – це допомогти змиритися із фактом вже розваленого шлюбу, опанувати нову для нього мікросоціальну ситуацію, віднайти нові ресурси для продовження та налагодження свого життя;

2) обоє подружжя, відчуваючи, що їх відношення зайшли у глухий кут, все ж таки сумніваються у необхідності розлучення, навіть якщо один із них заявляє про це вголос, або вже вирішив піти і спробувати жити окремо. У цьому випадку консультант ще може допомогти кожному із подружжя в усвідомленні їх індивідуальних і спільних цілей і намірів, у насиченості новим ціннісним змістом життя разом, у переструктуруванні звичних сімейних паттернів поведінки, у відновленні емоційного зв'язку між ними.

Дослідники визначають, що коли клієнт важко переживає розлучення, яке вже відбулося, то фокус його проблеми зміщується від спроб утримати партнера до того, як будувати життя без нього.

Будь-яке розлучення - навіть бажане - є серйозною травмою (Ю.Є.Альошина), яка ускладнюється необхідністю повної реорганізації життя (за отриманими даними, люди переживають розлучення як травму навіть через п'ять і більше років після нього) (G. Levinger, OSMoles, 1979). До розлучення більшість людей не уявляють, з чим вони можуть реально зіткнутися. З цієї точки зору, багатьом в подібній ситуації буває корисно поговорити зі спеціалістом про те, що і як потрібно робити, переконатися, що варіанти можливі і що є сили для їх здійснення.

Проблеми, які стоять перед тими хто розлучається, стосуються буквально усього: розподілу майна, реорганізації житлових умов, зміни взаємовідносин з друзями та родичами, з дітьми тощо. Однією з відмінностей консультування у ситуації розлучення від інших проблем психологічної корекції є більш яскраво виражена інформаційна позиція консультанта. Важливо також, щоб психолог, розмовляючи з такими клієнтами, був добре обізнаний в різних юридичних аспектах проблеми розлучення, серед яких особливо важливими представляються різні питання, пов'язані з дітьми.

Отже, у залежності від конкретної ситуації і тяжкості наслідків консультант допомагає клієнту перебудувати звичне

життя таким чином, щоб максимально відволіктися від неконструктивних роздумів по відношенню до життя до розлучення і усвідомити позитивні моменти теперішнього стану.

9.6. Методики корекції дитячо-батьківських і сімейних взаємин

На практичних заняттях студенти самостійно оволодівають методиками корекції дитячо-батьківських і подружніх стосунків. Після психологічного обстеження студенти складають протокол дослідження.

1. *«Сімейна фотографія»*. Ця техніка використовується для роботи з будь-якою сім'єю, члени якої можуть вербально спілкуватися. Застосовується для вивчення структури сім'ї, ролей, комунікацій і внутрішньосімейних взаємин. Психологом аналізуються такі специфічні області внутрішньо сімейних взаємин як влада, залежність, близькість, тривожність, чоловічі і жіночі ролі членів сім'ї.

2. *«Сімейна скульптура»* і *«Сімейна хореографія»*. На основі соціометричних методик можна спостерігати і вивчати такі чинники як індивідуалізація, навички вирішення конфліктів, регуляція близькості-віддаленості тощо. Побудова скульптури вимагає від кожного члена сім'ї узагальнення свого власного сімейного досвіду, осмислення його та інтерпретацію.

3. *«Рольова карткова гра»* - метод визначення рольової поведінки, яка очікується від членів сім'ї і сприймається іншими членами цієї сім'ї як адекватна. Техніка «рольової карткової гри» є невербальною методикою, що виявляє ті ролі і обов'язки у внутрішньо сімейній взаємодії, які виконує кожен член сім'ї. Методика дозволяє виявити індивідуальні здібності та особливості членів сім'ї, негативні механізми і сімейну динаміку. Для проведення даної методики необхідно: 36 рольових карт (кожна роль друкується на окремій картці), папір, олівці і гумки, що скріплюють колоду карт для кожного учасника. Дана методика дає можливість членам сім'ї в атмосфері позитивної групової роботи взяти на себе нові ролі і відкинути старі. Після проведення гри

можливе обговорення, в якому досліджуються уміння сім'ї; негативні механізми, які виявляються; сімейна динаміка.

4. *«Сімейний ритуал»*. Методика відноситься до структурних методик психокорекційної роботи у сімейних відносинах. Використовується для вирішення наступних завдань: створення руху, зміни перспектив, перерозподіл влади, руйнування коаліцій, формування нових альянсів, прояснення меж між підсистемами, відкриття нових сторін своєї поведінки, нормалізація досвіду відповідно зайнятої певної позиції.

5. *«Соціальний ритуал»* - це система дій, спільно вироблених членами групи, у якій усі види поведінки визначені в строгій послідовності.

6. *«Використання поезії»* як інструмент, що дає можливість подружній парі виразити себе унікальним способом *«Створення аналогічних ситуацій»* - використання метафор, які допомагають клієнтам (сім'ям або окремим членам сім'ї) чіткіше визначити свою проблему для того, щоб її вирішити. Методика застосовується для кращого розуміння клієнтами самих себе, поліпшення взаємовідносин з оточуючими, подолання безперспективного спілкування, припинення боротьби за владу між членами сім'ї, зміни внутрішньосімейних взаємин.

7. *«Екокарта»* - метод опису місця даної сім'ї в розширеній сімейній системі і соціальному співтовариству. Велика увага приділяється тим зовнішнім і внутрішнім ресурсам, які доступні сім'ї.

8. *«Солом'яна башта»*. Клієнтам пропонують узяти коробочку із соломкою, клейку стрічку і разом побудувати солом'яну башту. Працюючи, клієнти настільки захоплюються цією творчою роботою, що асоціюють себе із будівником власного сімейного осередку та розвивають відповідальність за кожну сходинку в цій будівлі.

9. *«Сімейний простір»*. Ця методика забезпечує можливість вивчення і використання сімейного простору для зміни внутрішньосімейних позицій.

10. *«Подружня конференція»* і *«Сімейна рада»* - зустрічі, які проводяться регулярно з подружньою парою або сім'єю, в рамках яких забезпечуються рівні можливості участі всіх членів сім'ї. Цей

метод створений для поліпшення внутрішньосімейних взаємин та підвищення їх ефективності.

11. «*Батьківський семінар*» - зміна відношення людей до власного сімейного життя та завдань виховання. На семінарі удосконалюється сприйняття подружжям один одного, змінюється уявлення про власну дитину, розширюється палітра психолого-педагогічних прийомів впливу на дитину, які потім, вдома, у повсякденному житті, апробовуються батьками.

12. «*Чесна боротьба*». Порушення комунікацій між подружжям веде до спотворень і недостачі інформації, що породжує внутрішньоособистісну і міжособистісну напругу, утруднює задоволення потреб і взаємних очікувань. Такий стан призводить до появи агресивних негативних емоцій, тривале пригнічення яких (заради збереження «сімейного міфу») збільшує монотонні і стереотипні форми взаємодії, які ще більше фруструють членів сім'ї, внаслідок чого члени родини часто використовують невдалі форми зняття напруги у вигляді конфліктів із взаємними образами.

ЗАКРІПЛЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗНАТЬ ПО МОДУЛЮ ІІ. Основи сімейного консультування

Варіант 1.

1. Перерахуйте основні психолого-педагогічні моделі батьківсько-дитячих стосунків й назвіть основних представників
2. Дайте визначення поняттю батьківська позиція
3. Перерахуйте ключові поняття психоаналітичної моделі дитяче-батьківських взаємин

Варіант 2.

1. Назвіть варіанти батьківських позицій за А.Варгою Дружиніним й опишіть їх
2. Дайте визначення поняттю «батьківські установки»
3. Перерахуйте ключові поняття біхевіористичної моделі дитяче-батьківських взаємин

Варіант 3.

1. Перерахуйте найбільш типові ролі дитини у дисгармонійній сім'ї за А.Співаковською Дружиніним й опишіть їх
2. Дайте визначення поняттю «батьківське відношення»
3. Перерахуйте ключові поняття гуманістичної моделі дитяче-батьківських взаємин

Варіант 4.

1. Назвіть особистісні фактори батьків, що впливають на дитину
2. Дайте визначення поняттю «симбіоз»
3. Охарактеризуйте основні методи виховання психоаналітичної моделі дитяче-батьківських взаємин

Варіант 5.

1. Назвіть варіанти батьківської позиції за А.Макаренком Дружиніним й опишіть їх
2. Дайте визначення поняттю «стиль виховання»
3. Охарактеризуйте основні методи виховання гуманістичної моделі дитяче-батьківських взаємин

Варіант 6.

1. Назвіть варіанти батьківської позиції за Н.Дружиніним й опишіть їх
2. Дайте визначення поняттю «консультативна психологія»
3. Опишіть модель професійної консультативної допомоги

Варіант 7.

1. Назвіть які патологічні типи батьківської любові за А.Співаковською.
2. Дайте визначення поняттю «сімейний мфі»

3. Наведіть приклади поширених сімейних міфів

Варіант 8.

1. Перерахуйте фази в реакції батьків на народження дитини з вадами розвитку й опишіть їх
2. Дайте визначення поняттю «сімейна легенда»
3. Охарактеризуйте особистісні зміни матерів дітей з важкими обмеженими можливостями

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ ДО ДИСЦИПЛІНИ „ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї”

ЗАНЯТТЯ 1

**Тема: Становлення психології сімейних відносин.
Еволюція сімейно-шлюбних відносин в історії розвитку
суспільства**

Мета: Систематизувати уявлення про психологію сімейних відносин; ознайомитися з теоретико-методологічними позиціями сімейної психології, провести історичний екскурс та порівняльний аналіз різних типів сімейно-шлюбних відносин.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «еволюція сім'ї та шлюбу»

1. Проаналізувати соціальні причини виникнення і переходу однієї форми сімейно-шлюбних відносин до іншої. Схематично представити еволюцію сім'ї в історії розвитку суспільства.

2. Схематизувати типи відношення до дітей у сім'ях від прадавності до наших днів.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Психологія сім'ї вивчає ... .

2. Великий внесок у вивчення динаміки сімейних відносин в історії розвитку суспільства зробили ... .

3. Психологія сім'ї тісно пов'язана з такими науками ... .

4. Вивчення психології сім'ї необхідне студентам-психологам для ... .

5. До методів психології сім'ї належать ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: проміскуїтет, груповий шлюб, комунальний шлюб, матріархат, патріархат, моногамія, полігамія, ендогамія, екзогамія, фратрії, табу, інцест, кровнородова сім'я, пуналуальна сім'я, право першої ночі.

Завдання 4. «Подруга в біді».

Мета: Порівняти і проаналізувати особливості устрою православних та мусульманських сімей.

Обговорення проводиться в двох опонентних групах, кожна представляє переваги обраного ними сімейного устрою, та можливі недоліки протилежного.

Інструкція: «Ваша подруга українка хоче вийти заміж за мусульманина. Перша група має відмовити їй, а друга - переконати у вірності вибору. Студентка-орбітр, яка грає роль подруги, в кінці дискусії, обирає переможців».

Завдання 5. «Сучасна сім'я моїми очима».

Інструкція: Написати творчий звіт на тему: «Сучасна сім'я моїми очима». У звіті мають бути розкриті такі теми: специфіка зміни сучасної сім'ї, можливі наслідки цих змін, у чому полягає криза сучасної сім'ї.

Теми доповідей для обговорення

1. Становлення психології сімейних стосунків.

Характеристика етапів розвитку психологічних уявлень про сімейні стосунки.

2. Еволюція сімейно-шлюбних відносин в історії розвитку суспільства. Історичний аналіз трансформації сімейного благоустрою від прадавності до наших днів.

3. Психологічний аналіз та порівняльна характеристика взаємостосунків у православних та мусульманських сім'ях.

4. Історичний аналіз ставлення до дітей у сім'ях від прадавності до наших днів.

5. Специфіка сімейних стосунків в Україні.

Теми для написання рефератів

1. Історія розвитку психології сімейних стосунків.

2. Причини та наслідки еволюції сімейно-шлюбних стосунків.
3. Психологічний аналіз взаємостосунків у традиційній православній сім'ї.
4. Психологічний аналіз взаємостосунків у традиційній мусульманській сім'ї.
5. Відображення сім'ї у вітчизняній (художній) літературі.

ЗАНЯТТЯ 2

Тема: Психологічні умови оптимізації стосунків у дошлюбному періоді, компоненти психологічної готовності до шлюбу

Мета: Вивчити періоди формування подружньої пари, ознайомитися з теоріями вибору шлюбного партнера, створити систему уявлень партнерів про майбутню сім'ю.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «формування майбутньої сім'ї».

1. Проаналізувати та схематично представити психологічні критерії кохання.
2. Перерахувати та проаналізувати фактори «успіху» та «ризик» майбутнього шлюбу.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Дошлюбний та передшлюбний період розрізняються тим, що ... .
2. Закохані повинні володіти схожістю соціальних рис і психологічно доповнювати один-одного, зазначав в своїй теорії ... .
3. Теорія Р. Сентерсора полягає у ... .
4. У вітчизняній психології специфіку дошлюбного періоду досліджували ... .

5. Л.М.Панкова виділяє такі стадії любові: ... .
6. Е.Г. Ейдемільер і В.Юстицкіс провели дослідження ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: комплементарні потреби, атракція, ідеалізація партнера, любов, закоханість, симпатія, часткова любов, пастки любові, готовність до шлюбу, подружнє сумісність.

Завдання 4. «Психологічна діагностика вступаючих у шлюб».

Інструкція: Провести тестування не менше трьох молодих пар за допомогою методик запропонованих у практикумі (див стр. Додаток). Написати психологічний «діагноз» готовності до шлюбу кожної пари, провести порівняльний аналіз результатів серед пар.

Завдання 5. «Успіх - ризик».

Інструкція: За результатами тестування проведеного у завданні 4 обговорити та систематизувати в групі фактори «ризик» та «успіху» майбутнього шлюбу.

Завдання 6. «Цивільний шлюб».

Мета: проаналізувати переваги та недоліки цивільного та традиційного шлюбу.

Обговорення проводиться в двох опонентних групах, кожна представляє переваги обраного ними сімейного устрою та можливі недоліки протилежного.

Інструкція: Ви представники соціальної ради у справах сім'ї. Кабінет міністрів видає постанову про ліквідацію шлюбу. Ви маєте ухвалити рішення, але думки розділилися, перша група впевнена в необхідності традиційного шлюбу, друга – вважає, що можна обійтися цивільним шлюбом. Від вашого рішення залежить доля суспільства.

Теми доповідей для обговорення

1. Характеристика розвитку стосунків у передшлюбній парі.
2. Передшлюбні фактори «успіху» і «ризик».
3. Психологічні критерії кохання.

4. Характеристика понять любов, закоханість, часткова любов.
5. Компоненти психологічної готовності молодих людей до шлюбу.
6. Психологічні умови оптимізації взаємостосунків у дошлюбному періоді
7. Соціально-психологічна діагностика вступаючих у шлюб.

Теми для написання рефератів

1. Вплив самооцінки й рівня досягань на еталонний образ супутника життя.
2. Основні причини ідеалізації партнера.
3. Основні компоненти психологічної готовності до шлюбу.
4. Дослідження мотивів вступу до шлюбу у дисфункціональних сім'ях.

ЗАНЯТТЯ 3

Тема: Сім'я як соціальний інститут. Вплив особистісних особливостей на стійкість шлюбу

Мета: Створити системне уявлення про сім'ю як соціальний інститут, дослідити фактори, які впливають на стійкість шлюбу. Вивчити стадії розвитку сім'ї, проаналізувати особливості функціонування на кожній стадії.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «сім'я як соціальний інститут».

1. Схематично представити етапи подружніх стосунків. Проаналізувати можливі перешкоди та труднощі на кожному етапі.
2. Схематично представити сім'ю як соціальний інститут, проаналізувати типи та функції сім'ї.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Сім'я як соціальна група, має наступні параметри: ... .
2. Дослідники Ц.П.Короленко та Т.А.Донских виділяють такі типи деструктивної поведінки, які можуть формуються у сім'ї. До них належать: ... .
3. Неповна сім'я відрізняється від материнської (позашлюбної) тим, що .... .
4. Виділяють наступні види соціально аксіологічної спрямованості сім'ї: ... .
5. Здатність сім'ї до узгоджених дій обумовлюється ... .
6. До основних принципів роботи з сім'єю соціально-психологічних служб належать: ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: сім'я, шлюб, нуклеарна сім'я, мала сім'я, «пусте гніздо», сімейна дієздатність, сімейна активність, психологічне здоров'я сім'ї, мікроклімат сім'ї, дисфункціональна сім'я.

Завдання 4. «Стійкість шлюбу».

Інструкція: групова дискусія проводиться в чотирьох групах: перша з яких представляє молодий шлюб, друга - шлюб середнього віку, третя - шлюб зрілого віку, четверта - шлюб літнього віку. Після короткої дискусії кожна група проводить презентацію особливостей функціонування сім'ї у даний період, розкриває можливі проблеми, з якими стикається подружжя, надає характеристику рис особистості, які впливають на стійкість шлюбу у даному періоді.

Завдання 5. «Моя сім'я».

Інструкція: Аналізуючи фактори та умови сімейного благополуччя, представити у графічному вигляді соціально-психологічну структуру та мікроклімат власної сім'ї. Зробити висновки, яким чином можна покращити життя власної сім'ї.

Теми доповідей для обговорення

1. Характеристика сім'ї як соціального інституту.
2. Типи та функції сім'ї.

3. Сім'я як мала соціальна група з точки зору системного підходу.
4. Мікроклімат сім'ї.
5. Роль сім'ї в процесі соціалізації особистості.
6. Сучасні моделі організації шлюбу. Основні проблеми сучасної сім'ї.
7. Етапи подружніх та сімейних відносин.

Теми для написання рефератів

1. Людина і сім'я в інформаційному суспільстві: соціально-психологічні проблеми та шляхи їх вирішення.
2. Роль національних традицій у сімейних стосунках.
3. Сучасні моделі організації шлюбу та сім'ї.
4. Криза сучасної сім'ї: основні чинники.
5. Мотиви вступу до шлюбу в дисфункціональних сім'ях.

ЗАНЯТТЯ 4

Тема: Фактори та умови сімейного благополуччя

Мета: Розглянути основні кризові періоди розвитку сім'ї, проаналізувати фактори сімейного благополуччя, оволодіти практичними навичками діагностики сім'ї.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «благополуччя сім'ї».

1. Проаналізувати та схематично представити фактори та умови сімейного благополуччя.
2. Схематично представити кризові періоди розвитку подружніх стосунків.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Гармонію сімейно-шлюбних стосунків, з точки зору особистісних особливостей визначають декілька елементів ... .

2. Ю.Є.Альошина, розглядаючи особливості сімейних ролей, класифікує їх ... .
3. Подружжя сумісність включає в себе ... .
4. Конструктивне сімейне спілкування полягає в ... .
5. Сімейні ролі протягом подружнього життя змінюються таким чином... .
6. Психологічна сумісність партнерів включає... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: психологічна сумісність, психологічна несумісність, компліментарний шлюб, сімейна роль, конструктивне сімейне спілкування, кризовий період.

Завдання 4. «Психологічна діагностика взаємовідносин у шлюбі».

Інструкція: Провести тестування не менше трьох шлюбних пар за допомогою методик запропонованих у практикумі (див стр. **Додаток**). Написати психологічний «діагноз» взаємовідносин у шлюбі кожної пари, провести порівняльний аналіз результатів серед пар.

Завдання 5. «Щасливі сім'ї».

Інструкція: Розробити, провести та проаналізувати опитування на тему «Чи існують щасливі сім'ї?». Студенти самостійно розробляють питання опитування.

Наприклад: «Чи існують щасливі сім'ї?»

«Чи вважаєте Ви свою сім'ю щасливою?»

«Щоб Ви зробили заради сімейного благополуччя?»

«Які необхідні умови для сімейного благополуччя?» тощо.

Необхідно порівняти відповіді двох вибірок, одружених і неодружених людей. Мінімальна кількість опитаних - 10 чоловік.

Студенти мають зробити висновок: яким чином змінюються погляди на сімейне благополуччя, щастя із вступом до шлюбу.

Теми доповідей для обговорення

1. Фактори та умови сімейного благополуччя.
2. Моделі взаємовідносин подружжя в сім'ї.

3. Рольова структура сім'ї.
4. Класифікація основних ролей в сім'ї за Ю.Є.Альшиною.
5. Феномен подружньої сумісності.
6. Конструктивне сімейне спілкування.
7. Етапи подружніх та сімейних стосунків.
8. Кризові періоди розвитку подружніх стосунків.
9. Типологія проблемних ситуацій у сім'ї.

Теми для написання рефератів

1. Сімейне благополуччя як фактор психічного здоров'я людини.
2. Кризи розвитку шлюбу.
3. Моделі взаємовідносин подружжя у сім'ї.
4. Рольова структура сім'ї.
5. Сімейне спілкування як фактор успіху сім'ї.
6. Динаміка психологічного клімату в сім'ї.

ЗАНЯТТЯ 5

Тема: Особистісна та соціальна ідентичність подружжя в процесі розлучення. Міфи про сім'ю та сімейні ролі

Мета: З'ясувати основні джерела та наслідки сімейних конфліктів. Практично відпрацювати методи уникнення та вирішення сімейних конфліктів. Розглянути основні міфи про сім'ю та сімейні ролі.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «Сімейні конфлікти».

1. Проаналізувати та схематично представити сімейні конфлікти: види, джерела, наслідки.

2. Зобразити типи стратегій поведінки у конфлікті й засоби виходу з нього.

3. Проаналізувати розлучення як соціально-психологічний феномен, схематично представити стадії процесу розлучення за А.Маслоу.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Конфлікти соціально обумовленні і тісно пов'язані з ... .
2. К.Вітек та Г.А.Навайтис виділяють 4 основні стадії протікання конфлікту ... .
3. Можливі два основні шляхи розв'язання конфлікту ... .
4. В.А.Сисенко класифікує конфлікти на основі незадоволених потреб подружжя, поділяє їх на ... .
5. За ступенем небезпечності конфлікти можуть бути ... .
6. Французький соціолог Ф.Пріу описала так звану європейську модель зміни сім'ї, яка полягає в ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: конфліктна сім'я, кризова сім'я, проблемна сім'я, адаптація, міжособистісна адаптація, рольова адаптація, конфлікт, сімейний конфлікт, конфліктна поведінка, ескалація конфлікту, сварка, емоційне напруження, розлучення, мотив розлучення, причина розлучення, емоційне розлучення, юридичне розлучення, психологічне розлучення, економічне розлучення.

Завдання 4. «Сімейні міфи».

Інструкція: Провести дискусію з приводу сімейних міфів. Студенти розподіляються на три групи. Розглядаючи кожен сімейний міф, перша група називає мінуси його існування, друга – можливі позитивні моменти, третя – аналізує та резюмує, чого більше: плюсів чи мінусів. Таким чином розглядається кожен сімейний міф.

Завдання 5. «Діагностика конфліктів у шлюбі».

Інструкція: Провести тестування не менше трьох шлюбних пар, які на вашу думку конфліктують, або колись мали конфлікти, за допомогою методик запропонованих у практикумі (див стр. **Додаток**). Написати психологічний «діагноз» конфліктних

стосунків у шлюбі кожної пари. Розробити та запропонувати кожній парі психологічну модель покращення взаємостосунків.

Завдання 6. «Психологічна допомога дітям у ситуації розлучення батьків».

Інструкція: Відпрацювати в групі основні навички консультування в ситуації розлучення. Студенти об'єднуються в групи від трьох до п'яти чоловік залежно від кількості необхідних ролей для повного представлення ситуації. Обов'язкові ролі: консультант, спостерігач (підмічає помилки які допустив консультант), клієнт (дитина, подружня пара з дитиною, молоді). Студенти мають продемонструвати ситуацію консультування при розлученні. Ситуації можуть бути вигадані студентами або можуть бути заздалегідь підготовлені викладачем.

Теми доповідей для обговорення

1. Сімейні конфлікти: види, джерела, наслідки.
2. Психологічна допомога сім'ї у конфліктних ситуаціях.
3. Стратегії поведінки у конфлікті й засоби виходу з нього.
4. Розлучення як соціально-психологічний феномен.
5. Особистісна й соціальна ідентичність подружжя в процесі розлучення.
6. Психологічні особливості переживання дитиною розлучення батьків.

Теми для написання рефератів

1. Міфи про сім'ю та сімейні ролі.
2. Психологічний аналіз проблемних ситуацій, які передують розлученню подружжя.
3. Розлучення як соціально-психологічний феномен.
4. Особливості протікання розлучення в різних соціальних групах.
5. Психологічна допомога подружжю під час розлучення.
6. Психологічна підтримка дитини в ситуації розлучення батьків.

ЗАНЯТТЯ 6

Тема: Психологічні моделі батьківсько-дитячих взаємин: типи та нові тенденції.

Мета: Систематизувати уявлення про психологічні особливості батьківсько-дитячих відносин; розглянути роль сім'ї у соціалізації особистості, охарактеризувати основні конфлікти дітей з батьками.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «Батьківсько-дитячі стосунки».

1. Проаналізувати та схематично представити: моделі сімейного виховання.

2. Проаналізувати та схематично представити зміст та функції конфліктів батьків з підлітками.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. Принципова різниця між психоаналітичною, біхевіористичною та гуманістичною моделями підходів до сімейного виховання полягає в ... .

2. Взаємостосунки батьків і дітей трансформувалися протягом історії, розрізняють шість типів ставлення до дітей ... .

3. Порушення сімейного середовища характеризуються ... .

4. Небажана вагітність має специфічні риси ... .

5. Визначення «достатньо гарні батьки» належить ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: пубертат, референтна група, соціалізація, груповий тиск, комплекс Едіпа, комплекс Електри, соціальне научіння, ідентифікація, десенсебілізація, соціальний інтерес, зона найближчого розвитку, сімейна атмосфера, сензитивний період.

Завдання 4. «Психологічна діагностика дитячо-батьківських взаємовідносин».

Інструкція: Провести тестування не менше трьох шлюбних пар, які мають дитину, за допомогою методик запропонованих у практикумі. Написати психологічний «діагноз» відносин батьків і дитини кожної сім'ї, провести порівняльний аналіз результатів.

Теми доповідей для обговорення

1. Типології батьківського відношення до дитини.
2. Сучасне батьківство: типи й нові тенденції.
3. Зміни структури й функцій сім'ї в зв'язку з народженням дитини.
4. Психологічні особливості протікання бажаної й небажаної вагітності.
5. Роль сім'ї в процесі соціалізації особистості.

Теми для написання рефератів

1. Психологічні особливості батьківського відношення до єдиної дитини.
2. Психологічні особливості багатодітної сім'ї.
3. Психологічні методи та прийоми виховного впливу.
4. Батьківська позиція при вихованні дитини.

ЗАНЯТТЯ 7

Тема: Психологічні особливості батьківського ставлення до дитини

Мета: Систематизувати уявлення про психологічні особливості батьківсько-дитячих відносин; розглянути роль сім'ї у соціалізації особистості. Охарактеризувати основні конфлікти підлітків з батьками. Здобути теоретичні знання з приводу ролі прабатьків в соціалізації та особистісному розвитку особистості.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «Стилі батьківського виховання і сценарій життя дитини»

1. Проаналізувати та схематично представити стилі батьківського виховання як детермінант можливих майбутніх сценаріїв життя дитини.

2. Проаналізувати та схематично представити: залежність психічного розвитку дитини від її позиції у сім'ї та від порядку народження.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення:

1. А.С.Співаковська виділяє три спектра сосунків, які характеризують любов батьків до своєї дитини ... .

2. Основні прабатьківські ролі полягають у ... .

3. Позитивна модель поведінки батьків – це ... .

4. У структурі батьківського відношення виділяють наступні компоненти ... .

5. Удисгармонійних сім'ях виділяють наступні ролі дітей ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: гіпоопіка, гіперопіка, адиктивна поведінка, батьківська позиція, батьківська установка, батьківське ставлення, батьківське почуття, бондінг, прабатьки.

Завдання 4. «Генограма».

Інструкція: Побудувати та проаналізувати генограму власної сім'ї.

Теми доповідей для обговорення

1. Батьківський стиль і сценарій життя дитини.

2. Конфлікти батьків і підлітків: причини, зміст, функції.

3. Батьківське відношення до прийомної дитини.

4. Залежність психічного розвитку дитини від її позиції у сім'ї.

5. Типології прабатьківської поведінки.

Теми для написання рефератів

1. Виховання у сім'ї дитячої самостійності.
2. Батьківські позиції.
3. Прабатьківство як вікова задача розвитку середньої й пізньої дорослості.
4. Роль бабусі/дідуся в житті людини.
5. Аналіз сучасних досліджень батьківсько дитячих позицій в сім'ї.

ЗАНЯТТЯ 8

Тема: Особливості подружніх взаємин у сім'ях, які мають дитину-інваліда

Мета: Систематизувати уявлення про психологічні особливості сімей, які мають дитину інваліда. Усвідомити спектр проблем з якими стикається сім'я у випадках виховання дитини з обмеженими можливостями.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на теми «Особливості сімейних стосунків сім'ї з дитиною з обмеженими можливостями».

1. Побудувати і схематично представити типологію труднощів з яким стикається сім'я в залежності від ступеня та тяжкості інвалідності дитини з обмеженими можливостями.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення.

1. У вітчизняній науці в першу чергу розглядались проблеми сімей з дитиною-інвалідом пов'язані з ... .

2. М.Семаго та Р.Майромьян виділяють чотири фази в реакції батьків на народження дитини з вадами розвитку ... .

3. Сім'ї дитини з обмеженими можливостями традиційно класифікують за критерієм ... .

4. Найбільш загально у літературі виділяється два наступні стилі ставлення батьків до дитини-інваліда ... .

5. Е.Г.Ейдеміллер виділяє наступні моделі неправильного виховання дитини з вадами ... .

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: діти з обмеженими можливостями, почуття провини, дистрес, рівні присутності, розумово відсталі, діти з затримкою психічного розвитку, ДЦП, гіпопротекція, потураюча гіперпротекція та гіпопротекція, потураюча мати.

Завдання 4. «Робота психолога з сім'єю з дитиною інвалідом».

Інструкція: Опрацювати теоретичні та практичні підходи до психологічної підтримки сімей з дитиною інвалідом.

Теми доповідей для обговорення

1. Вплив невиліковної хвороби на особистість дитини-інваліда.
2. Особливості подружніх взаємин в сім'ях, що мають дитину-інваліда.
3. Сім'я як психотерапевт для дитини-інваліда.
4. Психологія провин та її роль у протіканні захворювання у дитини.

Теми для написання рефератів

1. ХАРАКТЕР СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ЯК ПОКАЗНИК ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ МАТЕРІВ ДІТЕЙ З ПСИХОФІЗИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.
2. СТИЛЬ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ З ВАДАМИ ЗДОРОВ'Я.
3. Психологічна корекція почуття провин батьків по відношенню до хворої дитини.

ЗАНЯТТЯ 9

Тема: Сімейне консультування

Мета: Здобути теоретичні знання та практичні навички сімейного консультування. Засвоїти практичні методи і схеми роботи з подружжям при сімейних конфліктах, у ситуаціях розлучення, переживання сімейної кризи, роботи з сім'ями, які мають дитину інваліда, роботи з неблагополучними сім'ями.

Завдання для обговорення та опрацювання

Завдання 1. «План-схема».

Інструкція: Розробити план-схему на тему «Сімейне консультування»

1. Проаналізувати та схематично представити особливості різних підходів до сімейного консультування у традиційних психологічних школах.

2. Зобразити типи стратегій сімейного консультування.

3. Розробити схематичну модель консультації сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей.

4. Розробити схематичну класифікацію методів, які використовуються в процесі сімейного консультування.

Завдання 2. «Незакінчені речення».

Інструкція: Продовжити подані речення:

1. Дослідники Л.Б.Шнейдер та Р.Кочюнас визначають наступні основні принципи і правила сімейного консультування ...

2. Системний та структурний підходи у роботі з сім'єю відрізняються тим що ...

3. Зазвичай процес прийняття рішень в ході консультування може складатися із таких етапів ...

4. До основних стадій консультування сім'ї належать ...

5. Роль психолога в системі С.Мінухіна розуміється таким чином: ...

6. Стратегічна сімейна терапія розроблена ...

7. Стратегії роботи сімейного консультанта можна умовно поділити на три групи...

8. Ю.Е.Алешина, В.Ю.Меновціков вважають найбільш типовими подружніми проблемами: ...

9. До принципів сімейного консультування належать ...

Завдання 3. «Словник».

Інструкція: Дати наукове визначення поняттям: консультативна психологія, сімейне консультування, контакт, від'єднання, ресурс, нарративний підхід, раціонально-емоційна терапія, стратегічний підхід, трансакція, соціальне научіння, негативне та позитивне підкріплення, теорія сімейних систем, індивідуальний підхід, конгруентна особистість.

Завдання 4. «Програма консультативної роботи з сім'єю».

Інструкція: Студентам роздаються заздалегідь продумані типові проблемні ситуації, з якими сім'я може звернутися до психолога.

Наприклад: «На консультацію мати привела доньку підлітка із скаргою на її поведінку: на те що дівчина не хоче вчитися, не уявляє своєї майбутньої професії і взагалі нічого не хоче, лише агресивно реагує коли її не пускають гуляти і взагалі некерована. Поки мати скаржить на доньку, донька проявляє байдужість до ситуації. Батько займає керівну посаду і рідко буває вдома, тому і не прийшов на консультацію і навряд зможе в майбутньому. Мати ніколи не працювала, адже після закінчення університету одразу вийшла заміж і народила, через надмірну хворобливість дитини і відсутність можливої допомоги з боку батьків подружжя, мати змушена була постійно доглядати за донькою і присвятила їй повністю своє життя».

Студенти мають розробити консультаційну модель роботи з цією уявною сім'єю: виділити суть проблеми побудувати гіпотези можливих причин даних негараздів та розробити модель роботи з даною сім'єю, підібрати методи підтримки, корекції та пошуку ресурсів для сім'ї в цілому і для кожного її члена, окреслити зону найближчого розвитку сім'ї та можливий результат консультування. Після вправи розбираються складні моменти, відпрацьовуються навички сімейного консультування.

Завдання 5. «Методи психологічної роботи з сім'єю».

Інструкція: Студенти самостійно оволодівають методиками корекції дитячо-батьківських і подружніх стосунків. Після

психологічного обстеження студенти складають протокол дослідження.

1. *Сімейна фотографія*».
2. «Сімейна скульптура» і «Сімейна хореографія».
3. «Рольова карткова гра»
4. «Сімейний ритуал».
5. «Соціальний ритуал»
6. «Використання поезії»
7. «Екокарта».
8. «Солом'яна башта».
9. «Сімейний простір».
10. «Подружня конференція» і «Сімейна рада»
11. «Батьківський семінар»
12. «Чесна боротьба».

Теми доповідей для обговорення

1. Особливості сімейного консультування, стадії процесу консультування.
2. Теоретичні моделі сімейного консультування.
3. Консультування сім'ї з приводу складностей у взаєминах з дітьми.
4. Консультування сім'ї з приводу соціальних і психічних відхилень у дітей.
5. Консультування сім'ї з приводу приниження гідності дитини, з суїцидальними та летальними тенденціями.
6. Консультування сім'ї з приводу психодинамічної неконгруентності особистості.
7. Консультування у ситуації розлучення.

Теми для написання рефератів

1. Консультування подружньої пари.
2. Сімейний консультант: особистість та діяльність.
3. Зміст і форми психологічного супроводу при розлученнях.
4. Психотерапія дітей в ситуації розлучення.
5. Методи роботи з соціальною «сіттю».
6. Консультування сімейної пари у конфліктних та кризових ситуаціях.

7. Консультування при важкій хворобі та втраті коханої людини в сім'ї.

8. Методи покращення психологічного клімату в сім'ї.

9. Консультування в ситуаціях небажаної або патологічної вагітності.

Практикум

Психологічні особливості та відмінності подружжя

Методика діагностики темпераменту Я.Стреляу

Тест – опитувальник направлений на вивчення трьох основних характеристик нервової діяльності: рівня процесів збудження, рівня процесів заторможення, рівня рухливості нервових процесів. Розроблений польським психологом Яном Стреляу в 1982 р. на основі диференціально- психофізіологічної теорії Павлова – Теплова [див. додаток D].

Тест складається з трьох шкал, які реалізовані в вигляді 134 питань. Кожне запитання відведене автором тексту до однієї із трьох шкал: 45 запитань – до першої шкали, 44 – до другої, 45 – до третьої шкали. Більшість запитань по кожній зі шкал являються «прямими» - на користь високого балу по шкалі говорить відповідь «так», але є і «зворотні запитання».

Оцінка кожної властивості (сили процесів збудження і гальмування), а також їх рухливості, проводиться шляхом підсумовування балів, отриманих у відповідях на питання. Якщо відповідь досліджуваного співпадає з ключем, то він оцінюється в 2 бали, якщо не співпадає, то досліджуваний одержує нульову оцінку. Відповідь “не знаю” оцінюється в 1 бал.

Ключ

1 . Сила процесів збудження

“Так”– 3, 4, 7, 13, 15, 16, 19, 21, 23, 24, 32, 39, 45, 56, 60, 61, 66, 72, 73, 78, 81, 82, 83, 94, 97, 98, 102, 105, 106, 113, 114, 117, 121, 122, 124, 130, 132, 133, 134.

“Ні”–47, 51, 107, 123.

2. Сила процесів гальмування

“Так”– 2, 5, 8, 10, 12, 16, 27, 30, 37, 38, 41, 48, 50, 52, 53, 62, 65, 69, 70, 75, 77, 84, 87, 89, 90, 96, 99, 103, 108, 109, 110, 112, 118, 120, 125, 126, 129.

“Ні” – 18, 34, 36, 59, 67, 128.

3. Рухливість нервових процесів

“Так” – 1, 6, 9, 11, 14, 20, 22, 26, 28, 29, 31, 33, 40, 42, 43, 44, 46, 49, 54, 55, 64, 68, 71, 74, 76, 79, 80, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 95, 100, 101, 107, 111, 115, 116, 119, 127, 131.

“Ні” – 25, 57, 63.

Обробка даних: сума в 42 бали і вище по кожній з властивостей розглядається як високий ступінь її вираженості.

Морфологічний тест життєвих цінностей

Автори: В.Ф. Сопов Л.В. Карпушина.

Мета: визначити мотиваційно-ціннісну структуру особистості. Головним конструктором МТЖЦ є термінальні цінності. Опитувальник спрямований на вивчення індивідуальної системи цінностей людини з метою кращого розуміння значення її дії або вчинку.

Перелік життєвих цінностей включає:

1. Розвиток себе. Тобто пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей та інших особистісних характеристик.
2. Духовне задоволення, тобто керівництво морально-етичними принципами, переважання духовних потреб над матеріальними.
3. Креативність, тобто реалізація своїх творчих можливостей, прагнення змінювати навколишню дійсність.
4. Активні соціальні контакти, тобто встановлення сприятливих відносин в різних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособових зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі.
5. Власний престиж, тобто завоювання свого визнання в суспільстві шляхом проходження певним соціальним вимогам.
6. Високе матеріальне положення, тобто звернення до чинників матеріального благополуччя як головному значенню існування.
7. Досягнення, тобто постановка і рішення певних життєвих задач як головних життєвих чинників.

8. Збереження власної індивідуальності, тобто переважання власних думок, поглядів, переконань над загальноприйнятими, захист своєї неповторності і незалежності.

Також опитувальник містить перелік життєвих сфер особистості, але дослідження даної проблеми ми не використовуємо його.

Умови проведення. Морфологічний тест життєвих цінностей складається з 112 тверджень, кожне з яких необхідно оцінювати по 5-балльній системі. Перед початком тестування дається наступна інструкція:

«Вам пропонується опитувальник, в якому описані різні бажання і прагнення людини. Просимо Вас оцінити кожне твердження за 5-балльною шкалою таким чином:

- якщо для Вас значення твердження не має ніякого значення, то поставте цифру 1;

- якщо для Вас має невелике значення, то поставте цифру 2;

- якщо для Вас має певне значення - поставте цифру 3;

- якщо для Вас це ВАЖЛИВО - поставте цифру 4;

- якщо для Вас це ДУЖЕ ВАЖЛИВО - поставте цифру 5.

Порядок обробки одержаних результатів

Підраховуємо бали відповідей відповідно до ключа. Таким чином, одержуємо первинні тестові результати. Далі первинні результати переводимо в стени за відповідною таблицею. У шкалі достовірності при підрахунку необхідно враховувати знак. Всі відповіді із знаком мінус інвертуються. Так, якщо випробовуваний ставить 5 балів відповідає на твердження, що відноситься до шкали достовірності, то йому відповідає 1 бал. Якщо ж за твердження з негативним значенням випробовуваний ставить 1 бал, то йому відповідатиме 5 балів.

Після підрахунків всі результати заносяться в таблицю. Запропоновані цінності відносяться до різноспрямованих груп: духовно-етичні цінності і егоїстично-престижні (прагматичні). Це концептуально важливо для визначення спрямованості діяльності особи або групи. До перших відносяться: саморозвиток, духовна задоволеність, креативність і активні соціальні контакти, що відображають етично-ділову спрямованість. Відповідно, до другої підгрупи цінностей відносяться: престиж, досягнення, матеріальне

положення, збереження індивідуальності. Вони в свою чергу відображають егоїстично-престижну спрямованість особи.

При всіх низьких значеннях - спрямованість особистості невизначена. При всіх високих балах - спрямованість особистості суперечлива, внутрішньо конфліктна. При високих балах цінностей 1-ї групи спрямованість особистості є гуманістичною, 2-ї групи - прагматичної.

Методика „Ціннісні орієнтації” М. Рокича

Мета: визначення ціннісно-мотиваційної сфери особистості. Розроблена М. Рокичем методика, заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. М. Рокич розрізняє два класи цінностей:

1. Термінальні - переконання у тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути. Стимульний матеріал представлений набором з 18 цінностей.

2. Інструментальні - переконання у тому, що якийсь образ дій або властивість особи є переважним в будь-якій ситуації. Стимульний матеріал також представлений набором з 18 цінностей.

Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності - цілі і цінності-засоби. При аналізі одержаних ранжированих цінностей, психолог звертає увагу на їх групування в змістовні блоки на різних підставах. Так, наприклад, можна виділити "конкретні" і "абстрактні" цінності, цінності професійної самореалізації особистого життя і т.д. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших тощо.

Методика „Соціальний інтелект”

Дж.Гілфорда, М.Саллівена

Для визначення рівня розвитку соціального інтелекту (розуміння поведінки інших людей) ми застосували, адаптовану

методику дослідження соціального інтелекту Дж.Гілфорда та М.Саллівена

Методика є стандартизованим психологічним тестом і включає чотири субтести, три з яких складені на невербальному стимульному матеріалі і один - на вербальному: 1 субтест - "історії з завершенням"; 2 субтест - "групи експресії"; 3 субтест - "вербальна експресія"; 4 субтест - "історії з доповненням".

Субтест 1 "історії з доповненням" складається з 14 малюнків, на яких зображені різні реакції людей на конкретну ситуацію. Після визначення намірів та емоційних почуттів персонажів необхідно вибрати один з трьох малюнків, на яких відображено те, що повинно статися. Цей субтест допомагає виявити, наскільки людина в змозі передбачати наслідки поведінки та знання її нормативних рольових зразків, а також здатність досліджуваного зробити прогноз на основі невербальних реакцій.

Субтест 2 "групи експресії" складається з 15 пар зображень (одне пред'явлення включає три зображення, розміщених ліворуч і чотири - праворуч). Три ліві зображення однотипні, так як вони відображають один і той самий емоційний стан. Один із правих малюнків сумісний з ними, оскільки відображає той самий тип психічного стану, що й ліві малюнки. Після декодування (визначення) психічних станів по групі лівих малюнків необхідно вибрати зображення з правої групи, яке відповідає трьом зображенням зліва. Даний субтест оцінює чутливість до невербальних проявів емоційних станів.

Субтест 3 „вербальна експресія” (розуміння усних висловлювань) складається з 12 пар висловлювань - мовленнєвих ситуацій (зліва - фраза, справа - вказані три групи із двох людей між якими ця фраза могла б прозвучати). Після визначення контексту діалогу необхідно вибрати одну з трьох груп мовленнєвих ситуацій, для яких сказана фраза набуває інший зміст, або ж буде сказана з іншим підтекстом. За допомогою цього субтесту оцінюється чутливість до того, що люди говорять одне одному в певних ситуаціях, рольова пластичність.

Субтест 4 „ситуації з доповненням”, складається із 14 пар серій картинок. У першій серії завжди відсутній один малюнок. Він знаходиться серед чотирьох малюнків другої серії картинок. Після аналізу першої серії необхідно вибрати правильний малюнок з

другої серії, щоб "комікс" набув змісту і стали зрозумілими почуття та думки персонажів. Цей субтест вважається найбільш інформативним так як оцінює здатність до розпізнання міжособистісних стосунків в динаміці, логіку їх розвитку та допомагає оцінити, наскільки людина зможе використовувати логічні умовисновки для прогнозу поведінки. Кількість правильних відповідей підраховувались за кожним субтестом та за тестом в цілому.

Методика діагностики самооцінки Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна

Мета: Дослідження рівня тривожності в даний момент (реактивна тривожність) і рівня тривожності як стійкої характеристики (особистісна тривожність). Тест може застосовуватися для осіб у віці від 16 років.

Порядок дослідження. Текст методики зачитується експериментатором або пред'являється респонденту список на задалегідь приготовлених бланках. Текст складається із двох шкал, по 20 тверджень у кожній, роздільно оцінюючу реактивну й особистісну тривожність. Респонденти, відповідаючи на твердження першої частини опитувальника (№ 1-20), вибирають один із чотирьох варіантів відповідей: 1) ні, це не так; 2) мабуть, так; 3) вірно; 4) цілком правильно. Напроти номера твердження записують число, що відповідає обраній відповіді. Для другої частини опитувальника (твердження № 21-40) варіанти відповідей інші: 1) ні, це не так; 2) мабуть, так; 3) вірно; 4) зовсім, вірно.

Інструкція. "Вам буде зачитаний ряд тверджень. Уважно прослухавши кожне з них, виберіть із чотирьох можливих відповідей один, що найбільш підходить, на вашу думку. Напроти номера твердження запишіть число, що відповідає обраній вами відповіді. Для тверджень із 1 по 20 варіанти відповідей такі: 1) ні, це не так; 2) мабуть, так; 3) вірно; 4) цілком правильно.

Після того, як будуть зачитані всі пропозиції першої частини, пропонуються нові варіанти відповідей: "Для наступних 20

тверджень, які будуть вам запропоновані, варіанти відповідей інші: 1) ні, це не так; 2) мабуть, так; 3) вірно; 4) цілком правильно завжди. Ви так само вибираєте той, який найбільше вам підходить і записуєте відповідне йому число".

Обробка даних:

Підраховується сума чисел, записаних при відповіді на твердження: №№ 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18 - (1), потім сума інших чисел: №№ 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20 - (2). Потім обчислюється показник рівня реактивної тривожності:

$$PT = 1 - 2 + 35.$$

Аналогічним образом підраховується рівень особистісної тривожності:

$$OT = 1 - 2 + 35.$$

де 1 - сума чисел-відповідей на твердження №№ 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40;

2 - сума інших чисел по пунктах №№ 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39.

Якщо отримана сума менше 30 - це показник низької тривожності,

31-45 - помірна тривожність,

46 і більше - висока тривожність.

Методика виміру рівня тривожності Тейлора (адаптація Т.А. Немчинова)

Ціль. Виявити рівень тривоги.

Інструкція. Опитувальник складається з 50 тверджень. Поставте "+" або "Так" напроти тих тверджень, з якими ви згодні, або "-" ("Ні"), з якими ви не згодні.

Обробка даних:

Кожна відповідь "так" на висловлення 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50 і відповідь "ні" на висловлення 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 оцінюється в 1 бал.

Методика "Знаходження кількісного вираження рівня самооцінки" (за С. А. Будасі)

Мета: Виявити кількісне вираження рівня самооцінки.

Устаткування: слова, що характеризують окремі якості особистості: акуратність, безтурботність, вдумливість, запальність, сприйнятливність, гордість, смуток, життєрадісність, дбайливість, заздрісність, сором'язливість, злопам'ятність, щирість, вишуканість, примхливість, легковір'я, повільність, уявність, мстивість, наполегливість, ніжність, невимушеність, нервозність, нерішучість, нестриманість, чарівність, уразливість, обережність, чуйність, педантичність, рухливість, підозрілість, принциповість, поетичність, презирливість, привітність, розв'язанність, безстрасність, рішучість, самозабуття, стриманість, співчуття, соромливість, терплячість, боягузтво, захопливість, завзятість, поступливість, холодність, ентузіазм.

Інструкція. Респондент уважно переглядає список слів, що характеризують окремі якості особистості. На основі запропонованого списку респондент виписує в другий стовпчик таблиці 20 значимих властивостей особистості, з яких 10 описують ідеального з погляду випробуваної людини, а інші 10 - негативні, тобто ті, які не в якому випадку не повинні бути в ідеалу.

Після того, як заповнений другий стовпчик таблиці, респондент починає заповнювати колонку Х1, працюючи зі словами із другого стовпчика. Він повинен описати себе таким чином, щоб на першому місці стовпчика №1 стояла ту якість, що йому властиве найбільше, на другому місці - властиво, але менш, ніж та якість, що записана під №1 і т.д. Під номером 20 повинне стояти та якість, що респонденту властиво найменше. Черговість позитивних і негативних якостей у цьому випадку не втрачується. Головне - максимально вірогідно описати себе.

Після того, як виконаний цей етап роботи, респондент заповнює колонку Х2. У ній він повинен описати свій ідеал людини, поставивши на перше місце в колонку ту якість, що, на його погляд, повинне бути виражене в ідеальній людині найбільше, на другому - виражено, але менш, ніж перше тощо.

Під № 20 повинне стояти та якість, який в ідеалі практично не повинне бути. Для заповнення даного стовпчика таблиці респондент повинен працювати тільки зі словами зі стовпчика №2.

У колонку №4 респондент повинен підрахувати різницю номерів рангів по кожній виписаній якості. Наприклад: така властивість як "акуратність" у першому стовпчику стоїть на 1 ранговому місці, а в третьому - на 7. d буде дорівнює $1-7= -6$; така якість як "чуйність" і в першій, і в третьому стовпчику стоїть на 3 ранговому місці. У цьому випадку d буде дорівнює $3-3=0$; така якість як "безтурботність" у першому стовпчику стоїть на 20 ранговому місці, а в третьій - на 2. У цьому випадку d буде дорівнює $20-2=18$ і т.д.

У колонку № 5 потрібно підрахувати d^2 по кожній якості.

У колонку № 6 підраховується сума d^2 , тобто $\sum d^2 = d1^2 + d2^2 + d3^2 + \dots + d20^2$.

X_1	Качества	X_2	$d = X_1 - X_2$	d^2	$\sum d^2$
1	1				
2	2				
...	...				
20	20				

Обробка даних:

Необхідно підрахувати коефіцієнт рангової кореляції за Спірменом:

$$R = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n}$$

де n - кількість порівняльних пар.

Тому що у випадку =20 формула здобуває наступний вид:

$R = 1 - 0,00075 * d^2$, то легше підраховувати по другій формулі.

Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі

Методика створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком в 1954 р. При дослідженні міжособистісних відносин найчастіше виділяються два фактори: домінування-підпорядкування й дружелюбність-агресивність. Саме ці фактори визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття. Вони названі М. Аргайлом у числі головних компонентів при аналізі стилю міжособистісної поведінки й за змістом можуть бути співвіднесені із двома із трьох головних осей семантичного диференціала Ч. Осгуда: оцінка й сила.

У багаторічному дослідженні, проведеному американськими психологами під керівництвом Б. Бейлза, поведінка члена групи оцінюється за двома змінними, аналіз яких здійснюється в тривимірному просторі, утвореному трьома осями: домінування-підпорядкування, дружелюбність-агресивність, емоціональність-аналітичність.

Для подання основних соціальних орієнтації Т.Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. У цьому колі по горизонтальній і вертикальній осях позначені чотири орієнтації: домінування-підпорядкування, ворожість. У свою чергу ці сектори розділені на вісім - відповідно до більше приватним відносинам. Для ще більш тонкого опису коло ділять на 16 секторів, але частіше використовуються октанти, певним чином орієнтовані щодо двох головних осей.

Схема Т. Лірі заснована на припущенні, що чим ближче виявляються результати випробуваного до центра окружності, тим сильніше взаємозв'язок цих двох змінних. Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінують

вертикальна (домінування-підпорядкування) і горизонтальна (ворожість) осі. Відстань отриманих показників від центра окружності вказує на адаптивність або екстремальність інтерперсональної поведінки.

Опитувальник містить 128 оцінних суджень із яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих по висхідній інтенсивності. Методика побудована так, що судження, спрямовані на з'ясування якогонебудь типу відносин, розташовані не підряд, а особливим образом: вони групуються по 4 і повторюються через рівну кількість визначень. При обробці підраховується кількість відносин кожного типу.

Т. Лірі пропонував використати методику для оцінки спостережувальної поведінки людей, тобто поведінка в оцінці навколишніх ("з боку"), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального "Я". Відповідно до цих рівнів діагностики змінюється інструкція для відповіді.

Різні напрямки діагностики дозволяють визначити тип особистості, а також зіставляти дані за окремими аспектами. Наприклад, "соціальне Я", "реальне Я", "мої партнери" тощо.

Мета: Дослідження подань суб'єкта про себе й ідеального "Я", а також вивчення взаємин у малих групах; виявлення переважного типу відносин до людей у самооцінці й взаємооцінці.

Інструкція. Опитувальник містить 128 оцінних суджень і потрібно поставити знак "+" проти тих визначень, які відповідають уявленню людини про себе (якщо немає повної впевненості, знак "+" не потрібно ставити).

Обробка даних:

Максимальна оцінка рівня - 16 балів, але вона розділена на чотири ступені виразності відносини:

0-4 бала – низька	адаптивна поведінка
5-8 балів – помірна	

9-12 баллов – висока	екстремальна
13-16 балів - екстремальна	до патології поведінка

У результаті відбувається підрахунок балів по кожній октанті за допомогою спеціального "ключа" до опитувальника. Отримані бали по таких шкалах: авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозрілий, підкорюючий, залежний, дружелюбний, альтруїстичний переносяться на дискограму, при цьому відстань від центра кола відповідає числу балів по даній октанті (від 0 до 16). Кінці векторів з'єднуються й утворюють особистісний профіль.

За спеціальними формулами визначаються показники за основними факторами: домінування й дружелюбність.

Домінування = $(I - V) + 0,7 \times (VIII + II - IV - VI)$

Дружелюбність = $(VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI)$

Якісний аналіз отриманих даних проводиться шляхом порівняння дискограмм, що демонструють розходження між поданнями різних людей. За С.В. Максимовим наведені індекси точності рефлексії, диференційованності сприйняття, ступеню благополуччя положення особистості в групі, ступені усвідомлення особистістю думки групи, значимості групи для особистості.

Методичний прийом дозволяє вивчати проблему психологічної сумісності й часто використовується в практиці сімейної консультації, групової психотерапії й соціально-психологічного тренінгу.

Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО) В. Шутца

Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО) є російською версією широко відомого за кордоном опитувальника FIRO, розробленого американським психологом Шутцем. Автор пропонованої версії А. А. Рукавишников.

Опитувальник спрямований на діагностику різних аспектів міжособистісних стосунків в діадах і групах, а також на вивчення комунікативних особливостей особистості. Він може з успіхом використовуватися в консультативній і психотерапевтичній роботі. Для проведення експериментального дослідження і виконання даних завдань були використані бесіда і опитувальник міжособистісних стосунків.

Опитувальник міжособистісних стосунків В. Шутца (ОМО) складається з шести шкал. Кожна шкала виявляє певну тенденцію:

Ie – тенденція знаходитися в товаристві інших людей;

Iw – бажання, щоб інші виявляли цікавість до індивіда і приймали його в своє суспільство;

Се – тенденція контролювати стосунки з іншими;

Sw – тенденція підкорятися іншим у відношенні;

Ae – тенденція встановлювати близькі стосунки з іншими;

Aw – бажання, щоб інші встановлювали глибокі емоційні стосунки.

Для виконання умов цього опитувальника, необхідно уважно прочитати 54 думки. Варіанти відповідей по всіх думках дані на спеціально запропонованому бланку. Якщо досліджуваній вважає, що думка вірна і відповідає його уявленню про себе і інших людей, то в бланку відповідей напроти номера думки необхідно відзначити ступінь згоди з ним, використовуючи запропоновану шкалу:

1 – зазвичай;

2 – часто;

3 – іноді;

4 – випадково;

5 – рідко;

6 – ніколи.

Зліва приводяться номери в шкалі, справа – номери відповідей. При збігу відповіді досліджуваного з ключем він оцінюється в 1 бал, при неспівпаданні – в 0 балів. Набрана кількість балів має своє значення:

0 – 1 - екстремально низькі бали;

- 2 – 3 - низькі бали;
- 4 – 5 - прикордонні бали;
- 6 – 7 - високі бали;
- 8 – 9 - екстремально високі бали.

Характерологічний опитувальник К.Леонгарда

Цей тест спрямований на вивчення типу акцентуації характеру, тобто певного напрямлення характеру. Акцентуації розглядаються як крайній варіант норми, в чому являється їх головна різниця від психопатій – патологічних розладів особистості. Опитувальник включає в себе 88 питань, 10 шкал, що відповідають певним акцентуаціям характеру. Перша шкала характеризує особистість з високою життєвою активністю, друга шкала показує збуджену акцентуацію. Третя шкала говорить про глибину емоційного життя досліджуваного. Четверта шкала показує схильність до педантизму. П'ята шкала виявляє підвищену тривожність, шоста – схильність до перепаду настрою, сьома шкала говорить про демонстративність поведінки досліджуваного, восьма – про невірноваженість поведінки, Дев'ята шкала ступінь втомленості, десята – силу і вираженість емоційного реагування.

1. Демонстративний тип. Високі оцінки по цій шкалі говорять про підвищену здібність до витіснення, демонстративності поведінки.

2. Педантичний тип. Високі оцінки говорять про ригідність, інертність психічних процесів, про довге переживання травмуючих подій.

3. Застрягаючий тип. Основна риса цього типу – надмірна стійкість афекту з схильністю до формування надцінних ідей.

4. Збудливий тип. Таким людям властива підвищена імпульсна, ослаблення контролю над потягами і думками.

5. Гіпертимний тип. Високі оцінки говорять про постійний підвищений настрій в поєднанні з бажанням діяльності, високою активністю, заповзятливістю.

6. Дистимний тип. Цей тип є протилежним попередньому, характеризується пониженим настроєм, фіксацією на похмурих сторонах життя, ідеомоторною гальмованістю.

7. Тривожно-боязливий тип. Основна риса – схильність до страхів, підвищена боязкість і лякливість, високий рівень тривожності.

8. Циклічний тип. Людям з високими оцінками по цій шкалі відповідає зміна гіпертимних та дистимних фаз у поведінці.

9. Афектно-екзальтований тип. Особам цього типу властивий великий діапазон емоційних станів, вони легко приходять в захват від радісних подій і в повний відчай від сумних.

10. Емотивний тип. Це чутливі і вразливі люди, відрізняються глибиною переживань в області тонких емоцій у духовному житті людини.

Можливо застосування опитувальника як індивідуально, так і в групі. Найкращий варіант застосування опитувальника в групі, але кожний випробовуваний повинен мати перед собою текст опитувальника і бланк для відповідей.

Ключ:

1. Гіпертимний x_3 (помножити значення на 3) + 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77, -: немає

2. Збудливий x_2 + : 2,15,24,34,37,56,68,78,81, -: 12,46, 59

3. Емотивний x_3 + : 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79, -: 25

4. Педантичний x_2 + : 4,14,17,26,39,48,58,61,70,80,83,- :36

5. Тривожний x_3 + : 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82, -: 5

6. Циклічний x_3 + : 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84, -: немає

7. Демонстративний x_2 + : 7, 19, 22, 29,41,44, 63, 66, 73, 85, 88, -: 51

8. Неврівноважений x_3 + : 8,20,30,42,52,64,74,86, -: немає

9. Дистимний x_3 + : 9, 21, 43, 75, 87, - : 31, 53, 65

10. Екзальтований x_6 + : 10, 32, 54, 76, -: немає.

Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у сфері мотивації і потреб О.Потьомкіної

Мета: Виявлення ступеня виразності соціально-психологічних установок.

Інструкція: Відповідайте на кожне питання «Так», якщо воно вірно описує вашу поведінку, «Ні», якщо ваша поведінкане відповідає тому, про що говориться в питанні.

Ключ до тесту

Варіант 1	Варіант 2	Питання
Процес	Праця	1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37
Результат	Воля	2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38
Альтруїзм	Влада	3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39
Егоїзм	Гроші	4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40

За кожен відповідь «Так» нараховується 1 бал.

Інтерпретація результатів тесту

Орієнтація на процес. Звичайно люди більше орієнтовані на процес, менш задумуються над досягненням результату, часто спізнюються зі здачею роботи, їхня процесуальна спрямованість перешкоджає їхній результативності; ними більше рухає інтерес до справи, а для досягнення результату потрібно багато рутинної роботи, негативне відношення до якої вони не можуть перебороти.

Орієнтація на результат. Люди, що орієнтуються на результат, одні із самих надійних. Вони можуть досягати результату у своїй діяльності всупереч суєті, перешкодам, невдачам.

Орієнтація на альтруїзм. Люди, що орієнтуються на альтруїстичні цінності, часто на шкоду собі, заслуговують поваги. Це люди, про яких варто подбати. Альтруїзм найцінніша суспільна мотивація, наявність якої відрізняє зрілу людину. Якщо ж альтруїзм надмірно шкодить, він, хоча й може здаватися нерозумним, але приносить щастя.

Орієнтація на егоїзм. Люди з надмірно вираженим егоїзмом зустрічаються досить рідко. Відома частка “розумного егоїзму” не може нашкодити людині. Скоріше більше шкодить його відсутність, причому це серед людей “інтелігентних професій” зустрічається досить часто.

Орієнтація на працю. Звичайно люди, що орієнтуються на працю, увесь час використовують для того, щоб щось зробити, не шкодуючи вихідних днів, відпустки і т.д. Праця приносить їм більше радостей і задоволення, чим якісь інші заняття.

Орієнтація на гроші. Провідною цінністю для людей із цією орієнтацією є прагнення до збільшення свого добробуту.

Орієнтація на волю. Головна цінність для цих людей це воля. Дуже часто орієнтація на волю сполучається з орієнтацією на працю, рідше це сполучення “волі” і “гроші”.

Орієнтація на владу. Для людей з подібною орієнтацією провідною цінністю є вплив на інші, на суспільство.

У процесі індивідуального консультивання доцільно уточнити, зокрема, причини дисгармоничности орієнтації або низьку мотивацію. Ці причини можуть бути тимчасовими й не мати потреби в корекції.

Методика «Діагностика комунікативно-характерологічних особливостей особистості» (Л.І. Уманський, І.А. Френкель, А.Н. Лутошкін, А.С. Чернишов)

Головним призначенням методики діагностики комунікативно-характерологічних особливостей особистості» (Л.І. Уманський, І.А. Френкель, А.Н. Лутошкін, А.С. Чернишов) є діагностування базових особливостей особистості в процесі міжособистісних стосунків [57, 122].

Мета: дослідити базові риси характеру у майбутніх авіадиспетчерів. Призначена для визначення базових особливостей особистості у процесі міжособистісних стосунків, їх діагностика може здійснюватися у формі самооцінки, експертних оцінках.

Дана методика містить 5 блоків з різними якостями характеру, а саме: А. Риси характеру, які виражають спрямування особистості; Б. Інтелектуальні риси характеру; В. Вольові риси характеру; Г. Емоційні риси характеру; Д. Риси характеру - ставлення до діяльності. Риси характеру оцінюються по п'ятибальній шкалі. В даній схемі – 5, 4, 3, 2, 1. У графі навпроти відповідної оцінки ставиться, яку дає сам респондент, ставиться хрестик.

5 – риса проявляється постійно, характерно, ядро виражено;

4 – частіше проявляється, ніж не проявляється;

3 – не виражена достатньо конкретно, як правило, не проявляється;

2 – протилежна риса особистості проявляється частіше, ніж дана.

Крім цього, бажано охарактеризувати оцінюючу якість з точки зору не тільки того, у якій степені володіє цією якістю дана особистість, а також, чи намагається вона цю якість активно «нав'язати» іншим.

Подружні конфлікти та задоволеність шлюбом

Методика «нормативний опір» Е.Г.Ейдемільера та В.В.Юстицького

Для виявлення нормативного опору, використовують картки з твердженнями для сортування. Зміст карток:

1. Жінка вийшла заміж за некоханого з почуття провини
2. Жінка в цій сім'ї вийшла заміж за некоханого, щоб він дав їй все: забезпеченість, знайомства, цікавий досуг
3. Жінка вийшла заміж за теперешнього чоловіка, тому що була вагітна.
4. Жінка нехтує чоловіка і не приховує цього
5. Намагається збудити ревності чоловіка до себе
6. Їй подобається знущатися й принижувати чоловіка
7. Чоловік б'є її.
8. Чоловік влаштовує принизливі «перевірки» її подружньої вірності.
9. Відчуває відразу до чоловіка, але заради спокою приховує це.
10. Чоловік не рахується з нею й примушує її робити все так, як він хоче.
11. Її чоловік працює нічним охоронцем або двірником.
12. Дуже боїться чоловіка
13. Дуже ревнує чоловіка
14. Примирюється з тим, що чоловік їй зраджує.
15. Не кохає свою дитину
16. Виконує будь-які примхи дитини
17. Прагне закінчити життя самогубством
18. Коли її бажання не виконують, влаштовує істерики

19. Бреше чоловіку з його товаришем
20. Її чоловік був ув'язнений за злочин
21. Зриває поганий настрій на чоловікові
22. Зриває поганий настрій на дитині
23. Діти її не люблять
24. Соромиться з чоловіком з'являтися на людях
25. Ревнує свого сина до чівчат
26. Знущається над своєю дитиною
27. Покірно витримує зради чоловіка
28. Ненавидить матір чоловіка, хоча та до неї добре ставиться.
29. Робить все, щоб чоловік був слухняним
30. Відкрито говорить чоловіку, що він сексуальний невдаха
31. Незадоволена своїм одруженням.
32. Любить чоловіка без взаємності
33. Жодного питання не може вирішити без сварки.

Примітка.

1. Нормативний опір констатується, коли ліворуч у групі карток опинилося 12 і більше карток.
2. Нормативний контраст констатується, якщо часне від поділення число каток ліворуч на число карток праворуч дорівнює більш ніж 0,8

$G_i = 0,65$; $r = 0,01$; r_0 (за першим показником) = $0,62$;
 $r = 0,01$; $n = 45$

Методика «Типовий сімейний стан» Е.Г.Ейдеміллера, В.В.Юстицького

1. Психолог: «Подумки поверніться до себе додому! Пригадайте почуття, з яким. Ви відкриваєте двері вдома! Пригадайте почуття, з якими пригадуєте домашні справи на роботі! Як Ви себе почуваете у вихідні дні й вечорами? Взагалі, пригадайте все ваше сімейне життя! Яким ви себе почуваете найчастіше? Відмітьте на шкалах!»

Психолог видає бланк для відповідей

Клієнт відмічає.

2. Психолог (звертає увагу на якість, найбільш вираженого на шкалах); «Ви відмітили, що відчуваєте себе в сім'ї дуже...(називає відповідну якість). Це скоріш приємне або неприємне почуття? Прошу Вас пригадати декілька випадків з Вашшого сімейного життя, коли Ви відчували себе дуже...(називає такий самий стан...)!»

3. Клієнт розповідає

Психолог : «Спробуйте ще раз оцінити свій стан вдома на цих же шкалах! Все залишиться по-старом або щось зміниться?» Зазвичай клієнт змінює свою оцінку за деякими шкалами, якщо при цьому на перший план висувається інший стан, то вся процедура повторюється знову від п.2).

Бланк, що пропонується до методики «Типовий стан»

Задоволеним	0	_____7	Незадоволений	З
Спокійним	0	_____7	Схвильованим	Т
Напруженим	0	_____7	Розслабленим	Н
Радісним	0	_____7	Засмученим	З
Потрібним	0	_____7	Зайвим	Т
Відпочившим	0	_____7	Втомленим	Н
Здоровим	0	_____7	Хворим	З
Сміливим	0	_____7	Сором'язливим (боязливим)	Т
Безтурботливим	0	_____7	Стурбованим	Н
Поганим	0	_____7	Гарним	З
Спритним	0	_____7	Незграбним	Т
Вільним	0	_____7	Зайнятим	Н

ПІБ _____

Т-____; З - _____; Н - _____

Обробка. Бали за шкалами, що позначені однаковим індексом, сумуються, стан констатується, якщо сума оцінок за 3 шкалами перевищує або дорівнює за 3)загальна незадоволеність) 26 балів; за Н (нервово-психічне напруження) – 27 балів; по Т (сімейна тривожність) – 26 балів.

**Опитувальник „Спілкування в сім'ї”
(Альошина, та ін.,1987)**

1. Шкала психотерапевтичності спілкування;
2. шкала легкості спілкування;
3. довірливість спілкування;
4. взаєморозуміння;
5. схожість у поглядів подружжя;
6. загальні символи сім'ї.

Методика «Розподіл ролей у сім'ї»

Основні шкали методики:

1. виховання дітей;
2. емоційний клімат в сім'ї;
3. матеріальне забезпечення в сім'ї;
4. організація відпочинку в сім'ї;
5. роль „господаря”, „господарки”;
6. сексуальний партнер;
7. організація сімейної субкультури.

**Методика «Шкала сімейного оточення»
(Купріянов, 1985)**

Основні шкали методики:

1. взаємостосунки між членами сім'ї (показники взаємостосунків);
2. напрямки особистісного росту, яким в сім'ї надається особливе значення (показники особистісного росту);
3. основна організаційна структура сім'ї (показники, що керують сімейною системою).

Методика «Шкала сімейної адаптації та згуртованості»

Основні шкали методики:

1. сімейна згуртованість
2. сімейна адаптація.

Методика діагностики подружніх взаємин
В.П.Левкович, О.Э.Зуськова

Основні шкали методики:

1. Ролі.
2. Захист Я-концепції.
3. Частота конфліктів.
4. Засоби вирішення конфліктів.
5. Проблемні.
6. Стабільні.

Тест-опитувальник задоволеності шлюбом

Автори: В.В. Столін, Т.Л. Романова, Г.П. Бутенко.

Мета: Експрес-діагностика ступеня задоволеності - незадоволеності шлюбом.

Опитувальник є одновимірною шкалою, що складається з 24 тверджень, що відносяться до різних сфер: сприйняття себе і партнера, думки, оцінки, установки і т.д. Кожному твердженню відповідають три варіанти відповіді: а) вірно, б) важко сказати, в) невірно. Обробка результатів: якщо обраний варіант відповіді (а, б або в) співпадає з приведеними в ключі, то нараховується 2 бали; якщо проміжний (б) — то 1 бал; за відповідь, не співпадаючу з приведеними, — 0 балів. Далі підраховується сумарний бал по всіх відповідях.

Як стандартизована методика, «ОУБ» має норми:

- 0-16 балів - абсолютно несприятливий шлюб;
- 17-22 бали - неблагополучний шлюб;
- 23-26 балів - швидше неблагополучний шлюб;
- 27-28 балів - перехідна форма шлюб;
- 29-32 бали - швидше благополучний шлюб;
- 33-38 балів - благополучний шлюб;
- 39-48 балів - абсолютно благополучний шлюб.

Визначення узгодженості сімейних цінностей і рольових установок у подружній парі

Дана методика, розроблена А. Н. Волкової, входить в комплексну програму практичної роботи з подружньою парою.

Методика «РОД» дозволяє визначити:

1. Уявлення подружжя про значущість в сімейному житті сексуальних відносин, особової спільності чоловіка і дружини, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного з подружжя, господарсько-побутового обслуговування, моральної і емоційної підтримки, зовнішньої привабливості партнерів. Ці показники, відображаючи основні функції сім'ї, складають шкалу сімейних цінностей (ШСЦ).
2. Уявлення подружжя про бажаний розподіл ролей між чоловіком і дружиною при реалізації сімейних функцій, об'єднані шкалою рольових очікувань і домагань (ШРОД).

Обладнання

1. Два набори по 36 карток з щільного паперу, (картону). На кожному картку наноситься номер і текст думки (див. додаток).
2. Два набори по 4 картки-класифікатора з одним з наступних написів на кожній: «Повністю згоден», «Загалом це вірно», «Це не зовсім так», «Це невірно».

Порядок роботи. Подружжю пропонується самостійно ознайомитися з набором тверджень, відповідних їх статі, і з наступною письмовою інструкцією: «Шановний товариш! На запропонованих Вам картках надруковані різні твердження про шлюб, сім'ю, відносини чоловіка і дружини. Перед Вами лежать чотири картки з надрукованими варіантами відповідей: «Повністю згоден», «Загалом це вірно», «Це не зовсім так», «Це невірно». Уважно читаючи кожне твердження, розподіліть всі картки відповідно цим чотирьом варіантам відповідей. Якщо Ви повністю розділяєте твердження, покладіть його під карткою «Повністю згоден». Якщо Ви вважаєте, що твердження вірне, але з невеликими обмовками і доповненнями, покладіть його під карткою «Загалом це вірно». Якщо твердження здається Вам непридатним для Вас, але в ньому є щось, з чим Ви згодні, покладіть його під карткою «Це не зовсім так». Якщо Ви категорично не згодні з твердженням, покладіть його під карткою

«Це невірно». Розподіляючи картки з твердженнями на чотири групи, постарайтеся висловити Вашу особисту думку, а не те, що прийняте серед Ваших близьких і друзів. Дякуємо за участь в психологічному обстеженні».

Після виконання подружжям завдання, консультант реєструє відповіді чоловіка і дружини в протоколі дослідження консультанта (форма): твердження, віднесене до групи «Повністю згоден» оцінюється в 3 бали, віднесене до групи «Загалом це вірно» – в 2 бали, віднесене до групи «Це не зовсім так» – в 1 бал і віднесене до групи «Це невірно» – в 0 балів. Тут же в протоколі консультант підсумовує бали по кожному показнику шкали сімейних цінностей (ШСЦ). За двома першими показниками ці результати будуть підсумковими і переносяться в останній стовпець протоколу. Підсумкові бали решти показників обчислюються як напівсума балів по підшкалах «очікування» і «домагання».

Обробка і аналіз результатів припускають 3 етапи.

1. Аналіз індивідуальних показників шкали сімейних цінностей, рольових очікувань і рольових домагань чоловіка (дружини). Проводиться на підставі підрахунку балів в протоколі дослідження консультанта. В результаті підрахунку консультант має дані:

– характеризуючи уявлення чоловіка (дружини) про ієрархію сімейних цінностей. Чим більше величина балу за шкалою сімейних цінностей, тим значуща для чоловіка (жінки) дана сфера життєдіяльності сім'ї;

– що відображають орієнтацію чоловіка (дружини) на активну рольову поведінку шлюбного партнера («рольові очікування»), на власну активну роль в сім'ї по реалізації сімейних функцій («рольові домагання»).

2. Порівняльний аналіз уявлень про сімейні цінності і рольових установок чоловіка і дружини. Для цього необхідно скласти таблицю, за допомогою якої визначається ступінь узгодженості сімейних цінностей подружжя. Узгодженість сімейних цінностей характеризується різницею балів показників шкали сімейних цінностей чоловіка і шкали сімейних цінностей дружини. Чим менше різниця, тим більше узгодженість представлень подружжя про найзначущі сфери життєдіяльності сім'ї. Різниця до 3 балів

не викликатиме проблемних взаємостосунків, а більше 3 балів свідчить про достатньо високий ступінь конфліктності подружжя.

3. Визначення ступеня рольової адекватності подружньої пари в п'яти сферах міжособової взаємодії в сім'ї (показники 3–7 ШСЦ). Для цього необхідно скласти таблицю, в якій рольова адекватність чоловіка буде рівна різниці балів оцінок рольових домагань дружини і рольових очікувань чоловіка; відповідно, рольова адекватність дружини буде рівна різниці балів, що характеризують рольові домагання чоловіка і рольові очікування дружини (табл. 2). Чим менше різниця, тим більше рольова адекватність чоловіка(дружини), і отже, орієнтації дружини (чоловіка) на особисте виконання певної функції відповідають установкам чоловіка (дружини) на активну роль шлюбного партнера в сім'ї.

Методика «Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях» (Ю.Є.Альошина, Л.Я.Гозман, О.М.Дубровська)

Мета: визначити характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях.

Обладнання: бланковий тест, що містить 32 ситуації подружньої взаємодії, що носять конфліктний характер, шкала різних реакцій на певну ситуацію, в яку закладені дві ознаки: активність і пасивність реакції і згода чи незгода з партнером (стороною в конфлікті).

Інструкція: Вам буде запропоновано 32 ситуації подружньої взаємодії, що носять конфліктний характер, в якості відповіді Вам пропонується шкала різних реакцій на певну ситуацію, в яку закладені 2 признаки: активність і пасивність реакції і згода чи незгода з партнером (стороною в конфлікті). Лівий плюс шкали – активно виражена незгода, незгодне нейтральне відношення, пасивно виражена згода і, нарешті, правий плюс – активно виражена згода. Діленням шкали приписуються значення в балах відповідно від «-2» до «+2». Оберіть той варіант, який більш за все підходить для Вас. Майте на увазі, що досліджуються деякі особисті, а не розумові якості, так що правильних або неправильних відповідей тут немає.

Хід роботи: методика проводиться індивідуально або у групі. Подружжя проходить методику незалежно один від одного. Експериментатор повідомляє респондентам інструкцію. Потім експериментатор нагадує, що всі повинні виконувати роботу самостійно і пропонує почати роботу. Орієнтовний час виконання 40-50 хвилин.

Автори виділили 8 сфер сімейного життєвця, які найчастіше виступають причиною міжособистісних конфліктів подружжя:

- 1) проблеми взаємин з родичами і друзями
- 2) питання, пов'язані з вихованням дітей
- 3) прояв подружжям прагнення до автономії
- 4) ситуації порушення рольових очікувань
- 5) ситуації неузгодженості норм поведінки
- 6) прояв домінування подружжям
- 7) прояв ревності подружжям
- 8) невідповідність поглядів по відношенню до грошей.

Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні В.В. Бойко

Мета: діагностика домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні.

Обладнання: бланк опитувальника В.В. Бойко, аркуш для відповіді.

Інструкція: Вам буде запропоновано 24 твердження в кожному із по три варіанти відповіді. Оберіть той варіант (варіант *а*, *б* або *в*), який більш за все підходить вам. Майте на увазі, що досліджуються деякі особисті, а не розумові якості, так що правильних або неправильних відповідей тут немає.

Хід роботи: методика проводиться індивідуально або у групі. Експериментатор повідомляє респондентам інструкцію. Потім експериментатор нагадує, що всі повинні виконувати роботу самостійно і пропонує почати роботу. Орієнтовний час виконання 30-35 хвилин.

Обробка результатів. Після заповнення респондентами аркушів для відповідей експериментатор для визначення властивої стратегії психологічного захисту в спілкуванні з партнерами треба

підраховує суму відповідей кожного типу: «а» - миролюбність, «б» — уникнення, «в» — агресія. Чим більше відповідей того або іншого типу, тим виразніше виражена відповідна стратегія; якщо їх кількість приблизно однакова, значить у контакті з партнерами ви активно використовуєте різні захисти своєї суб'єктивної реальності.

Інтерпретація результатів. Який же зміст і принцип дії кожної з цих стратегій?

Миролюбність — психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, в якій ведучу роль відіграють інтелект і характер.

Інтелект погашає або нейтралізує енергію емоцій в тих випадках, коли виникає загроза для Я особи. Миролюбність припускає партнерство і співпрацю, уміння йти на компроміси, робити поступки і бути податливим, готовність жертвувати деякими своїми інтересами в ім'я головного — збереження гідності. У ряді випадків миролюбність означає пристосування, прагнення поступатися натиску партнера, не загострювати відношення і не вплутуватися в конфлікти, щоб не піддавати випробуванням своє Я.

Одного інтелекту, проте, часто не достатньо, щоб миролюбність стала домінуючою стратегією захисту. Важливо ще мати відповідний характер — м'який, урівноважений, комунікабельний. Інтелект в ансамблі з «добрим характером» створюють психогенну передумову для миролюбності. Зрозуміло, буває і так, що людина з таким собі характером також вимушена показувати миролюбність. Швидше за все його «обломило життя», і він зробив мудрий висновок: треба жити в мирі і згоді. В такому випадку його стратегія захисту обумовлена досвідом і обставинами, тобто вона соціогенна. Врешті-решт не так уже важливо, що рухає людиною - природа або досвід, або і то і інше разом, - головне результат: чи виступає миролюбність ведучою стратегією психологічного захисту або виявляється лише епізодично, разом з іншими стратегіями.

Не слід вважати, що миролюбність — бездоганна стратегія захисту Я, придатна у всіх випадках. Суцільна або солодкувата миролюбність — доказ безхребетності і безвілля, втрати відчуття власної гідності, яка якраз і покликана оберігати психологічний захист. Переможець не повинен ставати трофеєм. Краще всього,

коли миролюбність домінує і поєднується з іншими стратегіями (м'якими їх формами).

Уникнення — психологічна стратегія захисту суб'єктної реальності, заснована на економії інтелектуальних і емоційних ресурсів.

Індивід звично обходить або без бою покидає зони конфліктів і напруги, коли його Я піддається атакам. При цьому він у відкрити не витрачає енергію емоцій і мінімально напружує інтелект. Чому він так робить?

Причини різні. Уникнення носить психогенний характер, якщо воно обумовлено природними особливостями індивіда. У нього слабка природжена енергія: бідні, ригідні емоції, посередній розум, мінливий темперамент.

Можливий інший варіант: людина володіє від народження могутнім інтелектом, щоб втекти від напружених контактів, не зв'язуватися з тими, хто докучає його Я. Спостереження показують, що одного розуму для домінуючої стратегії уникнення недостатньо. Розумні люди часто активно залучаються до захисту своїй суб'єктивної реальності, і це природно: інтелект покликаний стояти на варті наших потреб, інтересів, цінностей і завоювань. Очевидно, потрібна ще і воля.

Нарешті можливий і такий варіант, коли людина заставляє себе обходити гострі кути в спілкуванні і конфліктні ситуації, уміє вчасно сказати собі: не «виникай з своїм Я». Для цього треба володіти міцною нервовою системою, волею і, поза сумнівом, життєвим досвідом за плечима, який в потрібний момент нагадує: не «тягни на себе ковдру», не «плюй проти вітру», не «сідай не в свій тролейбус», «зроби пас убік».

Отже, що ж виходить? Стратегія миролюбності будується на основі добротного інтелекту і злагідного характеру — вельми високі вимоги до особи. Уникнення ніби простіше, не вимагає особливих розумових і емоційних витрат, але і воно обумовлено підвищеними вимогами до нервової системи і волі. Інша справа агресія - використовувати її як стратегії захисту свого Я простіше простого.

Агресія — психологічна стратегія захисту суб'єктної реальності особи, діюча на основі інстинкту.

Інстинкт агресії — один з «великої четвірки» інстинктів, властивих всім тваринам — голод, секс, страх і агресія. Це відразу пояснює той незаперечний факт, що агресія не виходить з репертуару емоційного реагування. Достатньо окинути уявним поглядом типові ситуації спілкування, щоб переконатися, скільки Розхожа, легко відтворна і звична вона в жорстких або м'яких формах. Її могутня енергетика захищає Я особи на вулиці в міському натовпі, в суспільному транспорті, в черзі, на виробництві, удома, у взаємовідносинах із сторонніми і дуже близькими людьми, друзями і коханцями. Агресивних видно здалеку. Із збільшенням загрози для суб'єктної реальності особистості її агресія зростає.

Особистість та інстинкт агресії, виявляються, цілком сумісними, а інтелект виконує при цьому роль «передаточної ланки» — з його допомогою агресія «нагнітається», «розкручується на повну катушку». Інтелект працює у режимі трансформатора, посилюючи агресію за рахунок надавання їй значення.

Методика діагностики стресостійкості і соціальної адаптації Холмса і Раге

Мета: діагностика стресостійкості і соціальної адаптації.

Обладнання: бланк опитувальника Холмса і Раге.

Інструкція: Уважно прочитайте весь перелік, щоб мати загальне уявлення про те, які ситуації, події і життєві обставини, що викликають стрес, в ньому представлені. Потім повторно прочитайте кожний пункт, звертаючи увагу на кількість балів, яким оцінюється кожна ситуація. Далі спробуйте згадати всі події. Які сталися з вами на протязі останнього року. Якщо яка-небудь ситуація виникала у вас частіше одного разу, то отриманий результат слід помножити на дану кількість разів.

Хід роботи: методика проводиться індивідуально або у групі. Експериментатор повідомляє респондентам інструкцію. Потім експериментатор нагадує, що всі повинні виконувати роботу самостійно і пропонує почати роботу. Орієнтовний час виконання 20-30 хвилин.

Після заповнення респондентами аркушів для відповідей підраховуються бали. Відповідно до проведених досліджень було

встановлено, що 150 балів означають 50% вірогідність виникнення якогось захворювання, а при 300 балах вона збільшується до 90%. Підсумкова сума визначає одночасно і ступінь опору стресу. Велика кількість балів — це сигнал тривоги, який застерігає про небезпеку. Отже, необхідне терміново що-небудь зробити, щоб ліквідувати стрес. Підрахована сума має ще одне важливе значення — вона виражає (в цифрах) ступінь стресового навантаження.

Для наочності приводимо порівняльну таблицю стресових характеристик таб. 1.

Загальна сума балів	Ступінь опору стресу
150-199	висока
200-299	гранична
300 і більш	низька (ранимість)

Якщо, наприклад, сума балів - понад 300, це означає реальну небезпеку, тобто особистості загрожує психосоматичне захворювання, оскільки вона близька до фази нервового виснаження.

Підрахунок суми балів дасть можливість відтворити картину стресу. І тоді можливо зрозуміти, що не окремі, неначебно незначні події у житті з'явилися причиною виникнення стресової ситуації, а їх комплексна дія.

Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії й сімейної психотерапії

Запропонована методика є результатом 19-літніх досліджень Н. Пезешкіана в процесі психіатричної, психотерапевтичної й психосоматичної практики в роботі денного стаціонару, а також 12-літньої діяльності як доцент Академії підвищення кваліфікації лікарів Лікарської палати землі Гассен у Бад Наухайме. Вона складається з 4 частин:

1. Опитувальник. Перше інтерв'ю в позитивній психотерапії: заповнюється терапевтом у процесі бесіди з пацієнтом.

2. Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії й сімейної психотерапії (WIPPF): заповнюється самостійно пацієнтом і іншими членами родини.

3. Календар спостережень і зміцнення щиросердечного здоров'я: служить пацієнтові й іншим членам родини для самооцінки в процесі п'ятисходиноквої терапії.

4. Кишеньковий календар лікаря-терапевта - 4 форми відносин лікар - пацієнт: служить для самооцінки й самоспостереження.

Ціль. Виявлення індивідуальних якостей людини.

Інструкція. Опитувальник складається з 85 висловлень, потрібно оцінити кожне з них, використовуючи чотири варіанти для відповіді:

- якщо ви згодні з яким-небудь твердженням, поставте хрестик ліворуч, під словом "так";

- якщо ви не згодні з яким-небудь твердженням, поставте хрестик праворуч, під словом "ні";

- якщо ви схиляєтеся до того, що яке-небудь твердження частіше підходить для вас, ніж не підходить, то ви можете поставити хрестик ближче до "так";

- якщо ви скоріше не згодні з яким-небудь твердженням, чим можете підтвердити його, то поставте хрестик ближче до "ні".

Обробка даних:

Всі відповіді із всіх питань переводяться в бали: ТАК - 4 бали, скоріше ТАК - 3 бали, скоріше НЕМАЄ - 2 бали, НЕМАЄ - 1 бал. Мінімальна кількість балів, яку можна набрати, 3 бали, а максимальне - 12 балів по таких шкалах:

1. Акуратність;
2. Охайність;
3. Пунктуальність у часі;
4. Ввічливість;
5. Чесність - прямота;
6. Старанність - діяльність;
7. Обов'язковість, точність, совісність;
8. Бережливість;
9. Слухняність;
10. Справедливість;

11. Вірність;
12. Терпіння;
13. Час;
14. Контакти;
15. Довіра;
16. Надія;
17. Сексуальність - ніжність;
18. Любов;
19. Віра, релігія, церква;
20. Тіло-відчуття;
21. Діяльність;
22. Контакти;
23. Фантазії - майбутнє;
24. Я-мати, Я-батько;
25. ТИ;
26. МИ;
27. ПРА-МИ.

Методика оцінки сексуального профілю

Мета: Виявити особливості сексуальної поведінки.

Інструкція. Опитувальник складається з 150 питань, на які можна відповісти двома способами: "Так" або "+", якщо Ваша поведінка відповідає позитивній відповіді на питання, і "Ні" або "-", якщо Ваша відповідь буде негативною.

Обробка даних:

Методика містить у собі 14 шкал, за кожною, з яких можна набрати 9 – 10 балів – високий рівень, 5 – 8 балів – середній рівень і 0 – 4 бала – низький рівень:

1. Експресивність
2. Сміливість
3. Рішучість
4. Користь
5. Вибірковість
6. Гіперсексуальність
7. Педантичність
8. Ніжність
9. Жертовність

10. Відповідальність
11. Любов як вища цінність
12. Ревнощі
13. Розмаїтість
14. Фемінність,
15. Небажаність сексуальних контактів на службі

Методика „Психологічний клімат сім'ї”

Для визначення рівня психологічного клімату у сім'ї ми застосували, адаптований тест дослідження психологічного клімату сім'ї.

Психологічний клімат – це міжособистісні стосунки, що є типічними для будь якої малої соціальної групи - сім'ї, які визначають її загальний настрій, клімат

Методика включає чотири шкали (біополя сім'ї):

- Стійкий – негативний психологічний клімат (подружжя прийняло рішення розлучитися чи визнають своє суміжне життя – важким, кошмарним, нестерпним);
- Нестійкий, перемінний психологічний клімат (подружжя, яке частково розчарувалося у сумісному проживанні, відчувають деяку напругу);
- Невизначений психологічний клімат (прослідковуються деякі обурені фактори, але в цілому переважає позитивний настрій у сім'ї);
- Стійкий – позитивний психологічний клімат сім'ї.

Опитувальник складається із 35 тверджень, за кожну відповідь „так” або „ні” нараховується 1 бал, якщо відповідь співпадає з ключем.

Опитувальник розрахований на самостійне заповнення досліджуваними. Час психологічного обстеження за допомогою цього опитувальника триває біля 25 хвилин. У своїй роботі ми використовували, можливість одночасного обстеження декількох досліджуваних.

Дитячо-батьківські взаємостосунки

Методика «Незавершені речення» Сакса і Леві

Залежність – схильність до знаходження в залежності, підпорядкуванні від чого - кого-небудь (може бути ознакою залежного розладу особи. Отже, ми прийняли рішення у якості методу вивчення особливостей міжособистісних стосунків підлітків, використовувати проєктивну методику «Незавершені речення» Сакса і Леві.

Метод включає 60 незавершених речень, які можуть бути розділені на 15 груп, що характеризують в тому або іншому ступені систему стосунків обстежуваного до сім'ї, до представників свого або протилежної підлоги, до сексуальних стосунків, до вищестоящих по службовому положенню і підлеглим. Деякі групи пропозицій мають відношення до випробовуваною людиною страхам і побоюванням, до відчуття усвідомлення власної вини, що є у нього, свідчать про його відношення до минулого і майбутнього, зачіпають взаємини з батьками і друзями, власні життєві цілі.

Для кожної групи пропозицій виводиться характеристика, що визначає дану систему стосунків як позитивну, негативну або байдужу. Така кількісна оцінка полегшує виявлення у обстежуваного дисгармонійної системи стосунків. Але важливіше, звичайно, якісне вивчення додаткових пропозицій.

Шкали: відношення до батька, відношення до себе, нереалізовані можливості, відношення до підлеглих, відношення до майбутнього, відношення до керівників, страхи і побоювання, стосунки до друзів, стосунки до свого минулого, відношення до протилежної підлоги, сексуальні стосунки, стосунки до сім'ї, стосунки до співробітників.

Розподіл речень відображена в наступній схемі

Батько	До себе	Нереалізовані можливості	Керівництво	Майбутнє	Начальник	Страхи	Друзі	Минуле	Протилежна стать	Сімені уявлення	Родина	Робота	Мати	Погані спогади
16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45
46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60

Методика „Психологічна проникливість” М.І.Сологуба

Для діагностики особливостей психологічної проникливості, ми використовували тест „Психологічна проникливість”, розроблений М.І.Сологубом (за яким визначається структура психологічної проникливості). У нього входять методи експрес-діагностики і пов’язані з ними фактори: "оцінка", "сила особистості", "компетентність", "емоційність", "соціальний статус", "іронія та гумор", "творчість". Опитувальник складається із 70 запитань, згрупованих у 8 шкал, за якими оцінюються сім факторів та визначається коефіцієнт психологічної проникливості. Кожна факторна та контрольна шкали вміщують певну кількість номерів тверджень тесту (від 6 до 22) і мають значення 0, 1, 2, 3 бали відповідно до вибраної з чотирьох варіантів відповідей: ні, частково, так, абсолютно вірно.

Опитувальник розрахований на самостійне заповнення досліджуваними. Час психологічного обстеження за допомогою цього опитувальника триває від 20 до 30 хвилин. У своїй роботі ми використовували, можливість одночасного обстеження декількох досліджуваних.

Використання цієї методики дозволяє виявити рівень розвитку психологічної проникливості батьків при взаємодії з дітьми, а також отримати матеріал для порівняльного аналізу

психологічної проникливості з іншими індивідуально-психологічними характеристиками батьків.

Важливою умовою розуміння психічних станів дітей є сформована спрямованість батька чи матері на проникнення у внутрішній світ дитини, дослідження якої ми проводили, за допомогою тесту-діагнозу "Психологічна проникливість" М.І.Сологуба [5,с.246]. Після отримання результатів дослідження ми провели кількісне обчислення коефіцієнта психологічної проникливості за формулою: $K=A / B \times 100\%$, де К - коефіцієнт психологічної проникливості, А - кількість набраних балів, В - максимально можлива їх кількість для даного тесту.

Диференціація за розвитком психологічної проникливості здійснюється відповідно до інтервалів: від 0 до 33 балів - низький рівень, від 33 до 67 - середній та від 68 до 100 - високий рівень розвитку психологічної проникливості (табл. 2.1, див. Дод. А). Оскільки, психологічна проникливість є цілісна, ієрархічно організована структура, вона включає в себе певні елементи (фактори), які у своїй сукупності спричиняють особливості розвитку даної здатності у батьків.

Методика «Батьківсько-дитячих взаємин у підлітковому віці» - батьки очима підлітка

Автор – Shafer, 1965 рік. У 1983 році цей опитувальник був адаптований у Росії співробітниками лабораторії клінічної психології году зот опросник бІнституту ім. Вассерманом Л.І , Горьковою І А., Ромициною О.Є. і став активно використовуватися під назвою ADOR («Підлітки про батьків») ця методика дозволяє описати взаємини з батьками за найбільшими проявами: доброзичливість, ворожість, автономія, директивність й непослідовність батьків.

Методика «Детячо-батьківські стосунки у підлітковому віці» (ДБСП)

Автор - І.М.Марковська.

Методика містить 19 шкал, методика «Детяче-батьківські стосунки підлітків» (ДБСП). Вона містить в 19 шкал, що об'єднані у групи:

1. Блок шкал, що описують особливості емоційних взаємин батьків і підлітка

- прийняття (демонстрація батьками любові і уваги),
- емпатія (розуміння батьками почуттів і станів дитини),
- емоційна дистанція (якість емоційних зв'язків між батьками й підлітком).

2. Блок шкал, що описують особливості спілкування й взаємодії:

- співробітництво (спільне й рівноправне прийняття рішень, виконання завдань),
- прийняття рішень (особливості прийняття рішень в діаді)
- конфліктність (інтенсивність конфліктів, переможець у конфлікті),
- заохочення автономності (передача відповідальності підлітку)

3. Блок контролю

- вимогливість (кількість і якість вимог, що декларуються),
- моніторинг (освідченість батьків про справи й інтереси підлітка),
- контроль (особенности системы контроля со стороны родителя),
- авторитарність (повнота влади батьків),
- особливості покарання й заохочення (якість й кількість оціночних впливів, які здійснюються)

4. Блок протирічності взаємин

- непосідовність (непостійність виховних прийомів батьків),
- невпевненість (сумніви батьків щодо правильності виховних зусиль)

5. Додаткові шкали

- задоволення потреб (якість матеріальних потреб дитини, потреби в увазі, в інформації),
- неадекватність образу дитини (викривлення образу дитини),
- стосунки між подружжям (якість взаємин з другим батьком підлітка),
- загальна задоволеність взаєминами (загальна оцінка підлітком якості взаємин з батьками),
- шкала ціннісних орієнтацій (ця шкала містить відкриті запитання, які допомагають описати ті позитивні й негативні цінності, що вплинули на взаємини з батьками).

Список використаних джерел

1. *Августиновичте А.* Исследования и совместимость в семье // *Семья и личность* – М.: Сфера, 1981. – С. 76 – 77.
2. *Авдеев А. А.* Браки и разводы в России: устойчивость и изменчивость. Доклад, представленный на российско-французском семинаре «Браки, разводы и семья в XX веке». 2–4 февраля 1998. – М., 1998.
3. *Аккерман Н.* Теория семейной динамики // *Семейная психотерапия*. – СПб.: Питер, 2000. – 250 с.
4. *Алексеева Л.С.* Представления супругов о семье в юридически значимом развитии отношений в браке: Дисс. ...канд. психол. наук. - М., 1984.
5. *Алешина Ю.Е.* Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1999. — 208 с.
6. *Алешина Ю.Е.* Социально-психологические исследования супружеских отношений. – М.: 1987 / Вестник МГУ. Серия XIX. Психология 1987. – 117 с.
7. *Алешина Ю.Е.* Удовлетворенность браком и межличностное восприятие в супружеских парах с различным стажем совместной жизни: Дисс. канд. психол. наук. - М., 1985.
8. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 336 с.
9. *Андреева Г.М.* Социальная психология. – М., 1980.
10. *Андреева Т.* Семейная психология.: учеб. пособие.- СПб.: Речь, 2004.
11. *Антонов А. И.* Социология семьи. – М., 1996.
12. *Артамонова Е.И., Екжанова Е.В., Зырянова Е.В.* и др. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. - М.: Издательский центр «Академия», 2002.
13. *Арутюнян Ю. В., Дробижева Л, М., Сусоколов А. А.* Этносоциология. – М., 1998.
14. *Байярд Роберт Т., Байярд Джин.* Ваш беспокойный подросток. Практическое руководство для отчаявшихся родителей / Пер. с англ. - М.: Просвещение, 1991. - 224 с.

15. *Балл Г.О.* Сучасний гуманізм і освіта. Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. – Рівне: „Ліста-М”, 2003. – 128 с.
16. *Батаршев А.В.* (составитель). Многофакторный личностный опросник Р.Кэттелла: Практическое руководство. - Таллинн: Центр информационных и социальных технологий "регалис", 2000. - 88 с.
17. *Бахофен И. Я.* Материнское право. – М., 1861.
18. *Безруких М.М., Ефимова С.П.* Знаете ли Вы своего ребенка? – М.: Просвещение, 1991.
19. *Бендас Т.В.* Гендерная психология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2008. – 431 с.
20. *Бердяев Н.А.* Философия свободы. – М., 1990.
21. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди (психология человеческих взаимоотношений), Люди, которые играют в игры (психология человеческой судьбы). – СПб. – М.: «Университетская книга» АСТ, 1998. – 399 с.
22. *Бех І.Д.* Особистісно-зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, - 1998. - 203 с.
23. *Бодалев А.А.* Восприятие и понимание человека человеком. – М., 1982.
24. *Божович Л.И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
25. *Большая энциклопедия психологических тестов.* – М.: Издательство Эксмо, 2005. – 416 с.
26. *Бондарчук О. І.* Психологія сім'ї: Курс лекцій / МАУП. – К., 2001. – 95 с.
27. *Браун Дж., Кристенсен Д.* Теория практика семейной психотерапии. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
28. *Бреслав Г.М.* Уровни активности учения школьников и этапы формирования личности //Формирование активности учащихся и студентов в коллективе. - Рига, 1989. - 99 с.
29. *Брызгунов И.П.* Ваш ребенок сверхподвижен / Хрестоматия "Психология детей с нарушениями и отклонениями психического развития". – СПб.: Изд-во «Питер», 2001.

30. *Брызгунов И.П., Касатикова Е.В.* Непоседливый ребенок, или все о гиперактивных детях. - М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. - 96 с.
31. *Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М.* Словарь-справочник по психодиагностике. - СПб.: Издательство "Питер", 2000. - 528 с.
32. *Бурменская Г.А., Карабанова О.А., Лидерс А.Г.* Возрастно-психологическое консультирование: Проблемы психологического развития детей. - М.: Изд-во МГУ, 1990. -158 с.
33. *Буянов М.И.* Беседы о детской психиатрии. – М., 1992.
34. *Валлон А.* Психическое развитие ребенка. - М.: "Просвещение", 1967. - 122 с.
35. *Варга А. Я.* Системная семейная психотерапия. СПб.: Речь, 2001. – С. 35.
36. *Варга А. Я.* Типы неправильного родительского отношения // Автореф. дис.... канд. психол. наук. – М., 1987.
37. *Варга А.Я.* Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
38. *Васьківська С.В.* Основи психологічного консультування: навчальний посібник. – К.: Четверта хвиля, 2004. – 256 с.
39. *Вебер Г.* Кризисы любви. Системная психотерапия Берта Хеллингера. – М.: Изд. Института психотерапии. 2 – 1. 304 с.
40. *Венгер Л.Л.* Психика и реальность: единая теория психических процессов / Общ. ред. А.В. Либина. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
41. *Вестермарк Э.* История брака. – М., 2001.
42. *Витакер К.* Полночные размышления семейного терапевта. – М., 1998.
43. *Витек К.* Проблемы супружеского благополучия. – М., 1988.
44. *Власова Т.А., Певзнер М.С.* О детях с отклонениями в развитии. – М.: Просвещение, 1973.
45. *Возрастные особенности психического развития детей /* Под ред. И.В.Дубровиной, М.И.Лисиной. - М., 1982. - 101 с.

46. *Волкова А.Н., Штильбанс В.И.* На пороге семьи. – Л., 1989.
47. *Волкова А.Н.* Социально-психологические факторы супружеской совместимости: Дисс. ...канд. психол. наук. - Ленинград, 1979.
48. *Ворошигина О.Р.* Психологическая коррекция депривированного материнства // Автореф. дис.... канд. психол. наук. – М., 1998.
49. *Выготский Л.С.* Вопросы детской психологии. – СПб.: СОЮЗ, 1997. - 224 с.
50. *Гарбузов В.И.* Нервные дети. – Л.: "Медицина", 1990.
51. *Герни Б.* Психотерапия супружеско-семейных отношений. – М., 1992.
52. *Глэддинг С.* Психологическое консультирование. – СПб., 2002. – С.371-372.
53. *Гозман Л.Я., Алешина Ю.Е.* Социально-психологические исследования семьи: проблемы и перспективы // Вестник Моск. Ун-та. Сер. 14. Психология. - 1985. - № 4.
54. *Гозман Л.Я., Шлягина Е.И.* Психологические проблемы семьи // Вопросы психологии – 1985. - №2.
55. *Голод С.И.* Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб.: Петрополис, 1998. – 272 с.
56. *Голод С.И.* Современная семья: Плюрализм моделей // Социологические исследования. – 1996. – № 3, 4.
57. *Грановская Р.М., Никольская И.М.* Защита личности: психологические механизмы. – СПб.: Знание, 1999. – 352 с.
58. *Гребенников И.* Основы семейной жизни - М.: Просвещение, 1991. – 126 с.
59. *Грюнвальд Б.Б., Макаби Г.В.* Консультирование семьи: Практическое руководство. – М., 2006.
60. *Давыдов В.В.* Генезис и развитие личности в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1992. - № 1. – С. 22-23.
61. *Дерманова И.Б.* Диагностика эмоционально-нравственного развития - СПб., 2002.-С.19-28.
62. *Диагностика личности учащегося в коллективе: Методические рекомендации для учителей и студентов*

- педагогических институтов / Сост. Т.И. Пашукова. Кировоград: КГПИ, 1989. - С.10-12.
63. *Диагностика* эмоционально-нравственного развития. Ред. и сост. И.Б.Дерманова. – СПб., 2002. - С. 132-134.
  64. *Добсон Дж.* Непослушный ребенок. Практическое руководство для родителей. - М.: Пенаты, 1992. - 52 с.
  65. *Долинська Л.В.* Підготовка молоді до сімейного життя. (соц.-псих. тренінг): навчально-методичний посібник / Л.В. Долинська, Т.А. Демидова. - К., 2002.
  66. *Дробинский А.О.* Синдром гиперактивности с дефицитом внимания // Дефектология. - №1. - 1999. - С.31-36.
  67. *Дружинин В.Н.* Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – 246 с.
  68. *Елизаров А.Н.* Психологическое консультирование семьи. – М., 2005.
  69. *Еникеев М.И.* Психологический энциклопедический словарь. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 560 с.
  70. *Заваденко Н.Н.* Как понять ребенка: дети с гиперактивностью и дефицитом внимания / библиотека жур. "Дефектология", Вып. 5. – 2000.
  71. *Заваденко Н.Н.* Диагноз и дифференциальный диагноз синдрома дефицита внимания с гиперактивностью у детей // Школьный психолог. - №4. - 2000. - С.2-6.
  72. *Заваденко Н.Н.* Я остаюсь оптимистом / Школьный психолог. - №4. - 2000. - С.4-5.
  73. *Запорожец А.В., Неверович Я.З.* К вопросу о генезисе, ф-ии и ст-ре эмоциональных процессов у ребенка//Воп. Психол. – 1974. - № 6. – С.35-50.
  74. *Захаров Л. И.* Психотерапия неврозов у детей и подростков. – Л., 1982.
  75. *Зельтцер В.Дж.* Культурно-исторические особенности работы семейного психотерапевта в Норвегии // Семейные психотерапевты и семейные психологи: кто мы? Материалы международной конференции. – СПб., 2001. – 302 с.
  76. *Зеньковский В.В.* Психология детства: Учебное пособие для вузов. – М.:Academia, 1996. – 346 с.

77. *Зинкевич-Евстигнеева Т.Д., Нисневич Л.А.* Как помочь "особому" ребенку. - СПб: Сфера, 1998. - 96 с.
78. *Изард К.* Психология эмоций: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
79. *Илешева Р.Г.* Нарушения поведения у друзей и подростков. - Алма-Ата.: Наука, 1990.
80. *Ильин Е.П.* Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.: ил. – Серия «Мастера психологии»
81. *Ильин Е.П.* Эмоции и чувства – СПб.: Питер, 2002. – 752 с.
82. *Иовлев Б.В., Карпова Э.Б.* Психология отношений. Концепция В.Н. Мясищева и медицинская психология. – СПб.: Сенсор, 1999. – 76 с.
83. *Кайріс О.Д.* Особливості емпатійної педагогічної дії // Проблеми загальної і педагогічної психології: Зб. наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Київ, 2000.- Т. 2, вип. 1. - С. 69-72.
84. *Карбанова О.А.* Психология семейных отношений: учеб. пособ.- М.: Самара: Изд-во СИОКПП, 2001.
85. *Карбанова О.А.* Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. – М., 2004.
86. *Карвасарский Б.Д.* Медицинская психология. – М.: Медицина, 1982. – 272 с.
87. *Кернберг О.* Отношения любви: Норма и патология. – М., 2000.
88. *Кириченко Е.И.* Роль биологических и социальных факторов в механизмах патологического формирования личности при детских церебральных параличах / Е.И. Кириченко, С.С. Калижнюк. // Невропатология и психиатрия. – 1983. - №9. – С. 1390 – 1394.
89. *Класифікація психічних і поведінкових розладів: Клінічний опис і вказівки по діагностиці.* – 2-е вид. – К.: Сфера, 2005. – 308 с.
90. *Клюева Н.В., Касаткина Ю.В.* Учим детей общению. Характер, коммуникабельность. – Ярославль.: "Академия развития", 1997.

91. *Кляйн М.* Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников. – СПб.: Б.С.К., 1997. – 96 с.
92. *Ковалёв А.Г.* Психология личности. – М.: Просвещение, 1970. – 392 с.
93. *Ковалев С.В.* Психология современной семьи. – М., 1988.
94. *Ковалевский М. М.* Очерк происхождения и развития семьи и собственности. - М., 1895.
95. *Коломинский Я.Л.* Психология взаимоотношений в малых группах. - Минск, ТетраСистемс, 2000.
96. *Кон И.С.* В поисках себя. – М., 1984.
97. *Кононко О.Л.* Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навчальний посібник для вищ.навч.зак. – К.: Освіта, 1998.–255 с.
98. *Корсакова Н.К., Микадзе Ю.В., Балашова Е.Ю.* Неуспевающие дети: нейропсихологическая диагностика трудностей в обучении младших школьников. - М.: Рос.пед.агентство, 1987. - 125 с.
99. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
100. *Кочюнас Р.* Психологічне консультування й групова психотерапія. - М.: Академічний Проект: Гаудеамус, 2005. - 464 с.
101. *Кошелева А.Д., Алексеева Л.С.* Диагностика и коррекция гиперактивности ребенка. - М.: НИИ семьи, 1997. - 64 с.
102. *Кошкин К.А.* Семейная психотерапия. Диагностика и системные модели. – М.: Издательство Московского гештальт-института, 2005. – 327 с.
103. *Кравець В.П.* Психологія сімейного життя. – Тернопіль: СВС, 1995. – 105 с.
104. *Крайг Г.* Психология развития. – СПб., 2000.
105. *Кратохвил С.* Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. – М.: “Медицина”, 1991.
106. *Крыжановская Л.М.* Психология семьи: проблемы психолого-педагогической реабилитации. – М.: Московский психолого-педагогический институт, 2005.

107. *Кулачківська С.Є., Ладивір С.О.* Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). – К.: Нора-Прінт. -1996. - 108 с.
108. *Кульчицька О.І.* Розвиток почуттів і емоцій у дітей раннього та дошкільного віку// Автореф. дис. д-ра психол. наук.- К., 1996. – 49 с.
109. *Куприянчик Л.* Психология любви. – М., 1998.
110. *Куттер П.* Любовь, ненависть, зависть, ревность. – СПб., 1998.
111. *Куттер Петер.* Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страстей. Перевод с немецкого С.С. Панкова. – СПб.: Б.С.К., 1998. – 115 с.
112. *Кучма В.Р., Брызгунов И.П.* Синдром дефицита внимания с гиперактивностью у детей. – М.: ММА им. Сеченова, 1994. - 98 с.
113. *Кучма В.Р., Платонова А.Г.* Дефицит внимания с гиперактивностью у детей в России. - М.: РАРОГБ. - 1997. - 67 с.
114. *Кэмбелл Р.* Как на самом деле любит детей. - М.: Знание, 1992. - 117 с.
115. *Лангмейер Й., Матейчек З.* Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984.
116. *Ле Шан Э.* Когда ваш ребенок сводит вас с ума. – М., 1990.
117. *Лебединский В.В., Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М.* Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 53 с.
118. *Левитов Н.Д.* О психических состояниях человека.– М.: Просвещение, 1964. – 344 с.
119. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
120. *Лидерс А.Г.* Семья как психологическая система. – М., Обнинск: ИГ «Социальные науки», 2004. – 244 с.
121. *Личко А. Е.* Подростковая психиатрия. – М., 1990.
122. *Личко А.Е.* "Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков" М, "Эксмо-Пресс", 1999
123. *Лісова О.С.* Психологія суїцидальної поведінки: Навчальний посібник. – Чернівці, 2004. – 234 с.

124. *Лютова Е.К., Моница Г.Б.* Шпаргалка для взрослых: Психокоррекционная работа с гиперактивным, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. - М.: Генезис, 2000. - 192 с.
125. *Майерс Д.* Социальная психология. Интенсивный курс. - СПб.: прайм_ЕВРОЗНАК, 2000. - 512 с.
126. *Макаренко А.С.* Сочинения. Т.2.
127. *Макаров Ю.Я. Синкова Е.М.* Практичная психология семейных отношений: Учеб. Пособие / Пензенский гос.пед.ун-т им. В.Г. Белинского. - Пенза, 2001.
128. *Мак-Леннан Дж. Ф.* Первобытный брак. - М., 1861.
129. *Максименко С.Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: В 2 Т. - К.: Форум, 2002. -Т.1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. - 319 с.
130. *Максимова Р.А.* О познании дошкольниками себя и своих сверстников // Экспериментальная и прикладная психология. - Л., 1970. - С. 69-70.
131. *Малкина-Пых И.Г.* Экстремальные ситуации. - М.: Изд-во Эксмо, 2006. - 960. - (Справочник практического психолога).
132. *Матейчик З.* Родители и дети. - М.: Просвещение, 1992.
133. *Мацковский М.С., Гурко Т.А.* Молодая семья в большом городе. - М.: Знание, 1985. - 48 с.
134. *Мацковский М.С., Олсон Д.Н., Гурко Т.А.* Семья на пороге третьего тысячелетия. - М., 1995. - 122 с.
135. *Мей Р.* Искусство психологического консультирования. - М., 1994.
136. *Межличностные* отношения ребенка от рождения до семи лет. / под ред. Смирновой Е.О. - Москва-Воронеж, 2001.
137. *Меновщиков В.Ю.* Психологическое консультирование: работа с кризисными и проблемными ситуациями. - С.133-135.
138. *Методические* рекомендации по диагностике эмоциональной отзывчивости / Сост. Т.И. Пашукова. Кировоград: КГПИ, 1987. - С.7-13.

139. *Минияров В. М.* Психология семейного воспитания. – Воронеж, 2000.
140. *Мишина Т.М.* Семейная психотерапия и динамика образа семьи // Психогигиена и психопрофилактика. – Л., 1983. – 210 с.
141. *Молода сімя: проблеми та умови її становлення.* – К., 2003. – 183 с.
142. *Монина Г. Б., Лютова-Робертс Е. К., Чутко Л. С.* Гиперактивные дети: психолого-педагогическая Помощь. Монография. — СПб.: Речь, 2007. -186 с.
143. *Монина Г., Лютова Е.* Работа с "особым" ребенком // Первое сентября. - №10. - 2000. - С.7-8.
144. *Мухина В. С.* Возрастная психология. – М., 1997.
145. *Мухина В.С.* Детская психология: серия "Мир психологии". – М., ООО Апрель Пресс, ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 352 с.
146. *Мясищев В.Н.* Психология отношений: избранные труды. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
147. *Навайтис Г.* Муж, жена и... психолог. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 128.
148. *Навайтис Г.* Семья в психологической консультации. – М.: Московский психолого-социальный институт. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 224 с.
149. *Немов Р.С.* Психология. В 3-х кн. Кн.1 - М., 1994. – 684 с.
150. *Нечай А.М.* Чувства человеческие. - ЧП «Лира», 2001. – 320 с.
151. *Новикова Е.В., Кочубей Б.И.* Эмоциональная устойчивость школьника. - М., 1998. - 96 с.
152. *Обозов Н.Н.* Психология межличностных отношений. – Киев, 1990. – 163 с.
153. *Общая психодиагностика /* Под ред. А.А. Бодалева и В.В. Столина. – СПб.: Изд-во «Речь», 2003. - 440 с.
154. *Овчарова Р. В.* Справочная книга школьного психолога. – М., 1993.

155. Окленд В. Окна в мир ребенка: Руководство по детской психологии/ Перев. с англ. - М.: Независимая фирма "Класс", 2000.- 336 с.
156. *Олифирович Н.И., Зинкевич Т.А., Велента Т.Ф.* Психология семейных кризисов. – СПб.: Речь, 2006. – 179 с.
157. *Олифирович Н.И., Зинкевич Т.А., Велента Т.Ф.* Семейные кризисы: феноменология, диагностика, психологическая помощь. – М.: Обнинск: ИГ «Социальные науки», 2005. – 305 с.
158. *Опыт системного исследования психики ребенка* /Под ред. Н.И.Непомнящей. – М.: Педагогика, 1975. – 232 с.
159. *Основы психологии: Практикум* / Под ред. Столяренко Л.Д. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006.
160. *Отношения между сверстниками в группе детского сада. (опит социально-психологического исследования)* под ред. Репиной Т.А. – М.: Педагогика, 1978.
161. *Панкова Л.М.* У порога семейной жизни. – М., 1991.
162. *Паркинсон С.Н.* Законы Паркинсона. – М., 1989.
163. *Пегги Пэпп.* Семейная терапия и ее парадоксы. – М.: Независимая фирма "Класс", 1998.
164. *Петровский А. В.* Дети и тактика семейного воспитания. – М.: Знание. 1981.
165. *Петровский А.В.* Личность. Деятельность. Коллектив. –М.: Политиздат, 1982. – 255с.
166. *Петровский А.В.* Популярные беседы о психологии. – М.,1982.
167. *Платонов К.К.* Личностный подход как принцип психологии.- Методологические и теоретические проблемы психологи. – М.: Наука, 1969.-217с.
168. *Помиткіна Л.В.* Психодинамічна неконгруентність особистості: діагностика, корекція та консультування: Монографія. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2007. – 180 с.
169. *Помиткіна Л.В.* Психологічні засоби корекції внутрішньо особистісних дисгармоній старшокласників /

- Вісник Черкаського університету. – Випуск 45. – Черкаси. – 2003. – С.66-70.
170. *Практикум по возрастной психологии* / Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. – СПб.: Речь, 2001. – С. 271 – 280.
171. *Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии*. Под ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева. – СПб.: Питер, 2006.
172. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие/Редактор-составитель Д.Я. Райгородский*. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.
173. *Психологический словарь* / Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат.
174. *Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития* / Сост. и общая редакция Астапова В.М., Микадзе Ю.В. - СПб: Питер, 2001. - 384 с.
175. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования* / Под. Ред. Е.Г.Силияевой. – М.: АКАДЕМІА, 2005. – 192 с.
176. *Психологічна енциклопедія* / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
177. *Психологія: Підручник* / Ю.Л. Трофімов, В.В.Рибалко, П.А.Гончарук. – К.: Либідь, 2005.
178. *Рабочая книга школьного психолога* / Под ред. И.В.Дубровиной. - М.:Просвещение, 1991. - 211 с.
179. *Радионова М. С. Динамика переживания женщиной кризиса отказа от ребенка //Автореф. дис.... канд. психол. наук.* – М., 1997.
180. *Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика.* – Самара, 2002.
181. *Раттер М. Помощь трудным детям* / Пер. с англ. - М.:Просвещение, 1987. - 432 с.
182. *Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций.*– М.: Прогресс, 1979. – 392 с.
183. *Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник.* – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.

184. *Римашевская Я., Ванной Д., Мальшева М.* и др. Окно в русскую частную жизнь: Супружеские пары в 1996 году. – М., 1999.
185. *Рогов Е.И.* Настольная книга практического психолога в образования: Учебное пособие. - М.: ВЛАДОС, 1996. - 529 с.
186. *Роджерс К.* Эмпатия // Психология эмоций / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б.Гиппенрейтер. — М., 1984. - 363 с.
187. *Роджерс К.Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека.- М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
188. *Розанов В.А., Моховиков А.Н., Стилиха Р.* Предупреждение самоубийств у молодежи: Семейное руководство. – Одесса: Общественная организация «Экологическое здоровье человека». – 2003. – 16 с.
189. *Романчук О.* Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві. – Львів, 2008. – 334 с.
190. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии.– М.:Педагогика,1973.–424с.
191. *Рудестам К.* Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: Теория и практика. – СПб., 2000.
192. *Руководство* практического психолога: Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте / Под ред. И. В. Дубровиной. - М., 1995.
193. *Саймон Р.* Один к одному: Беседы с создателями семейной терапии. – М., 1996.
194. *Сапогова Е.Е.* Консультативная психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.Е.Сапогова. – М.: Изд-й центр «Академия», 2008. – 352 с.
195. *Сапогова Е.Е.* Семейный нарратив как прецедентный текст для ребенка // Социокультурная герменевтика: проблемы и перспективы / под ред. Е.И.Яцуты. – Кемерово, 2002. – С.97-101.
196. *Сатир В.* Вы и ваша семья: Руководство по личностному росту. – М., 2000.

197. Сатир В. Как строить себя и свою семью / Пер. с англ. - М.: Педагогика-Пресс, 1992. - 256 с.
198. *Сатир В.* Психотерапия семьи. – СПб., 2000.
199. *Семаго М.М.* Особенности коррекционной работы с семьей в процессе консультирования ребенка с отклоняющимся развитием / М.М. Семаго, Н.Я. Семаго. // Школа здоровья. – 1996. – Т. 3, № 3. – С. 40 – 54.
200. *Семья* в психологической консультации / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Педагогика, 1989. - 262 с.
201. *Синягина Н.Ю.* Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 96с.
202. *Скиннер Р., Клиз Д.* Семья и как в ней уцелеть. – М., 1995.
203. *Словарь* практического психолога /Сост. С.Ю. Головин. - Минск: Харвест, 1997. - 800 с.
204. *Служби* раннього втручання в Україні: шлях до інтеграції / За наук. ред. Н.А. Бастун. – К.: ІКЦ «Леста», 2005. – 184 с. – Бібліогр.: С.107-109.
205. *Смирнова Е.О.* Психология ребенка. – М.: Школа-Пресс, 1997.
206. *Собчик Л.Н.* Диагностика межличностных отношений: Методическое руководство // Методы психологической психодиагностики. – В.3. – М.: МКЦ, 1990. – 48 с.
207. *Соловьев Н.Я.* Брак и семья сегодня. – Вильнюс: Митис, 1977. – 226 с.
208. *Спиваковская А. С.* Как быть родителями. – М., 1986.
209. *Спирева Е.Н., Лидерс А.Г.* Удовлетворенность браком в зависимости от структурно-функциональных характеристик семи // Журнал практического психолога. - 2001. № 5 – 6.
210. *Степанов С.В.* В поисках тормозов // Школьный психолог. - №4. - 2000. - С.9-10.
211. *Столяренко Л.Д.* Основы психологии. Учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004.

212. *Тавит А.* Супружеские отношения и влияющие на них факторы // Вопросы личности супругов и качества семьи. В.6 – Тарту, 1984. – 278 с.
213. *Тейлор Ш., Пипло Л, Сирс Д.* Социальная психология. – 10-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 767 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
214. *Теория* симейных систем Мюррея Боуэна. Основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К.Бейкер, А.Я.Варги. – М., 2005.
215. *Терентьев Е.И.* Параноя ревности: Психопатология. Нозология. Социальные аспекты. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1982. – 192 с.
216. *Торре Делла А.* Ошибки родителей. - М.: Прогресс, 1993. - 136 с.
217. *Тревога* и тревожность. Хрестоматия / Сост. и общая редакция В.М. Астанова. – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 240 с.
218. *Тржесоглава З.* Легкая дисфункция мозга в детском возрасте. – М.: Медицина, 1986.
219. *Тржесоглава З.* Легкая дисфункция мозга в детском возрасте. - М.: Медицина, 1986. - 159 с.
220. *Урунтаева Г.А.* Диагностика психологических особенностей дошкольника: Практикум для сред. и высш. учеб. заведений и работников дошк. учрежд. – М.: Академия, 1996. - 94 с.
221. *Учебное* пособие по психологическому консультированию. Для факультетов: психологических, медицинских и социальной работы, под ред. Райгородского. – Самара: Издательство Дом БАХРАХ-М, 2008. – 736 с.
222. *Фортунатов Г.А.* Чувства / Общая психология. - М., 1970. - С. 21-35.
223. *Халецкая О.В., Трошин В.М.* Минимальная дисфункция мозга в детском возрасте.: Н.Новгород, 1995.
224. *Хараш А.У.* Принцип деятельности в исследованиях межличностного восприятия / Вопросы психологи. – 1980, №3.

225. *Хеллинггер Б.* Порядки любви. Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий. – М.: Изд. Института психотерапии, 2001. – 400 с.
226. *Хоментасуска Г. Т.* Семья глазами ребенка. – М., 1989.
227. *Хорош С.М.* Влияние позиции родителей на раннее развитие слепого ребенка / С.М. Хорош // Дефектология. – 1991. - №3. – С. 88 – 93.
228. *Цимбалюк І.М.* Психологічне консультування та корекція: Навч. посібник. – Рівне: ЦНТІ, 2001. – 65 с.
229. *Чамата П.Р.* Самосвідомість та її розвиток у дітей. - К.: Знання, 1965. – 48 с.
230. *Чепелева Н.В.* Психологічна культура вчителя. – К.: Знання, 1989. – 40 с.
231. *Черкасова О.В.* Современная семья: проблемы и перспективы развития: учеб. Пособие / Самарский гос. ун-т. к-дра пед-ки. Самара: Изд-во «Самарский ун-т».- 2000.
232. *Черников А.В.* Системная семейная терапия: Классика и современность. — М: Независимая фирма "Класс", 2005.
233. *Шапарь В.Б.* Практическая психология. Инструментарий / Серия «Ученики для высшей школы». – Ростов н/Д.: Фенікс, 2004. 768 с.
234. *Шапиро Б.Ю.* От знакомства – к браку. – М., 1989.
235. *Шевченко Ю.С.* Коррекция поведения детей с гиперактивностью и психопатоподобным синдромом. - С., 1997. - 58 с.
236. *Шевченко Ю.С., Добридень В.П.* Онтогенетически-ориентированная психотерапия (методика ИНТЭКС): Практ. пособ. - М.,: Российское психологическое общество, 1998. - 157 с.
237. *Шморина Е. В.* О методах консультативной работы в ситуации развода // Психология зрелости и старения. – 2000. – № 2.
238. *Шнейдер Л.Б.* Основы консультирования в психологии: Учеб. пособие. – Изд-во Москов. психолого-социального ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2005. – 352 с.
239. *Шнейдер Л.Б.* Основы семейной психологии: Учебное пособие. – М.: Изд. Московского психолого-

- социологического института. - Воронеж: Изд. НПО «МОДЭК», 2003. – 928 с.
240. Шнейдер Л.Б. Семейная психология: учебное пособие для вузов. – Изд. 3-е. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга. - 2007. - 736 с.
241. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. – М., 2000.
242. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. – М., 1996.
243. Эйдемиллер Э.Г. Юстицкий В.В. Семейная Психотерапия. - Л.: Медицина, 1989. - 255 с.
244. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Речь, 2006. – 352 с.
245. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб., 2000.
246. Эллис А., Драйден У. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии. – СПб., 2002.
247. Эльконин Д.П. Психическое развитие в детских возрастах. – Воронеж, 1995. – 416 с.
248. Эмоциональное развитие дошкольников / А.Д. Кошелева, В.И. Перегуда, О.А. Шаграева / Под ред. О.А. Шаграевой, С.А. Козловой. – М.: Издательский центр "Академия", 2003. – 176 с.
249. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В.В. Лебединский, О.С. Никольская, Е.Р. Баянская, М.М. Либлинг. – М.: МГУ, 1990. – 196 с.
250. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. - М., 1972.
251. Энциклопедический словарь медицинских терминов: в 3-томах. – Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 448 с.
252. Юркевич В.С. Выполнить себя. – М., 1986.
253. Якобсон П.М. Психология чувств. – М.: Изд-во акад. пед. Наук РСФСР, 1956. – 239 с.

254. Ясюкова Л.А. Оптимизация обучения и развития детей с минимальными мозговыми дисфункциями. - СПб.: ИМАТОН, 1997.- 136 с.
255. *Levinger G., Moles O.C.* Divorce and separation. N.Y., 1979.
256. *Mud M.* Культура и мир детства. – М., 1988.
257. *Selvini Palazzoli M., Boscolo L., Cecchin G. & Pratta G.* Paradox and counterparadox. N-Y: Jason Aranson, 1978.